

Установа адукацыі “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны”

Факультэт філалагічны

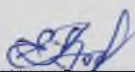
Кафедра беларускай мовы

УЗГОДНЕНА

УЗГОДНЕНА

Загадчык кафедры

Дэкан факультэта

_____ А.М. Воінава

_____ А.М. Палуян

19.04. 2023 г.

19.04. 2023 г.

Электронны вучэбна-метадычны комплекс
па вучэбнай дысцыпліне

АГУЛЬНАЕ МОВАЗНАЎСТВА

для спецыяльнасці 1-02 03 03 Беларуская мова і літаратура. Замежная
мова (англійская)

Складальнік: Станкевіч А.А.

Разгледжана і зацверджана
на пасяджэнні

Навукова-метадычнага савета ўніверсітэта 24 мая 2023 г.,
праатакол № 9

Установа адукацыі “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны”

Факультэт філалагічны

Кафедра беларускай мовы

УЗГОДНЕНА

УЗГОДНЕНА

Загадчык кафедры

Дэкан факультэта

_____ А.М. Воінава

_____ А.М. Палуян

__ мая _____ 2023 г.

__ мая _____ 2023 г.

**Электронны вучэбна-метадычны комплекс
па вучэбнай дысцыпліне**

АГУЛЬНАЕ МОВАЗНАЎСТВА

для спецыяльнасці 1-21 05 01 Беларуская мова і літаратура. Замежная мова (англійская)

Складальнік: Станкевіч А.А.

Разгледжана і зацверджана
на пасяджэнні

Навукова-метадычнага савета ўніверсітэта мая 2023 г.,
пратакол № _____

ЗМЕСТ

Тлумачальная запіска	с. 3
Тэматычны план	с. 5
Змест вучэбнага матэрыялу	с. 7
1 ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ	с. 11
Тэма 1 Уводзіны	с. 14
Тэма 2 Мова і маўленне	с. 18
Тэма 3 Сістэма і структура мовы	с. 25
Тэма 4 Мова як знакавая сістэма	с. 29
Тэма 5 Мова і свядомасць. Мова і мысленне	с. 37
Тэма 6 Мова і грамадства	с. 46
Тэма 7 Мова і гісторыя	с. 55
Тэма 8 Метады і прыёмы лінгвістычнага даследавання	с. 59
Тэма 9 Параўнальны метады	с. 69
Тэма 10 Супастаўляльна-тыпалагічны метады	с. 72
2 ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ	с. 74
Матэрыялы для практычных заняткаў	с. 77
Заняткі 1 Параўнальна-гістарычнае мовазнаўства 19 ст. у Заходняй Еўропе і Расіі. А. Шлейхер. Младаграматызм у мовазнаўстве	с. 77
Заняткі 2 Казанская лінгвістычная школа. Маскоўская лінгвістычная школа	с. 81
Заняткі 3 Ф. дэ Сасюр і яго лінгвістычная канцэпцыя	с. 89
Заняткі 4 Структуралізм і яго асноўныя разнавіднасці	с. 96
3 РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ	с. 91
Заданні для самастойнай работы	с. 91
Тэматыка рэфератаў	с. 95
Тэставыя пытанні	с. 96
Пытанні да экзамену	с. 120
4 ДАПАМОЖНЫ РАЗДЗЕЛ	с. 123
Вучэбная праграма	с. 123
Літаратура	с. 143

Вучэбна-метадычны комплекс па дысцыпліне “Агульнае мовазнаўства” складзены ў адпаведнасці з адукацыйным стандартам і вучэбным планам установы вышэйшай адукацыі ГДУ імя Ф. Скарыны для падрыхтоўкі спецыялістаў па спецыяльнасці “Беларуская мова і літаратура. Замежная мова (англійская)”, рэгістрацыйны № А 02-01-21 / ВП 10.07.2021 і на аснове тыпавай праграмы, зацверджанай 20.06.2017 г., рэгістрацыйны нумар ТД-А 609/тып.

Навучанне студэнтаў у вуну, як адзначаецца ў гэтых дакументах, павінна сфарміраваць іх кампетэнтнасць, заснаваную на набытых ведах і сфарміраваных уменнях, цэласнасць засваення гуманітарных ведаў, іх узаемасувязь з будучай прафесійнай дзейнасцю, авалодванне метадамі сістэмнага і параўнальнага аналізу. Дысцыпліна “Агульнае мовазнаўства”, накіраваная на агульную філалагічную падрыхтоўку студэнтаў, патрабуе знаёмства з сучаснымі лінгвістычнымі тэорыямі, актуальнымі метадамі і прыёмамі навуковага аналізу, прызначана тэарэтычнаму падагульненню лінгвістычных ведаў, набытых пры вывучэнні папярэдніх мовазнаўчых дысцыплін, садзейнічае фарміраванню адзначаных сацыяльна-асобасных кампетэнцый выпускніка.

Дысцыпліна з’яўляецца кампанентам установы вышэйшай адукацыі і ўваходзіць у модуль “Гісторыя і тэорыя мовазнаўства”. Дысцыпліна “Агульнае мовазнаўства” вывучаецца студэнтамі 2 курса філалагічнага факультэта спецыяльнасці 1-02 03 03 “Беларуская мова і літаратура. Замежная мова (англійская)”. Вывучэнне дысцыпліны разлічана на 160 гадзін, з іх – 82 аўдыторныя (40 лекцыйных (з іх КСР – 6 г.), і 42 практычныя), 4 заліковыя адзінкі. Форма справаздачы - экзамен у 4 семестры.

Мэта вучэбна-метадычнага комплексу – забеспячэнне тэарэтычнай і практычна-арыентаванай падрыхтоўкі студэнтаў у авалодванні асновамі сучаснай тэорыі мовы і навуковай метадалогіі. *Задачы* вучэбна-метадычнага комплексу: структураванне праблемага поля сучаснай лінгвістычнай тэорыі і метадалогіі, засваенне асноўных паняццяў тэорыі мовы; выдзяленне асноўных этапаў і перыядаў ў гісторыі мовазнаўства ў адпаведнасці з важнейшымі лінгвістычнымі напрамкамі, традыцыямі і школамі, авалодванне сучаснай лінгвістычнай тэрміналогіяй; асэнсаванне паняццяў метаду, методыкі, метадалогіі, аналіз навуковага пазнання як працэсу, засваенне спосабаў навуковага даследавання, асноўных і дапаможных метадаў лінгвістычнага аналізу, фарміраванне навыкаў лінгвістычнай інтэрпрэтацыі моўнага матэрыялу.

Вучэбна-метадычны комплекс уключае ў сябе чатыры раздзелы: тэарэтычны, практычны, раздзел кантролю ведаў і дапаможны.

Тэарэтычны раздзел змяшчае лекцыйны матэрыял, прызначаны для аўдыторнай работы са студэнтамі, у ім падаюцца звесткі па асноўных раздзелах дысцыпліны: гісторыі мовазнаўства, тэорыі мовы, метадалогіі лінгвістычнага даследавання. Асноўная ўвага ў гэтым раздзеле звернута на знаёмства з важнейшымі пытаннямі сучаснай лінгвістычнай тэорыі,

вызначэнне сістэмна-структурнай арганізацыя мовы і яе семіятычнай сутнасці, устанаўленне заканамернасцей развіцця і функцыянавання мовы як структурна арганізаванай сацыяльна абумоўленай знакавай сістэмы, і метадалогіі лінгвістычнага аналізу; даследаванне моўных фактаў апісальным, параўнальна-гістарычным і супастаўляльна-тыпалагічным метадамі, сутнасць методыкі лінгвістычнага назірання, эксперыменту і мадэліравання; вывучэнне прыёмаў знешняй, унутранай і міжузроўневай інтэрпрэтацыі моўных адзінак. У лекцыйных заняткі ўключаны табліцы і схемы, якія павышаюць нагляднасць выкладу, падагульняюць асноўныя палажэнні і ілюструюць тэарэтычныя выкладкі. Да кожнай тэме тэарэтычнага раздзела дадаецца спіс літаратуры.

Практычны раздзел адлюстроўвае ў адпаведнасці з вучэбным планам дысцыпліны матэрыял для практычных заняткаў. Практычны матэрыял арыентаваны на замацаванне тэарэтычных звестак па асноўных праблемах дысцыпліны: вызначэнне сутнасці мовы, характару сувязі мовы і маўлення, мовы і мыслення, мовы і грамадства, мовы і гісторыі; апісанне формы існавання мовы, яе ўнутранай будовы, устанаўленне тыпалогіі моўных адзінак і іх узаемадзеяння. Ён таксама накіраваны на знаёмства з важнейшымі этапамі і перыядамі развіцця навуковай думкі, асноўнымі лінгвістычнымі напрамкамі і школамі. У кожнай тэме практычнага раздзела прыводзіцца сістэма заданняў, накіраваных на засваенне тэарэтычнага матэрыялу.

Раздзел кантролю ведаў уключае пытанні да экзамену, тэставыя заданні па ўсіх тэмах дысцыпліны, якія могуць быць выкарыстаны пры правядзенні бягучага і выніковага кантролю ведаў, уменняў і навыкаў студэнтаў. Тэставыя заданні складзены па ўсіх трох раздзелах дысцыпліны: гісторыі мовазнаўства, тэорыі мовы, метадалогіі лінгвістычнага даследавання і сфармуляваны такім чынам, каб можна было ахапіць усе асноўныя пытанні агульнага мовазнаўства.

У *дапаможным раздзеле* змешчаны вучэбная праграма па дысцыпліне “Агульнае мовазнаўства” з тлумачальнай запіскай і зместам вучэбнага матэрыялу, тэматычны план, які ўключае назвы тэм заняткаў, пералік пытанняў для вывучэння па адпаведных тэмах і колькасць аўдыторных гадзін па кожнай тэме, спіс літаратуры па дысцыпліне. У гэты раздзел уключаны таксама метадычныя рэкамендацыі па арганізацыі і выкананні КСР па дысцыпліне “Агульнае мовазнаўства” і вучэбная праграма КСР, у якіх вызначаюцца тэмы, вынесеныя на самастойнае вывучэнне, акрэсліваецца іх мэта, прыводзяцца віды заданняў з улікам модульнай складанасці па кожнай тэме, указваюцца форма выканання задання і форма кантролю задання і вучэбна-метадычнае забеспячэнне.

ТЭМАТЫЧНЫ ПЛАН
для студэнтаў 2 курса спецыяльнасці 1-21 05 01 Беларуская мова і
літаратура. Замежная мова (англійская)

	Назва тэмы	Лекцыі	Практ	КСР	Усяго
1	2	3	4	5	6
	Раздзел 1. Уводзіны	2	2		2
1.	Тэма 1. Мова як аб'ект мовазнаўства	2	2		4
	Раздзел 2. Гісторыя мовазнаўства	12	18	6	36
2.	Тэма 2. Старажытная класічная філалогія.		2	2	4
3.	Тэма 3. Мовазнаўства эпохі Сярэдневечча.		2	2	4
4.	Тэма 4. Мовазнаўства эпохі Адраджэння.		2	2	4
3.	Тэма 3. Развіццё агульнага мовазнаўства і кампаратывістыкі ў другой палавіне XIX ст.	2	2		4
4.	Тэма 4. Натуралістычны напрамак у мовазнаўстве. Младаграматызм у мовазнаўстве.	2	2		4
5.	Тэма 5. Казанская і Маскоўская лінгвістычныя школы.	2	2		4
6.	Логіка-граматычны і псіхалагічны і напрамкі ў мовазнаўстве.	2	2		4
5.	Тэма 5. Ф. дэ Сасюр і яго лінгвістычная канцэпцыя	2	2		4
6.	Тэма 6. Узнікненне структуралізму, яго асноўныя разнавіднасці	2	2		4
	Раздзел 3. Тэорыя мовы	12	12		24
7.	Тэма 7. Мова і маўленне	2	2		4
	Тэма . Сістэма і структура мовы.	2	2		4
8.	Тэма 8. Мова як знакавая сістэма	2	2		4
9.	Тэма 9. Мова і мысленне	2	2		4
	Тэма . Мова і грамадства.	2	2		4
10.	Тэма 10. Мова і гісторыя.	2	2		4
	Раздзел 4. Метады і прыёмы лінгвістычнага даследавання	8	10		18
11.	Тэма 11. Узаемаадносіны	2	2		4

	лінгвістычнай і метадалогіі іншых навук				
12.	Тэма 12. Параўнальны метады і яго прыёмы.	2	2		4
	Тэма . Супастаўляльны метады.	2	2		4
13.	Тэма 13. Дапаможныя метады даследавання. Статыстычны метады. ЭФМ. Псіхалінгвістычныя прыёмы.	2	2		4
	Тэма . Аўтаматычнае абслугоўванне.		2		2
	Усяго:	34	42	6	82

ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ

Раздзел 1. УВОДЗІНЫ

Тэма 1. Уводзіны. Мова як аб'ект мовазнаўства. Месца курса “Агульнае мовазнаўства” ў сістэме іншых лінгвістычных дысцыплін.

Прадмет, задачы, будова курса, сувязь з іншымі дысцыплінамі. Асноўныя раздзелы курса: гісторыя мовазнаўства, тэорыя мовы, метады і прыёмы лінгвістычнага даследавання, іх важнейшыя праблемы. Асноўная і дадатковая літаратура па агульным мовазнаўстве.

Раздзел 2. ГІСТОРЫЯ МОВАЗНАЎСТВА

Тэма 2. Гістарычныя перадумовы мовазнаўства як навукі. Перыядызацыя гісторыі мовазнаўства. Старажытнае класічнае мовазнаўства. Мовазнаўства Старажытнай Індыі (V ст. да н.э.). Веды і граматыка Паніні. Мовазнаўства ў Старажытнай Грэцыі. Філасофскі перыяд (V-III ст.ст. да н.э.). Пытанні мовазнаўства ў працах Арыстоцеля. Александрыйскі (граматычны) перыяд (III ст. да н.э. – IV ст. н.э.). Александрыйскія граматысты. Вучэнне аб часцінах мовы. Мовазнаўства ў Старажытным Рыме. Значэнне антычных даследаванняў у станаўленні мовазнаўства як навукі.

Тэма 3. Мовазнаўства ў эпоху сярэднявечча (V-XIII ст.ст.). Праблемы паходжання і сутнасці мовы. Дасягненні арабскага мовазнаўства ў галіне граматыкі і мовазнаўства.

Тэма 4. Мовазнаўства ў эпоху Адраджэння (XIV-XVII ст.ст.). Станаўленне нацыянальных моў і іх вывучэнне. Першыя славянскія граматыкі, граматыкі Л. Зізанія, М. Сматырцага. “Усеагульная і рацыянальная граматыка” А. Арно і К. Лансло. Натуралістычныя тэорыі паходжання мовы з французскай і нямецкай філасофіі XVIII ст. (Ж. Русо, Д. Дзідро, Г. Лейбніц, І. Гердэр). Шматмоўныя слоўнікі-каталогі. Нарматыўныя граматыкі і слоўнікі. Слоўнікі П. Паласа, Л. Герваса, І. Фатэра, “Расійская граматыка” М.В. Ламаносава.

Тэма 5. Узнікненне параўнальна-гістарычнага мовазнаўства і параўнальна-гістарычнага метаду даследавання. Прадумовы развіцця кампаратывістыкі (развіццё жывых літаратурных моў, стварэнне перакладных слоўнікаў, адкрыццё еўрапейцамі санскрыту, работа па напісанні граматык і слоўнікаў розных моў. Этапы развіцця кампаратывістыкі. І. Скалігер, Лебедзеў, У. Джоунз, Ф. Шлегель. Праблема гістарычнай роднасці індаеўрапейскіх моў у працах Ф. Бопа, Р. Раск пра падабенства моў і іх параўнальнае апісанне. “Нямецкая граматыка Я. Грыма”. Развіццё параўнальна-гістарычнага мовазнаўства ў Расіі. Праблемы перыядызацыі развіцця славянскіх і рускай моў, класіфікацыі славянскіх моў у працах А.Х. Вастокава. Даследаванне старажытнарускай мовы ў працах І.І. Сразнеўскага.

Тэма 6. Развіццё агульнага мовазнаўства і кампаратывістыкі ў другой палове XIX ст.

Філасофія мовы Гумбальта. Мова як дзейнасць і нацыянальная свядомасць. Мова як дынамічная з’ява. Супярэчнасці – аснова развіцця мовы. Унутраная і знешняя форма мовы. Мова як сацыяльная і псіхалагічная з’ява.

Мова і дух народа. Мова і мысленне. Марфалагічная класіфікацыя моў. Уплыў В. Гумбальта на развіццё мовазнаўства. Неагумбальтыянства.

А. Шлейхер як заснавальнік натуралістычнага напрамку ў мовазнаўстве. Мова і прыродны арганізм. Гіпотэза пра два перыяды ў развіцці мовы. Асноўныя тыпы моў паводле марфалагічнай класіфікацыі А. Шлейхера. Тэорыя радаслоўнага дрэва індаеўрапейскіх моў. Прамова і яе рэканструкцыя.

Младаграматызм ў мовазнаўстве (Г. Пауль, К. Бругман, Г. Остграф, А. Лескін, Б. Дэльбрук). Младаграматыкі пра актуальнасць вывучэння жывых моў. Гістарызм і псіхалагізм младаграматыкаў. Вучэнне пра фанетычныя законы і змяненне значэнняў слоў. Роля аналогіі ў развіцці мовы.

Тэма 7. Логіка-граматычны і псіхалагічны напрамкі ў мовазнаўстве XIX ст. К. Бекер і Ф.І. Буслаеў. “Арганізм мовы” К. Бекера і філасофія граматыкі. Логіка-сінтаксічная школа ў Расіі (Грэх, Пераўлескі, Давыдаў). Лінгвістычная дзейнасць Ф.І. Буслаева. Мова і мысленне. Сінтаксічная тэорыя Ф.І. Буслаева. Логіка-фармальная аснова сказа.

Псіхалагічны напрамак у мовазнаўстве. І. Штэйнталь як заснавальнік псіхалагічнай школы ў мовазнаўстве. А.А. Патабня і яго лінгвістычныя погляды. Вучэнне пра сувязь мовы і мыслення ў розныя перыяды гісторыі чалавецтва. Вучэнне пра знакавы характар мовы. Вучэнне пра слова. Унутраная і знешняя форма слова, бліжэйшае і далейшае значэнні слова. Суадносіны граматычных і лагічных катэгорый.

Тэма 8. Неаграматызм і сацыялогія мовы. Казанская лінгвістычная школа. Лінгвістычная дзейнасць А.І. Бадуэна дэ Куртэнэ. Вучэнне аб фанеме. Прычыны развіцця мовы. Вучэнне пра суадносіны мовы і маўлення, статьикі і дынамікі. Вучэнне аб сістэме мовы. Пытанні тыпалогіі моў. Лінгвістычныя погляды М.В. Крушэўскага і В.А. Багародзіцкага.

Маскоўская лінгвістычная школа. Ф.Ф. Фартунатаў, А.А. Шахматаў, А.М. Пяшкоўскі. Суадносіны мовы і мыслення. Знешняя і ўнутраная гісторыя мовы. Вучэнне пра форму мовы. Формы словаўтварэння і формы словазмянення. Вучэнне пра словазлучэнне і сказ. Вучэнне пра генезіс індаеўрапейскай прамовы. Даследаванні ў галіне акцэнталогіі індаеўрапейскіх моў. Высновы пра заканамернасці моўных змен.

Тэма 9. Ф. Дэ Сасюр як заснавальнік сучаснай тэарэтычнай лінгвістыкі. Вызначэнне спецыфікі мовазнаўства як навукі. Адрозненне мовы і маўлення. Знешняя і ўнутраная, сінхронічная і дыяхранічная лінгвістыка. Вучэнне аб сістэме мовы. Сінтагматычныя і асацыятыўныя адносіны паміж моўнымі знакамі. План выражэння і план зместу моўнага знака. Значнасць і значэнне. Адвольнасць сувязі азначальнага і азначаемага і абавязковасць знака для мовы.

Тэма 10. Структуралізм у мовазнаўстве. Гістарычныя перадумовы ўзнікнення структуралізму. Разнавіднасці структуралізму. Пражская лінгвістычная школа. Функцыянальная лінгвістыка. Даследаванні ў галіне фаналогіі. («Основы фонологии» М.С. Трубяцкага). Даследаванні ў галіне граматыкі (У. Скалічка, Р. Якабсон, В. Матэзіус). Функцыяналізм школы. Тыпалагічныя даследаванні.

Гласематыка. Капенгагенская школа структуралізму. Л. Емслеў. Лагічныя асновы гласематыкі.

Дэскрыптыўная лінгвістыка. Амерыканскі структуралізм. Э. Сэпір, Л. Блумфілд, З. Харыс, Ч. Хокет і інш. Распрацоўка метаду лінгвістычнага аналізу. Дыстрыбуцыйны аналіз. Метад непасрэдна складальных. Трансфармацыйны метада.

Тэма 11. Развіццё ўсходнеславянскага мовазнаўства ў XX ст. Праблема суадносін мовы і грамадства ў мовазнаўстве 20-30-х гадоў (Р.В. Шор, В.М. Жырмунскі, Л.П. Якубінскі і інш.). Агульналінгвістычныя погляды Л.У. Шчэрбы (1880-1944). «Новае вучэнне пра мову» М.Я. Мара (1864/65-1934). Агульналінгвістычныя праблемы ў працах Я. Дз. Паліванава (1891-1938). Агульналінгвістычныя погляды А.І. Смірніцкага (1902/03-1954). Тыпалагічная канцэпцыя І.І. Мешчанінава (1883-1967). Агульналінгвістычныя праблемы ў працах В.У. Вінаградава (1894/95-1969) (граматычнае вучэнне пра слова, лексікалогія і фразеалогія, сінтаксічная тэорыя, моўныя стылі, мова мастацкай літаратуры).

Уклад усходнеславянскіх лінгвістаў у тэорыю мовазнаўства.

Мовазнаўства на сучасным этапе (антрапацэнтрычны кірунак, пераарыентацыя з аналізу на сінтэз, пашырэнне колькасна-статыстычных метадаў, лінгвістычная універсалогія, камп'ютэрная лінгвістыка, тэорыя маўленчых актаў і маўленчага ўздзеяння, функцыянальная граматыка, макракампаратывістыка і інш.).

Раздзел 3. ТЭОРЫЯ МОВЫ

Тэма 12. Мова і маўленне. Сутнасць мовы. Мова як універсальная з'ява. Мова і маўленне: агульнае і адрознае. Уласцівасці мовы і маўлення. Кампаненты маўленчай дзейнасці. Ф. Дэ Сасюр, Л.У. Шчэрба, А.І. Смірніцкі аб узаемасувязі паняццяў «мова» і «маўленне». Адзінкі мовы і адзінкі маўлення. Механізм маўленчай дзейнасці чалавека. Матыў, унутранае і знешняе маўленне. Функцыі мовы і кампаненты маўлення.

Тэма 13. Знакавая тэорыя мовы. Агульнае паняцце пра знакі. Задачы семіётыкі і лінгвасеміётыкі. Будова знака. План выражэння і план зместу знака. Віды знакавых сістэм і іх характэрныя рысы. Прынцып класіфікацыі знакаў. Іх дыферэнцыяцыя паводле агульнасці функцыі і прызначэння, падабенства з адпаведнымі рэаліямі. Тыпы і віды моўных знакаў, іх функцыі.

Тэма 14. Мова як сістэмна-структурная арганізацыя. Размежаванне паняццяў “сістэма” і “структура” мовы. Знешняя і унутраная структура мовы. Асноўныя і прамежкавыя ярусы. Уласцівасці мовы як сістэмы. Уласцівасці мовы як структуры. Тэорыі структуры мовы.

Тэма 15. Мова і мысленне. Розныя ў гісторыі мовы погляды на суадносіны мовы і мыслення (В. Гумбальт, Ф. Дэ Сасюр, А. Шлейхер, Э. Бенвеніст і інш.). Функцыі мовы і мыслення. Генетычныя сувязі мовы і мыслення. Фізіялагічныя, сацыяльныя і гістарычныя фактары развіцця мовы і мыслення. Вербальнае і невербальнае мысленне. Псіхалагічна-фізіялагічныя сувязі мовы і мыслення. Лагічны, псіхалагічны, семіятычны і кантэнсіўны разгляд моўных значэнняў. Тыпы моўных значэнняў. Мова і пазнанне.

Тэма 16. Мова і грамадства. Соцыялінгвістыка і яе задачы. Сацыяльная прырода маўленчай дзейнасці. Уплыў мовы на грамадства і грамадства на мову. Адлюстраванне ў мове тэрытарыяльнай і сацыяльнай дыферэнцыяцыі грамадства. Нацыянальна-моўная палітыка. Мова як сацыяльна-гістарычная норма. Узус, літаратурная мова, стыль. Літаратурная мова як асноўная норма мовы. Сістэма стыляў мовы. Сацыяльныя сукупнасці людзей і сацыяльныя тыпы моў. Народнасць і яе мова. Нацыя і нацыянальная мова. Двухмоўе і мовы міжнацыянальных і міжмоўных зносін. Моўная камунікацыя ў шматнацыянальнай дзяржаве.

Тэма 17. Мова як канкрэтна-гістарычная катэгорыя. Стан мовы як дынамічная раўнавага, вар'іраванне як працэс развіцця мовы. Функцыянаванне і развіццё мовы, сінхранія і дыяхранія. Абумоўленасць гісторыі мовы гісторыяй народа. Узаемадзеянне моў і моўныя кантакты. Знешнія і ўнутраныя законы развіцця мовы. Узаемадзеянне сістэмы мовы і яе нормы, нормы маўленчай дзейнасці як асноўная супярэчнасць, якая выклікае развіццё мовы.

Раздзел 4. МЕТАДЫ І ПРЫЁМЫ ЛІНГВІСТЫЧНАГА ДАСЛЕДАВАННЯ

Тэма 18. Паняцці метаду, методыкі, метадалогіі. Апісальны метада. Філасофскі метада пазнання і метады прыватных навук. Навуковае пазнанне як працэс. Спосабы навуковага даследавання. Назіранне, эксперымент, мадэліраванне.

Традыцыйныя метады вывучэння мовы. Апісальны метада і яго прыёмы. Прыёмы знешняй, унутранай і міжузроўневай інтэрпрэтацыі. Апазіцыйны, дыстрыбуцыйны, дыскрэтны і трансфармацыйны аналіз.

Тэма 19. Параўнальны метада і яго прыёмы. Параўнальна-гістарычны і гістарычна-параўнальны метады. Прыёмы генетычнай тоеснасці, Методыкі знешняй і ўнутранай рэканструкцыі форм, прыёмы абсалютнай і адноснай храналогіі. Прыём этымалагічнага аналізу. Дыялектаграфічныя і тэксталагічныя прыёмы.

Тэма 20. Супастаўляльна-тыпалагічны метады і яго прыёмы. Супастаўляльна-тыпалагічны метады. Вызначэнне асновы супастаўлення. Залежная і незалежная тыпалогіі. Супастаўляльная інтэрпрэтацыя: структурная, семантычная, нарматыўная, стылістычная. Тыпалагічная характарыстыка мовы і тыпалагічная класіфікацыя моў. Моўныя універсаліі і іх тыпы.

Тэма 21. Дапаможныя метады даследавання. Логіка-матэматычнае мадэліраванне. Статыстычны метады. Псіхалінгвістычныя прыёмы. Інструментальныя прыёмы. Аўтаматызацыя лінгвістычнага даследавання. Інфармацыйны пошук і абслугоўванне. Аўтаматызаваны пераклад.

Тэма № 1 Уводзіны

1. Мова як аб'ект і прадмет мовазнаўства. Класіфікацыя раздзелаў мовазнаўства.
2. Прадмет, задачы, будова курса “Агульнае мовазнаўства”, сувязь з іншымі дысцыплінамі.
3. Літаратура.

1. Мовазнаўства належыць да ліку найбольш старажытных і разгалінаваных навук. Прадметам яго вывучэння з'яўляецца мова.

Мова з'яўляецца складанай сістэмай. У ёй выдзяляюцца розныя тыпы моўных адзінак, сукупнасць якіх утварае розныя ўзроўні, звязаныя пэўнымі сувязямі і адносінамі ў адно цэлае. Складанасць унутранай арганізацыі (навукі аб мове) вызначаецца, па-першае, шматаспектнасцю сістэмы яе аб'екта (мовы), а таксама старажытнасцю самой навукі аб мове. У сувязі з гэтым у складзе мовазнаўства ў адпаведнасці з сістэмна-структурнымі асаблівасцямі мовы вызначаюцца розныя раздзелы.

Знешняе – унутранае мовазнаўства.

У сувязі з тым, што мова з'яўляецца сістэмай узаемазвязаных адзінак (фанема – марфема – слова – словазлучэнне – сказ), у адпаведнасці з якімі выдзяляюцца асноўныя моўныя ўзроўні – фанетычны, мафалагічны, лексічны, словаўтваральны, сінтаксічны, у мовазнаўстве вызначаюцца асобныя раздзелы (дысцыпліны), якія вывучаюць гэтыя адзінкі: фанетыка, марфалогія, словаўтварэнне, лексікалогія, сінтаксіс. Гэтыя раздзелы аб'ядноўваюцца ў т.зв. *канструктыўнае мовазнаўства* (ад лац. *constructio* – будова), паколькі яны вывучаюць будову мовы. Гэтыя ж раздзелы называюць *унутранае мовазнаўства*, таму што аб'ект іх вывучэння – унутраная арганізацыя мовы.

Паняцце *знешняе мовазнаўства* выдзяляецца ў сувязі з тым, навука аб мове можа вывучаць не толькі сістэму мовы, яе ўнутраную арганізацыю, але і знешнія сувязі, якія мае мова з іншымі, знешнімі з'явамі аб'ектыўнай рэчаіснасці – грамадствам, гісторыяй, этнічнымі асаблівасцямі, свядомасцю і псіхічнай дзейнасцю. У складзе знешняга мовазнаўства выдзяляюцца такія раздзелы, як *сацыялінгвістыка*; якая вывучае сувязь мовы з грамадскай дзейнасцю чалавека, уплыў грамадства на фарміраванне і развіццё мовы, сацыяльную абумоўленасць мовы; *этналінгвістыка* – даследуе сувязь мовы з этнічнымі асаблівасцямі таго ці іншага народа, яго культурай, побытам, светапоглядам, менталітэтам і народна-гаспадарчай дзейнасцю; *менталінгвістыка* – аналізуе сувязь мовы і мысленчай дзейнасці чалавека, разглядае мову як асноўную форму выражэння думкі чалавека, апісвае функцыі мовы і функцыі мыслення ў дачыненні адной да другога; *псіхалінгвістыка* – займаецца вызначэннем сувязі мовы з псіхічнай і эмацыянальна-валявой дзейнасцю чалавека; *лінгвасеміётыка* – разглядае мову як пэўную знакавую сістэму, акрэслівае яе асноўныя знакавыя адзінкі, іх ролю і функцыі.

Такім чынам, *знешняе мовазнаўства* вывучае сувязі мовы са знешнімі з’явамі аб’ектыўнай рэчаіснасці, а *ўнутранае* – асаблівасці ўнутранай арганізацыі мовы.

Сінхранічнае – дыяхранічнае мовазнаўства

Мову можна разглядаць у плане яе функцыянавання і ў аспекце гістарычнага развіцця. *Сінхранічнае мовазнаўства* вывучае мову як сукупнасць моўных адзінак і катэгорый, звязаных пэўнымі адносінамі, якія функцыянуюць на адным храналагічным зрэзе, найчасцей на сучасным этапе. Да раздзелаў сінхранічнага мовазнаўства адносяцца курсы сучаснай беларускай (рускай, англійскай) і іншых моў. *Дыяхранічнае мовазнаўства* займаецца даследаваннем асаблівасцей гістарычнага развіцця моў на розных этапах эвалюцыі, вывучае паходжанне моў і іх узаемадзеянне. Да дыяхранічнага мовазнаўства адносяцца раздзелы гісторыі мовы – гістарычнай фанетыкі, марфалогіі, лексікалогіі, сінтаксісу, вучэбныя курсы гістарычнай граматыкі і гісторыі літаратурнай мовы.

Практычнае – тэарэтычнае мовазнаўства

Размежаванне тэарэтычнага і практычнага мовазнаўства засноўваецца на мэце вывучэння мовы. Так, калі мэтай з’яўляецца авалодванне пэўнай мовай, засваенне яе норм і яе практычнае выкарыстанне, гэта практычнае мовазнаўства, раздзелаў якога з’яўляюцца методыка навучання мове, методыка выкладання мовы, практычны курс мовы. Гэтыя раздзелы называюць таксама дыдактыкай, дыдактычным мовазнаўствам. Калі ж мэтай вывучэння мовы з’яўляецца выяўленне агульных заканамернасцей яе функцыянавання і развіцця, устанаўленне тыпалагічнай, генетычнай або лексіка-семантычнай характарыстыкі, гэтым займаецца тэарэтычнае мовазнаўства.

Размежаванне раздзелаў мовазнаўства можа засноўвацца і на вывучэнні розных аспектаў мовы. Так, напрыклад, на размежаванні такіх паняццяў, як мова і маўленне вызначаюцца *структурнае мовазнаўства*, якое вывучае мову як сістэмна-структурнае ўтварэнне і *камунікатыўная лінгвістыка*, якая разглядае маўленчую дзейнасць людзей у працэсе іх узаемадзеяння і ўздзеяння праз мову, аналізуе прагматычны бок мовы узаемадзеяння.

Размежаванне паняццяў літаратурная мова – народныя гаворкі абумоўлівае выдзяленне такіх раздзелаў, як стылістыка, культура маўлення, курс сучаснай *літаратурнай мовы* (арфаграфія, арфаэпія, акцэнталогія, словаўтварэнне, граматыка і інш.), з другога боку, *дыялекталогія*.

Дыферэнцыя аб’екта вывучэння – адна канкрэтная, нацыянальная мова або некалькіх розных моў таксама вымагае адрозненне прыватнага і агульнага мовазнаўства. *Прыватнае мовазнаўства* аб’ядноўвае ўсе раздзелы, прысвечаныя вывучэнню адной, канкрэтнай мовы, – беларускай (беларусістыка), рускай (русістыка), польскай (паланістыка) або некалькіх роднасных моў (славістыка, германістыка, раманістыка, індаеўрапеістыка). *Агульнае мовазнаўства* займаецца вывучэннем некалькіх розных моў з мэтай устанаўлення агульных або адметных асаблівасцей іх функцыянавання і развіцця.

Пазамоўны фактар	Аспекты мовы	Аспекты лінгвістычнай тэорыі	Тэорыя мовы
Мысленне	Лагічны аспект	Менталінгвістычны аспект тэорыі мовы	Лагічнае мовазнаўства
Псіхічная дзейнасць	Псіхалагічны аспект	Псіхалінгвістычны аспект тэорыі	Псіхалагічнае мовазнаўства
Сацыяльныя інстытуты, матэрыяльная і духоўная культура	Сацыялагічны аспект	Сацыялінгвістычны і этналінгвістычны аспекты тэорыі мовы	Сацыялагічнае мовазнаўства
Знакавыя сістэмы	Семіятычны аспект	Лінгвасеміятычны аспект тэорыі	Структурная лінгвістыка, матэматычная лінгвістыка
З’явы прыроды	Акустыка-фізіялагічны аспект	Акустыка-фізіялагічны аспект тэорыі	Натуралістычнае мовазнаўства

Табліца “Класіфікацыя лінгвістычных напрамкаў”

Калі прадметам вывучэння прыватнага мовазнаўства з’яўляецца канкрэтная мова, то ў агульнага мовазнаўства прадмет – моўны інварыянт, гэта тое, што застаецца ў мове, калі адкінуць ад яе ўсе нацыянальныя адметнасці.

Розныя, нават вельмі далёкія па сваім выглядзе мовы захоўваюць агульныя і істотныя рысы ў сваёй будове, знешніх сувязях і функцыянаванні. Найбольш агульнымі істотнымі ўласцівасцямі розных канкрэтных моў з’яўляецца наступнае:

1. Усе мовы з’яўляюцца сродкам зносін людзей у грамадстве.
2. Усе мовы ўдзельнічаюць у фарміраванні і выражэнні думкі.
3. Усе мовы маюць гукі, словы, граматычныя формы. Словы ва ўсіх мовах маюць значэнні.
4. Усе мовы могуць функцыянаваць у вуснай і пісьмовай формах, прычым, пісьмовая форма ўзнікае на больш позняй ступені развіцця грамадства.
5. Усе мовы атрымліваюць пры адпаведных гістарычных умовах літаратурнае ўнармаванне і стылявое члянэнне і г.д.

Агульнае і істотнае ў розных мовахслужыць аб’ектыўнай асновай выдзялення ў межах лінгвістыкі агульнага мовазнаўства.

Спачатку, калі асноўнае тэарэтычнае месца ў мовазнаўстве займала параўнальна-гістарычнае даследаванне моў, агульнае мовазнаўства разумелі як параўнальна-гістарычнае апісанне моў (у 19 ст.) Але пасля параўнальна-гістарычнае і супастаўляльнае вывучэнне моў аддзялілася ад агульнага

мовазнаўства. Агульнае мовазнаўства імкнецца выпрацаваць тэорыю, прымяняльную для тлумачэння розных моў.

Агульнае і прыватнае мовазнаўства ўзаемазвязаныя. Агульнае мовазнаўства абапіраецца на факты практычнага вывучэння моў. І ў сваю чаргу агульнае мовазнаўства распрацоўвае метады і прыёмы вывучэння асобных моў. Т.ч., свае асноўныя праблемы агульнае мовазнаўства вырашае на аснове дасягненняў прыватнага мовазнаўства, але, з другога боку, прыватнае мовазнаўства карыстаецца метадамі, якія выпрацавала агульнае.

2. Курс “Агульнае мовазнаўства” абагульняе лінгвістычныя веды, набытыя пры вывучэнні папярэдніх мовазнаўчых дысцыплін. Ён не толькі падводзіць вынікі іх вывучэння, але паглыбляе і тэарэтычна асвятляе многія ўжо вядомыя факты і знаёміць з новым тэарэтычным і фактычным матэрыялам. Курс “Агульнае “ садзейнічае далейшай лінгвістычнай падрыхтоўцы студэнтаў-філолагаў, знаёміць з методыкай і метадалогіяй лінгвістычнага даследавання, асноўнымі лінгвістычнымі напрамкамі і школамі, асвятляе магчымасці практычнага прымянення лінгвістычных ведаў.

Курс складаецца з трох раздзелаў: гісторыі мовазнаўства, тэорыі мовы, метадаў і прыёмаў лінгвістычнага даследавання. Першы раздзел “Гісторыя мовазнаўства” знаёміць з развіццём лінгвістычнай думкі ад глыбокай старажытнасці да нашых дзён, пры гэтым звяртаецца ўвага на асноўныя напрамкі развіцця мовазнаўства, на найбольш важныя, актуальныя веды, якія вызначылі паступальнае развіццё навукі аб мове.

Другі раздзел “Тэорыя мовы” знаёміць з асноўнымі тэарэтычнымі лінгвістычнымі ведамі. У гэтым раздзеле асвятляюцца такія пытанні, як сувязь мовы і маўлення, паняцце моўнай нормы і развіцця мовы, знакавыя і нязнакавыя ўласцівасці мовы, сістэмна-структурная арганізацыя мовы, парадыгматыка і сінтагматыка як віды моўных сувязей, сацыяльная прырода маўленчай дзейнасці, мова як канкрэтна-гістарычная катэгорыя і інш.

Трэці раздзел курса “Метады і прыёмы лінгвістычнага даследавання” знаёміць з паняццямі *метада*, *метадалогія*, *методыка*, разглядае этапы і спосабы навуковага даследавання, апісвае як агульнанавуковыя спосабы даследавання, якія прымяняюцца ў мовазнаўстве, так і прыватнанавуковыя, лінгвістычныя метады і прыёмы.

Курс “Агульнае мовазнаўства” звязаны з іншымі як лінгвістычнымі, так і нелінгвістычнымі дысцыплінамі. Сувязь з гуманітарнымі навукамі: Ён звязаны з лінгвістычнымі дысцыплінамі “Уводзіны ў мовазнаўства”, “Сучасная літаратурная мова”, “Гісторыя мовы”, “Параўнальнае мовазнаўства”, “Дыялекталогія”, “Асновы культуры маўлення і стылістыкі”. Суадносіцца з літаратуразнаўчымі навукамі. Мае сувязь з філасофіяй, логікай (менталінгвістыка), псіхалогіяй (псіхалінгвістыка), гісторыяй і грамадазнаўствам (сацыялінгвістыка), этналогіяй (этналінгвістыка). Сувязь з негуманітарнымі навукамі: Агульнае мовазнаўства звязана з матэматыкай (структурнае мовазнаўства, матэматычная лінгвістыка, статыстычны метада),

кібернетыкай (аўтаматычная апрацоўка тэксту, стварэнне моў праграмавання, інфармацыйныя тэхналогіі ў мовазнаўстве), з геаграфіяй (лінгвагеаграфія).

3 Літаратура

1. Плотнікаў Б.А. Агульнае мовазнаўства. Мн., 1994.
2. Плотников Б.А. Общее языкознание: Семинарий. Мн., 1986.
3. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства. Магілёў, 2006.
4. Рагаўцоў В.І. Гісторыя мовазнаўства. Магілёў, 2005.
5. Рагаўцоў В.І. Практыкум па гісторыі агульнага мовазнаўства. Мн., 2001.
6. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства: Практыкум. Магілёў, 2007.
7. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М., 1970.
8. Березин Ф.М. История лингвистических учений. – М., 1975.
9. Гируцкий А.А. Общее языкознание. Мн., 2003.
10. Кодухов В.И. Общее языкознание. – М., 1074.
11. Кондратов Н.А. История лингвистических учений. 3-е изд. М., 2006.
12. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. Мн., 2004.
13. Мечковская Н.Б., Норманн Б.Ю., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Структура языка. Типология языков и лингвистика универсалий. 2-е изд. Мн., 1995.
14. Мечковская Н.Б., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Сущность и история языка. 2-е изд. Мн., 1993.

Тэма № 2 Мова і маўленне

1. Кароткія звесткі з гісторыі пытання.
2. Азначэнне паняццяў *мова* і *маўленне*.
3. Уласцівасці моўных знакаў у мове і маўленні.
4. Механізм маўленчай дзейнасці чалавека.
5. Функцыі мовы і кампаненты маўлення.

1. Кароткія звесткі з гісторыі пытання.

Як вядома, кожную моўную адзінку (гук, марфему, слова, словазлучэнне, сказ) можна разглядаць у двух камунікатыўных планах – як элемент моўнай сістэмы (галосныя-зыхныя, цвёрдыя-мяккія зыхныя, сінонімы – антонімы, агульнаўжывальная і тэрміналагічная лексіка, просты і складаны сказы і г.д.) і як кампанент маўлення (гук як кампанент марфемы, марфема — слова, слова — словазлучэнне — сказ).

Паколькі моўныя адзінкі могуць існаваць у двух камунікатыўных станах – у саставе моўнай сістэмы і ў складзе маўленчай плыні, неабходна чотка размяжоўваць паняцці *мова* і *маўленне*, якія і адлюстроўваюць розныя камунікатыўныя станы моўных элементаў. Гэта размежаванне мае прынцыповае значэнне для тэорыі мовы. Паколькі дазваляе паказаць дыялектычнае адзінства розных аспектаў мовы.

Праблема адрознення мовы і маўлення вырашалася ў працах многіх вядомых лінгвістаў 19 і 20 стст. – Гумбальта, Сасюра, Патабні, Бадуэна дэ Куртэнэ, Фартунатава, Шчэрбы, Смірніцкага і інш. Так, напрыклад, Вільгельм фон Гумбальт размяжоўваў паняцці мовы і маўлення, разглядаючы іх як антыномію, дыялектычнае адзінства супрацьлеглых уласцівасцей мовы. Бадуэн дэ Куртэнэ, разглядаючы мову і маўленне, падкрэсліваў сацыяльную прыроду мовы і індывідуальны характар маўлення. Прадстаўнікі псіхалагічнага напрамку ў мовазнаўстве (Штэйнваль, Патабня) разглядалі мову ў сувязі з псіхафізічнай дзейнасцю чалавека.

Але найчасцей супрацьпастаўленне, размежаванне мовы і маўлення звязваюць з імем жэнеўскага лінгвіста Фердынанда дэ Сасюра, таму што найбольш поўна і ўсебакова гэта пытанне было распрацавана ў яго лінгвістычных працах.

Сасюр разглядаў супрацьпастаўленне мовы і маўлення як дыхатамію, падзел цэлага на 2 часткі і назваў яе першым перакрываваннем на шляху лінгвіста, зрабіўшы гэта адрозненне адным з прынцыпаў сваёй лінгвістычнай дзейнасці.

Сасюр выдзяляе мову і маўленне як два палярныя аспекты ў агульнай сукупнасці маўленчых працэсаў, пад якімі ён разумее маўленне чалавека наогул як здольнасць выражаць свае думкі сродкамі мовы, зносіцца пры дапамозе мовы.

Сасюр указвае, што маўленчая дзейнасць адносіцца да сацыяльнай і індывідуальнай сфер, да фізічнай і фізіялагічнай, а таксама псіхалагічнай сфер, мае знешні (гукавы) і ўнутраны (псіхічны) аспекты. Мову Сасюр лічыць важнейшай часткай маўленчай дзейнасці і вызначае як сістэму знакаў, якія выражаюць паняцці, як сацыяльны прадукт, прыняты калектывам з мэтай рэалізацыі маўленчай дзейнасці. Маўленне – індывідуальны акт волі і розуму чалавека.

Недахопам канцэпцыі Сасюра лічыцца катэгарычнае супрацьпастаўленне маўленчай дзейнасці і мовы, чаму Сасюр называе мову псіхічнай з’явай, а маўленне – псіхафізічнай?. Сасюр не стварыў, такім чынам, завершанай і несупярэчлівай тэорыі, хаця і ўдзяліў гэтаму пытанню шмат увагі.

У першай палавіне 20 ст. гэта праблема атрымлівае далейшае развіццё ў нашым мовазнаўстве, у першую чаргу ў працах акад. Шчэрбы і Смірніцкага. Шчэрба ў артыкуле “О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании” выдзяляе маўленчую дзейнасць, моўную сістэму і моўны матэрыял – тры аспекты моўных з’яў.

Маўленчай дзейнасцю Шчэрба называе сукупнасць працэсаў маўлення і разумення моўных з’яў. Моўныя сістэмы – слоўнікі і граматыкі моў.

Моўным матэрыялам абазначае сукупнасць усяго, што гавораць і разумеюць у пэўных канкрэтных абставінах у тую ці іншую эпоху жыцця дадзенага грамадства. Гэта тэксты.

Моўная сістэма, як адзначае Шчэрба, з’яўляецца аб’ектыўнай і сацыяльнай, але праўляецца ў індывідуальных актах маўленчай дзейнасці.

Вучэнне Шчэрбы з'яўляецца самастойным, арыгінальным, але не дае адказу на пытанне, якія аспекты маўленчай дзейнасці павінен вывучаць лінгвіст.

Смірніцкі, вядомы савецкі лінгвіст, выдзяляе два паняцці – мову і маўленне. Маўленне – працэс гаварэння і ўсё тое, што гаворыцца і ўспрымаецца ў розных актах маўлення, мова – адзін з састаўных элементаў маўлення, гэта аб'ектыўная грамадская з'ява.

Далейшае развіццё гэта праблема атрымала ў працах структуралістаў. Пражскія структуралісты творча перапрацавалі сасюраўскую канцэпцыю мовы і маўлення, паказалі дыялектычнае адзінства гэтых паняццяў: Каржынек: “суадносіны паміж мовай і маўленнем – гэта, па сутнасці, адносіны паміж навуковым аналізам, навуковай інтэрпрэтацыяй фактаў (мова) і пэўнымі з'явамі рэчаіснасці, якія складаюць аб'ект гэтага аналізу (маўленне)”.

2. Азначэнне паняццяў “мова” і “маўленне”.

Існаванне моўных адзінак у двух камунікатыўных станах прыводзіць да наступнага азначэння мовы і маўлення: *Мова* – сукупнасць знакавых адзінак зносін, узятых у адрыве ад канкрэтнага моўнага матэрыялу. *Маўленне* – паслядоўнасць узятых з мовы знакавых адзінак зносін у канкрэтным моўным прымяненні. У мове – набор адзінак зносін і сістэма правіл іх прымянення (гукі, марфемы, лексемы, сказы). У маўленні адбываецца выбар з набору знакаў адзінак, неабходных для выражэння канкрэтнага зместу і рэалізацыя правіл іх прымянення (сказ, тэкст). Мова – знакавы механізм зносін. Маўленне – працэс зносін пры дапамозе мовы.

3 Уласцівасці моўных знакаў у мове і маўленні.

Як адзначалася вышэй, моўныя элементы як знакавыя адзінкі зносін функцыянуюць у двух камунікатыўных станах: іх можна разглядаць у кантэксце, у маўленчай плыні або пэўным тэксце ў сувязі з выражаемым зместам; і ў адрыве ад выражаемага зместу і моўнага матэрыялу, у складзе моўнай сістэмы.

Агульныя ўласцівасці моўных знакаў у мове і маўленні.

Так, і ў мове, і ў маўленні моўныя адзінкі маюць агульныя ўласцівасці: яны з'яўляюцца матэрыяльнымі, таму што рэалізуюцца ў гуках і пісьмовых знаках, таму што звязаны з фізіялагічнай работай мозга і маўленчага апарату чалавека (*дзень* – мы вымаўляем, пішам, чуем і бачым – успрымаем органамі пачуццяў – зрокава і на слых). Але адначасова моўныя адзінкі і ў мове, і ў маўленні з'яўляюцца ідэальнымі, таму што выражаюць пэўны змест, сэнс, ідэю, значэнне, таму што захоўваюцца ў памяці, свядомасці (*дзень* – мы асэнсоўваем ‘светавы адрэзак сутак’, ‘суткі’).

І ў мове, і ў маўленні моўныя элементы з'яўляюцца аб'ектыўнымі, таму што ў сваёй матэрыяльнай форме яны аднолькавыя для ўсіх (мы не можам самі змяніць мову, папоўніць яе новымі адзінкамі і г.д.), і адначасова суб'ектыўнымі, таму што ўспрымаюцца, успамінаюцца і ўжываюцца кожным чалавекам асобна (няма абстрактнага чалавека, ёсць рэальныя людзі – Іваноў, Пятроў, Сідараў, Купала, Колас і г.д.).

Адрозненні мовы і маўлення.

Мова і маўленне як розныя камунікатыўныя станы знакавых адзінак маюць шэраг істотных адметных уласцівасцей.

Мова	Маўленне
1. сацыяльная	індывідуальнае
2. пасіўная	актыўнае
3. патэнцыяльная	рэальнае
4. устойлівая	аднакратнае
5. сінхранічная	дыяхранічнае
6. сістэмная	асістэмнае

1. Мова – знешняя ў адносінах да індывідуума з’ява. Яна належыць грамадству. Індывідум не можа ні стварыць, ні змяніць мову. Мова з’яўляецца абавязковай для ўсіх членаў соцыума. Мова як сацыяльны прадукт засвойваецца кожным індывідумам у гатовым выглядзе. Таму мова пасіўная (чалавек яе не стварае).

Маўленне заўсёды індывідуальнае, яно належыць пэўнай канкрэтнай асобе. Маўленне актыўнае, таму што яго ўтварае сам чалавек.

2. Мова – патэнцыяльная з’ява, яна існуе ў свядомасці гаворачых у выглядзе патэнцыяльна існуючай граматычнай сістэмы і слоўніка.

Маўленне ж з’яўляецца рэалізацыяй гэтых патэнцыяльных магчымасцей мовы.

3. Мова – устойлівая, даўгавечная з’ява, маўленне – няўстойлівае, аднакратнае. Структура мовы, аднолькавая для ўсіх гаворачых, можа заставацца стабільнай на працягу некалькіх стагоддзяў, тады як акты маўлення – імгненныя.

4. Паколькі мова – стабільная з’ява, у ёй дзейнічаюць замацаваныя моўнай практыкай нарматыўныя факты, і ў гэтым плане яна сінхранічная. У маўленні магчымы розныя ваганні і індывідуальныя адхіленні ад моўных норм. Таму маўленне дыяхранічнае. Усе змены моўных норм, іх развіццё адбываюцца ў маўленні.

5. Мова – сістэма сродкаў, маўленне – выбар з гэтай сістэмы моўных адзінак, неабходных для выражэння канкрэтнага зместу.

Уласцівасці моўных адзінак у маўленні.

У сувязі з адрозненнем мовы і маўлення моўныя адзінкі не з’яўляюцца поўнаасцю тоеснымі ў гэтых розных камунікатыўных станах. Так, у маўленні як лінейна размешчаным наборам моўных элементаў моўныя адзінкі атрымліваюць дадатковыя ўласцівасці, яны характарызуюцца *выбарам, паўторам, размяўчэннем, камбінаваннем і трансфармаваннем.*

Люблю я лес, адвечны бор,
Дзе ўзносяць хвоі ўгору шапкі,
Дзе расцілаюць елкі лапкі
І востры верх мкнуць у прастор.

Замлее лес – такая ціш,
І толькі пчолы струнным звонам
Гудуць працягла роўным тонам
Ды прашмыгне лясная мыш. (Колас)

1. Аўтар тэксту (паэт, пісьменнік) ажыццяўляе выбар кожнага элемента выказвання з пэўнага сістэмнага раду – сінанімічнага, семантычнага, стылістычнага, словаўтваральнага і інш. Напрыклад: Пунсовае сонца выплыла з-за белага лесу (пунсовае – алае – барвовае – чырвонае; сонца – свяціла ; выплыла – выкацілася – выйшла; белага – светлага – рэдкага ; лесу – бору - бярэзніку).

2. У маўленні адны і тыя ж адзінкі паўтараюцца.

3. Моўныя адзінкі размяшчаюцца ў пэўнай паслядоўнасці ў аднаведнасці з задумай аўтара (магчымы інверсія – уносяць хвоі, расцілаюць елкі, сегментацыя, парцэляцыя, апасіяпеза, эліпсіс).

4. Моўныя элементы ў маўленні ўступаюць у розныя камбінацыі, утвараючы канкрэтныя сінтаксічныя словазлучэнні.

5. У маўленні праяўляецца індывідуальнае, аўтарскае словаўжыванне, вынікам якога з’яўляюцца стварэнне аўтарскіх эпітэтаў (струнны звон, адвечны бор), метафар (замлее лес), наватворы.

Адносіны паміж моўнымі адзінкамі будуць таксама рознымі ў мове і маўленні. Так, у мове элементы аб’ядноўваюцца ў пэўныя групы, класы, разрады на аснове апазіцыйных адносін, агульных або адметных прыкмет (парадыгмы скланення, спражэння, словаўтваральныя гнёзды, сінонімы, антонімы і г.д.), інакш кажучы, парадыгматычныя адносіны. У маўленні мы назіраем лінейна размешчаную паслядоўнасць моўных адзінак, звязаных пэўнымі сінтаксічнымі сувязямі, якія выражаюць канкрэтны змест – сінтагматычныя адносіны. Адносіны першага тыпу называюцца адносінамі па вертыкалі, незалежныя, тыпу або – або, сувязі другога тыпу – па гарызанталі, залежныя, тыпу і – і – і . Напрыклад: Я выказаў падзяку за дапамогу. – Мы выразілі ўдзячнасць за кансультацыю. – Яны выявілі прыхільнасць за падтрымку.

4. *Механізм маўленчай дзейнасці чалавека.*

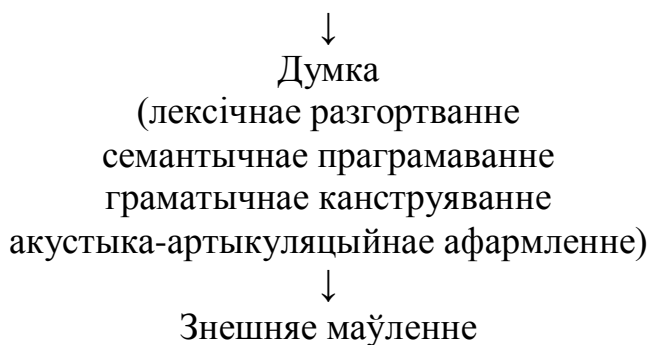
Зносіны людзей у грамадстве ажыццяўляюцца дзякуючы маўленчай дзейнасці чалавека. Як ужо адзначалася, маўленне – працэс зносін пры дапамозе моўных элементаў, паслядоўнай арганізацыі моўных адзінак у адпаведнасці з выражаемай інфармацыяй.

Якім з’яўляецца механізм (утварэнне) маўленчай дзейнасці? Гэтым пытаннем займаецца псіхалінгвістыка.

Маўленне чалавека падзяляецца на знешняе і ўнутранае. Знешняе маўленне мае гукавое выражэнне, унутранае – адбываецца ў свядомасці, мысленчай дзейнасці чалавека.

Структура маўлення ўключае тры кампаненты: матыў, думку і знешняе маўленне. Матыў і знешняе маўленне звязваюць унутраны механізм са знешнімі этапамі акту маўлення (схема Лурыя).

Матыў

Сярэдні кампанент – думка – уключае рад прамежкавых этапаў, звязаных з рознымі ступенямі пераходу ад думкі да знешняга маўлення: *лексічнае разгортванне* (пошукі ў памяці неабходных слоў для выражэння паняццяў і выказвання думкі, акрэсліванне семантычнага аб'ёму выбранага слова і яго кантэкстуальнага значэння), *семантычнае праграмаванне* (вызначэнне агульнай структуры выказвання і яе асноўных сэнсавых кампанентаў – суб'екта, аб'екта, прэдыката, а таксама ўстанаўленне схемы выказвання, якая звычайна ўключае два кампаненты – тэму і рэму), *граматычнае канструяванне* (граматычнае афармленне слова, выбар яго формы і асацыятыўная сувязь з іншымі словамі, звязанымі з ім семантычна і сінтагматычна), *акустыка-артыкуляцыйная арганізацыя* выказвання (яго агучванне).

Механізм канструявання выказвання звязаны з аператыўнай памяццю чалавека. Агучванне маўлення выконвае артыкуляцыйны і складаўтваральны механізм маўленчага апарата.

Гэтыя этапы ўнутранай маўленчай дзейнасці забяспечваюцца работай некалькіх маўленчых механізмаў, размешчаных у кары галаўнога мозга. Яны працуюць адначасова, паралельна і аўтаматычна.

5 Функцыі мовы і кампаненты маўлення.

Функцыяй мовы называецца выкарыстанне з пэўнай мэтай ў маўленні патэнцыяльных уласцівасцей моўных сродкаў. У маўленчай дзейнасці рэалізуюцца розныя функцыі мовы.

Функцыі мовы разглядаюць звычайна, спасылаючыся на Р. Якабсона, у сувязі з кампанентамі маўленчага акту. Пад маўленчым актамі разумеюцца размова некалькіх асоб, дыялог, наяўнасць адрасата і адрасанта.

Кампаненты маўлення	Функцыі мовы
<u>Адрасант</u> – аўтар маўлення, той, хто перадае інфармацыю.	<u>Эматыўная функцыя</u> – адносіны аўтара да зместу паведамлення, выражэнне яго пачуццяў і волі.
<u>Адрасат</u> – слухач, чытач, той, хто атрымлівае інфармацыю.	<u>Апелятыўная функцыя</u> – уздзеянне на адрасата, зварот да яго, імкненне выклікаць думку, адэкватную выказанай.
<u>Кантэкст</u> – тое, пра што ідзе размова,	<u>Рэфэрэнтная функцыя</u> – абазначэнне

прадмет разважання, рэферэнт.	прадметаў рэчаіснасці, паведамленне, перадача інфармацыі, у выніку чаго адбываецца камунікатыўны акт.
<u>Код</u> – сістэма знакаў, пры дапамозе якіх перадаецца інфармацыя.	<u>Тлумачальная (метамоўная) функцыя</u> , накіраваная на раскрыццё ўласцівасцей кода.
<u>Кантакт</u> – узаемаразуменне, сувязь паміж адрасатам і адрасантам.	<u>Фатычная функцыя</u> – устанаўленне і падтрымка кантакту з адрасатам (прывітанні, звароты, пытанні, жэсты, міміка – моўныя і пазамоўныя сродкі)
<u>Паведамленне</u> .	<u>Паэтычная функцыя</u> – імкненне зрабіць сваю інфармацыю выразнай, даходлівай і зразумелай.

У працэсе выкарыстання моўных сродкаў могуць выдзяляцца, падкрэслівацца асобныя функцыі – у многіх жанрах публіцыстычнага стылю (рэкламе, агітацыйных сродках) на першы план выступае апелятыўная функцыя, у навуковым паведамленні – рэферэнтная, у паэтычным творы – эматыўная і г.д. Перавага адной з гэтых функцый стварае асобныя віды маўленчай дзейнасці, функцыянальныя стылі мовы.

Не ўсе з пералічаных функцый мовы з'яўляюцца раўназначнымі. Важнейшая функцыя – камунікатыўная функцыя мовы як важнейшага сродку зносін людзей, функцыя паведамлення, якая робіць магчымым абмен думкамі і, як вынік гэтага, – зносіны пры дапамозе мовы. Гэту функцыю называюць таксама камунікатыўна-інфармацыйнай. Важнай і старажытнай з'яўляецца апелятыўная функцыя ўздзеяння на адрасата.

Некаторыя вучоныя (Лявонцьеў, Кайнц, Аммер) выдзяляюць функцыі мовы абавязковыя (першасныя – камунікатыўная, функцыя авалодвання грамадска-гістарычным вопытам чалавецтва) і факультатыўныя (экспрэсіўная, эстэтычная, дыякрытычная).

Літаратура

1. Плотнікаў Б.А. Агульнае мовазнаўства. Мн., 1994.
2. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства. Магілёў, 2006.
3. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М., 1970.
4. Гируцкий А.А. Общее языкознание. Мн., 2003.
5. Кодухов В.И. Общее языкознание. – М., 1074.
6. Мечковская Н.Б., Норманн Б.Ю., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Структура языка. Типология языков и лингвистика универсалий. 2-е изд. Мн., 1995.
7. Мечковская Н.Б., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Сущность и история языка. 2-е изд. Мн., 1993.

Тэма № 3 Сістэма і структура мовы

1.	Звесткі з гісторыі пытання.Размежаванне паняццяў “сістэма” і “структура” мовы.
2.	Уласцівасці мовы як сістэмы.
3.	Уласцівасці мовы як структуры.
4.	Тэорыі структуры мовы
1.	<i>Звесткі з гісторыі пытання.Размежаванне паняццяў “сістэма” і “структура” мовы.</i>

Пытанне сістэмнасці мовы з’яўляецца адным з важнейшых у раздзеле “Тэорыя мовы”. Сучаснае мовазнаўства ўдзяляе вялікую ўвагу даследаванню мовы як сістэмы і структуры. Тэрміны сістэма і структура ў мовазнаўстве ўжываюцца па-рознаму, у некаторых выпадках змешваюцца, не размяжоўваюцца.

Развіццё гэтых паняццяў звязваюць звычайна з іменем Ф. дэ Сасюра. але яшчэ да яго многія моваведы (В. Гумбольт, А.Шлейхер, младаграматыкі) разглядалі мову не як набор нейкіх элементаў, а як арганічнае цэлае.

Бадуэн дэ Куртэне азначае сістэму мовы як сукупнасць, часткі якой звязаны паміж сабой адносінамі гучання, формы і значэння. У сістэме мовы ён выдзяляе падсістэмы – фанетычную, марфалагічную і сінтаксічную, якія ў сваю чаргу падзяляе на мікрасістэмы, раскрывае ўзаемаадносіны паміж элементамі ў розных ярусах, падсістэмах. Адрознівае розныя бакі моўнай сістэмы – знешні, фанетычны бок, марфалагічны, пазамоўны – семасіялагічны.

Яго паслядоўнік Крушэўскі развіў гэту тэорыю, выдзеліў два віды адносін паміж моўнымі элементамі – асацыяцыі па падабенстве і асацыяцыі па сумежнасці (асацыяцыі па падабенстве – сістэмы, гнёзды, асацыяцыі па сумежнасці – лінейная паслядоўнасць моўных адзінак у маўленні).

Гэта напамінае разважанне Сасюра пра асацыятыўныя і сінтагматычныя адносіны паміж моўнымі элементамі. Пазней гэтыя віды адносін былі названыя парадыгматычнымі і сінтагматычнымі.

Найбольш поўна вучэнне аб сістэме мовы было развіта ў працах Сасюра. Ён пісаў: “Мова – сістэма, усе часткі якой можна і неабходна разглядаць у іх сінхранічным адзінстве”. Тэрмін структура Сасюр не ўжываў, хаця і лічыцца заснавальнікам структуралізму. У Сасюра мова – сістэма ўзаемаабумоўленых знакаў. Тэрмін структура ўвялі ў мовазнаўства структуралісты.

Паняцці структура і сістэма мовы неабходна размяжоўваць, яны не тоесныя. Азначэнні паняццяў мова і маўленне выводзіцца з таго, што да мовы як аб’екта даследавання можа быць розны падыход: яе можна

разглядаць у розных аспектах, на розных узроўнях, што паказвае наступная табліца:

Падыход да мовы	Аспект мовы	Узровень мовы
Элементарны	Сукупнасць элементаў	Узровень элементаў
Структурны	Сукупнасць адносін паміж элементамі	Узровень адносін
Сістэмны	Звязанае цэлае	Узровень цэлага

Зыходзячы з пададзеных вышэй падыходаў да мовы, можна зрабіць наступнае азначэнне разглядаемых паняццяў: сістэма – сукупнасць элементаў, арганізаваных сувязямі і адносінамі ў адно цэлае. Структура – сукупнасць сувязей і адносін, якія арганізуюць элементы ў складзе цэлага. Сістэма = элементы+адносіны паміж імі, структура = сістэма мовы – элементы.

2 Уласцівасці мовы як сістэмы.

Мова як сістэма мае шэраг уласцівасцей:

1. Мова з'яўляецца субстанцыяльнай, матэрыяльнай сістэмай, яна ўяўляе сукупнасць элементаў, якія маюць матэрыяльную абалонку (гукавую форму, якая можа перадавацца на пісьме графічнымі знакамі).

2. Мове як сістэме характэрна структурная арганізацыя, якая выражаецца ў сувязі і адносінах паміж моўнымі адзінкамі, якія звязваюць мову ў адно цэлае.

3. Мова – адкрытая, патэнцыяльная сістэма, гэта сукупнасць рэалізаваных і нерэалізаваных элементаў. Не ўсе магчымасці мовы рэалізаваны (мяккія і цвёрдыя гукі ў рускай і беларускай мовах, тэматычныя групы назваў роднасці і сваяцтва, адсутнасць многіх гіперонімаў пры наяўнасці гіпонімаў).

4. Мова – дынамічная сістэма, якая адлюстроўвае разнастайныя змены ў грамадстве (гістарызмы, неалагізмы), міжмоўныя кантакты (інтэрнацыяналізмы), гістарычныя моўныя змены і працэсы (апрошчванне, перараскладанне, страта былых форм і інш.)

5. Мова – сістэма сістэм.

Мова як сістэма падзяляецца на элементы, з якіх яна складаецца. Сукупнасць аднатыпных элементаў утварае ўзровень мовы. Узроўнем мовы называецца тая частка яе сістэмы, якая мае адпаведную аднайменную адзінку. У сістэме ўзроўняў (ярусаў) мовы вызначаюцца асноўныя – фанетыка-фаналагічны, марфема-марфалагічны, лексіка-семантычны,

сінтаксічны. Акрамя іх, выдзяляюцца прамежкавыя ярусы – марфаналагічны, словаўтваральны і фразеалагічны, адзінкі якіх утвараюцца на адным узроўні, а функцыянуюць на другім. Кожна ярус мае набор сваіх адзінак і катэгорый. У межах асобных ярусаў выдзяляюцца свае сістэмы і мікрасістэмы. Напрыклад, фанемы, марфемы, на лексічным узроўні – тыпы лексічных адзінак паводле значэння, паходжання, сферы функцыянавання, стылявой прыналежнасці, частаты выкарыстання і г.д., мікрасістэма сказа ўключае простыя і складаныя, апавядальныя, пыталныя, клічныя, поўныя і няпоўныя, двухсастаўныя і аднасастаўныя і г.д.

Сістэма асноўных і прамежкавых узроўняў

<u>Сінтаксічны узровень</u>
<u>Фразеалагічны ўзровень</u>
<u>Лексіка-семантычны ўзровень</u>
<u>Словаўтваральны ўзровень</u>
<u>Марфема-марфалагічны ўзровень</u>
<u>Марфаналагічны ўзровень</u>
<u>Фанетыка-фаналагічны ўзровень</u>

3. Уласцівасці мовы як структуры

Характарыстыка структуры мовы праводзіцца праз апісанне сувязей і адносін паміж моўнымі элементамі:

1. *Матэрыяльная залежнасць* – адлюстроўваюць характар будовы мовы. Адзінкі ніжэйшага ўзроўню ўваходзяць у склад адзінак больш высокага ўзроўню як іх састаўныя кампаненты: гук → марфема → слова → словазлучэнне → сказ. І, наадварот, адзінкі вышэйшага ўзроўню падзяляюцца на адзінкі ніжэйшага. Лінгвістычны аналіз і заключаецца ў паслядоўным драбленні, сегментацыі сказа, словазлучэння на словы, марфемы і фанемы. Абагульненне гэтых адзінак у класы з’яўляецца другім працэсам лінгвістычнага аналізу. У сукупнасці такія працэсы лінгвістычнага аналізу называюцца сегментацыя і інтэграцыя.

2. Асобныя ярусы моўнай сістэмы і іх фрагменты цесна звязаны *адносінамі вытворнасці*: лексіка → словаўтварэнне, словаўтварэнне → лексіка (утварэнне новых слоў засноўваецца па ўзоры існуючых слоў, выкарыстоўвае мадэлі дэрывацыі наяўнай у мове лексікі, у сваю чаргу словаўтварэнне дае новую лексіку, папаўняе, змяняе лексічны склад – гэта і сувязь, і адносіны). Звязана словаўтварэнне з марфалогіяй – у межах розных часцін мовы

дзеінічаюць свае словаўтваральныя заканамернасці: словаўтварэнне назоўніка, прыметніка, дзеяслова і г.д. Марфалогія прыстасоўвае агульныя заканамернасці, спосабы ўтварэння новых слоў да сваіх магчымасцей. Звязана марфалогія з сінтаксісам: сінтаксічная пазіцыя слова (якім членам сказа з'яўляецца слова) цесна звязана з яго марфалагічнай характарыстыкай (часцінамоўнай прыналежнасцю слова). Сінтаксічная пазіцыя, такім чынам, вызначае марфалагічную характарыстыку слова.

3. *Семантычныя сувязі* паміж моўнымі адзінкамі: семантыку слова складае значэнне сукупнасці марфем, якія ўваходзяць у яго састаў; значэнне словазлучэння фарміруецца сумай значэнняў слоў, якія ўваходзяць у яго; семантыка сказа = суме значэнняў словазлучэнняў; значэнне складаназлучанага сказа = сума значэнняў простых сказаў, якія ўваходзяць у яго.

4. *Функцыянальныя сувязі* праяўляюцца ў працэсе функцыянавання элементаў мовы ў маўленні. У працэсе маўлення моўны механізм ажыццяўляе выбар некаторага знакавага элемента з набору элементаў і злучэнне выбранага элемента з іншымі – папярэднімі і наступнымі. Функцыянальныя сувязі – 1) адносіны іерархіі, адносіны па вертыкулі, парадыгматычныя (тыпу або – або) і 2) усе адносіны дыстрыбуцыі адзінкі ў межах яе ўзроўню – сінтагматычныя (тыпу і – і). Парадыгматыка – групоўка адзінак у групы на аснове апазіцый адзінак адна адной па іх дыферэнцыяльных прыкметах. Сінтагматыка – паслядоўнасць адзінак пэўнага ўзроўню ў маўленні. Сукупнасць магчымых у мове фанем – фанемная (фаналагічная) сінтагматыка, сукупнасць апазіцый фанем – фанемная парадыгматыка. Парадыгматычныя сувязі з'яўляюцца аднаўзроўневымі і шматнакіраванымі, сінтагматычныя – міжузроўневымі і аднанакіраванымі.

5. *Генетычныя сувязі* і аносіны. Генетычна звязаныя паміж сабою часціны мовы – падзел на назоўнікі і прыметнікі ў і.е. мовах адбыўся не так даўно. Складаныя сказы ўзніклі са злучнікавага аб'яднання простых сказаў. Чатыры формы дзеяслова ўзніклі на аснове былых васьмі форм (значэнні імперфекта, перфекта і аорыста страцілі сваё граматычнае значэнне).

4. *Тэорыі структуры мовы*

Тэорыя ізамарфізму – адзінства мовы тлумачыцца структурнай тоеснасцю або паралелізмам моўных адзінак (Е. Курыловіч). Гэта вучэнне аб пэласнасці мовы.

Тэорыя іерархіі ўзроўняў – адзінкі мовы планам выражэння абапіраюцца на ніжэйшы ўзровень, а планам зместу ўключаюцца, уваходзяць у вышэйшы ўзровень (Э. Бенвеніст).

Такім чынам, больш поўнае і глыбокае разуменне мовы, вывучэнне яе састаўных частак, адзінак і катэгорый можа быць толькі ў выніку сістэмнага падыходу да яе, які будзе адпавядаць патрабаванням і магчымасцям сучаснай навукі. Ажыццяўленне сістэмнага падыходу да аналізу мовы становіцца прынцыпам вывучэння мовы.

Літаратура

1. Плотнікаў Б.А. Агульнае мовазнаўства. Мн., 1994.
2. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства. Магілёў, 2006.
3. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М., 1970.
4. Гируцкий А.А. Общее языкознание. Мн., 2003.
5. Кодухов В.И. Общее языкознание. – М., 1074.
6. Мечковская Н.Б., Норманн Б.Ю., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Структура языка. Типология языков и лингвистика универсалий. 2-е изд. Мн., 1995.
7. Мечковская Н.Б., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Сущность и история языка. 2-е изд. Мн., 1993.

Тэма № 4 Мова як знакавая сістэма

1. Семіётыка – агульная тэорыя знака. Лінгвасеміётыка.
2. Віды знакаў.
3. Моўны знак і яго спецыфіка.
4. Тэорыі моўнага знака.
5. Праблема матываванасці моўнага знака.
6. Тыпы і віды моўных знакаў, іх функцыі.

1. *Семіётыка – агульная тэорыя знака. Лінгвасеміётыка.*

Што такое знак? Знак – калі штосьці замяшчае штосьці, г.зн, аб’ект А рэпрэзентуе, прадстаўляе штосьці іншае, аб’ект В. А ў такім выпадку з’яўляецца знакам, В – рэферэнтам знака.

Яшчэ старажытнагрэчаскія філосафы ўказвалі, што асноўныя элементы мовы – слова і сказ – знакі, і гэтыя знакі ўмоўна звязаны з думкай.

Тэарэтычнай асновай семіётыкі з’явілася ідэя стварэння “універсальнай граматыкі” Пор-Раяля, якая павінна была на аснове вывучэння натуральных асаблівасцей мовы вывесці агульныя прынцыпы і адрозненні, уласцівыя для ўсіх моў.

Значную ролю ў распрацоўцы знакавай тэорыі мовы адыграў В. Гумбальт, які выдзеліў антыномію адвольнасці знака і матываванасці элементаў мовы. Па Гумбальту, слова – знак асобнага паняцця, адзінства гука і паняцця. Слова як элемент мовы матывавана разуменнам прадмета (пэўнай характарыстыкай, пакладзенай у аснову наймення і замацаванай моўнай практыкай), значэнне слова матывавана яго паняццем, а гукавая форма з’яўляецца адвольнай, нематываванай, замацаванай у мове толькі ў працэсе практыкі.

Належнае месца займае знакавая тэорыя мовы ў працах Бадуэна дэ Куртэнэ, у якога паняцце знаканасці мовы цесна звязана з паняццем сістэмнасці. Паводле Куртэнэ, сістэма знакаў – сукупнасць мноства

выпадковых сімвалаў, звязаных самым розным чынам. Большасць слоў нашай мовы – сімвалы, якія ўзніклі выпадкова, і гэта выпадковасць – характэрная рыса мовы, гэта форма праяўлення неабходнасці. Куртэнэ разгледзеў асаблівасці слоў як сімвалаў у адрозненне ад знакавых сістэм іншых біялагічных сукупнасцей (галасоў жывёл).

Значны ўклад у распрацоўку знакавай тэорыі мовы ўнёс Ф. дэ Сасюр, які знак уяўляў як двухбаковую псіхічную сутнасць – камбінацыю паняцця і акустычнага вобраза. У адрозненне ад Б. дэ Куртэнэ, Сасюр знакам лічыць і слова, і частку слова. Аналізуючы ўзаемаадносіны семіётыкі і лінгвасеміётыкі, падрабязна разглядае асноўныя асаблівасці знака – *адвольнасць, зменлівасць, устойлівасць, лінейнасць*.

Знакі адыгрываюць важную ролю ў нашым жыцці. Уявіце, што з нашага жыцця разам бы зніклі сігналы, сімвалы – званкі, светлавыя знакі (светлафоры, семафоры), шылды, паказальнікі і інш., наколькі бы наша жыццё ўскладнілася.

Агульную тэорыю знака вывучае *семіётыка*, логіка-псіхалагічная навука (ад грэч. semeiotos – абазначаны ад sema – знак). Семіётыка вывучае прыроду знакаў і знакавых сістэм, віды знакаў і знакавую сітуацыю. Семіётыка не ўлічвае ў дастаковай ступені спецыфіку асобных знакавых сістэм (напрыклад, моўных знакаў), яна акцэнтуюе ўвагу на іх агульнасці. У семіётыцы выдзяляюцца тры раздзелы: сінтактыка (вывучае адносіны знакаў у межах дадзенай сістэмы знакаў, сітуацыі), семантыка (вывучае сувязь знакаў з абазначаемым прадметам), прагматыка (даследуе адносіны тых, хто выкарыстоўвае знакі, да знакаў).

Тэорыю моўнага знака вывучае *лінгвасеміётыка*.

2. Віды знакаў.

Семіётыка ўсе знакі падзяляе на прыродныя, натуральныя (знакі-прыкметы) і сацыяльныя, штучныя (знакі-інфарматыры). Знакі-прыкметы не з’яўляюцца камунікатыўнымі, яны не адносяцца да зносін людзей (чорная хмара, спякота, марозны ўзор на шкле акна, высокая тэмпература ў чалавека). Многія даследчыкі не лічаць іх знакамі, называюць сімптомамі, прыкметамі, таму што яны звязаны натуральнай сувяззю з тым, што яны абазначаюць, з’яўляюцца часткай таго прадметы або з’явы, якія ўспрымаюцца і вывучаюцца людзьмі ў працэсе пазнання. Сацыяльныя, штучныя знакі, у адрозненне ад натуральных, існуюць асобна ад тых прадметаў і з’яў, якія яны абазначаюць.

Знакі					
натуральныя	сацыяльныя				
	невербальныя		вербальныя		
	сігналы	сімвалы	субсты- туты	дыстын- ктары	інфар- матыры

Сацыяльным знакам (уласна знакам, умоўным знакам) называецца любы матэрыяльны носьбіт сацыяльнай інфармацыі. Умоўныя знакі маюць камунікатыўны характар, яны спецыяльна прызначаны для фарміравання, захавання і перадачы інфармацыі, для прадстаўлення, замяшчэння прадметаў і з'яў, паняццяў і суджэнняў. Такім чынам, камунікатыўны знак – любы свядома ўзноўлены або выкарыстаны матэрыяльны факт, разлічаны на чыё-небудзь успрыманне і прызначаны для перадачы інфармацыі аб чым-небудзь, што знаходзіцца па-за гэтым фактам. Камунікатыўны знак не з'яўляецца часткай таго, што ён замяшчае, перадае, таму ён умоўны, канвенцыянальны. Паколькі такі знак з'яўляецца сродкам зносін і перадае інфармацыю, яго яшчэ называюць інфармацыйным, знакам-інфарматарам. Т.ч, умоўныя знакі – інфармацыйныя, камунікацыйныя, сацыяльныя.

У залежнасці ад матэрыяльнай прыроды камунікатыўныя знакі падзяляюцца на наступныя групы:

Тып знака	Віды знакаў
графічныя	Матэматычныя, фізічныя, хімічныя, музычныя, розныя віды пісьма, малюнкi
акустычныя	Гукі маўлення, гукавыя сігналы, музычныя гукі
светавыя	Знакі светафора, семафора, бакены, маякі
рэчыўныя	Паказальнікі на дарогах, вуліцах, грамадскіх установах, форма і колер адзення
грашовыя	Металічныя, папяровыя грашовыя знакі

Паводле мэты, структуры і арганізацыі знакі падзяляюцца на 3 групы: *знакі-сігналы*, *знакі-сімвалы* (штучныя знакавыя сістэмы, невербальныя), *моўныя знакі* (вербальныя).

Знакі-сігналы – гукавыя, зрокавыя і іншыя ўмоўныя знакі, якія перадаюць інфармацыю аб прадмеце па дамоўленасці, умоўна. Яны не маюць натуральнай сувязі з прадметамі, з'явамі, аб якіх інфармуюць, з'яўляюцца нематываванымі, не змяшчаюць самі па сабе інфармацыі. Інфармацыя перадаецца знакавай сітуацыяй (напрыклад, званок – будзільніка, у кватэры, на занятках – у школе, вну, заводскі гудок, зялёная або чырвоная ракета, транспартная сігналацыя). Змест сігналу як умоўнага знака вар'іруецца ў залежнасці ад сітуацыі, колькасці, парадку сігналаў.

Знакі-сімвалы маюць наглядны, вобразна матываваны знак. Яны перадаюць інфармацыю аб прадмеце на аснове абстрагавання яго пэўных уласцівасцей і прыкмет, якія ўсведамляюцца носьбітамі ўсёй з'явы, яе сутнасці. Гэта герб (адлюстраванне, паказ, малюнак якога-небудзь прадмета як прыкметы прыналежнасці пэўнай дзяржаве, гораду, роду і. т.п.), флаг (афіцыйны сімвал дзяржавы і яе суверэнітэту), малюнак сціснутых у поціску рук (сімвал міру), серп і молат (сімвал саюза рабочых і сялян), голуб (сімвал міру), сюды адносяцца таксама ваенныя знакі адрозненняў, нагрудныя знакі, піянерская сімволіка і інш.

Але асноўным відам камунікатыўнага інфармацыйнага знака, які займае асобнае месца ў сістэме іншых знакаў, з'яўляецца *моўны знак*. Мова як знакавая сістэма істотна адрозніваецца ад іншых знакавых сістэм:

1. Штучныя, пазамоўныя знакавыя сістэмы прызначаны для перадачы абмежаванай інфармацыі. Розныя тыпы знакаў для таго і ўзніклі, каб спецыялізаваць спосаб камунікацыі ў розных сферах дзейнасці чалавека. Мова – *універсальны сродак зносін*, які абслугоўвае чалавека і грамадства ва ўсіх сферах грамадскай дзейнасці. Прымяненне мовы на розных камунікатыўных сферах абумоўлівае варыянтнасць форм яе выражэння (функцыянальныя стылі мовы). Сфера ж ужывання іншых знакавых сістэм – вузкая, спецыяльная, абмежаваная.

2. Мова з'яўляецца ўсеабдымным *сродкам* не толькі перадачы і захавання інфармацыі, але і *афармлення самой думкі*, эмацыянальна-псіхічных адносін і актаў волевыяўлення. Штучныя знакавыя сістэмы звязаны з інфармацыяй, выражанай раней, яны служаць для перакадзіравання “гатовай” інфармацыі з адной формы ў другую. Мова ж арганічна звязана з думкай. Якая да афармлення з дапамогай мовы не існуе, не з'яўляецца думкай у сапраўдным сэнсе гэтага слова. Змястоўная інфармацыя ўпершыню ствараецца ў тых або іншых моўных формах. Па гэтай прычыне ў значэнне моўнага знака нярэдка ўваходзіць эмацыянальны момант, тады як у знаках большасці штучных сістэм ён, як правіла, адсутнічае. Моўная сістэма шматпланавая і складаная, уключае розныя тыпы адносін.

3. Дапаможныя спецыялізаваныя знакавыя сістэмы маюць надуманы, штучны характар, з'яўляюцца актамі разовага пагаднення, тады як *мова ствараецца стыхійна, паступова* і змяняецца ў працэсе функцыянавання. Мова як канкрэтна-гістарычная з'ява захоўвае многія супярэчлівыя факты, сістэмныя і асістэмныя ўтварэнні, у ёй назіраюцца палісемія і аманімія, ёсць некаторая збыткованасць. Штучныя ж знакавыя сістэмы ствараюцца свядомымі актамі волі ў выніку пагаднення і ў цэлым, і ў дэталях маюць прадуманы, лагічны характар, у іх свядома пазбягаюцца і звычайна адсутнічаюць супярэчнасці, непатрэбная празмернасць, сінанімія, аманімія і палісемія. Мова нават у развітым грамадстве толькі часткова, у некаторай, нязначнай ступені падпарадкоўваецца свядомаму ўздзеянню (напрыклад, у галіне тэрміналогіі), а штучныя знакавыя сістэмы змяняюцца па волі людзей вельмі хутка.

4. *Тэорыі моўнага знака.*

У сучасным мовазнаўстве ёсць розныя тэорыі моўнага знака:

1. *Фенаменалагічная лінгвасеміятычная школа* знакам лічыць любы прадмет, успрымаемы органамі пачуццяў, калі ён сігналізуе аб другой з'яве, якая непасрэдна не назіраецца. Знак, такім чынам, разумеецца як сігнал або прыкмета. Гэта тэорыя засноўваецца на фенаменалагічнай філасофіі, якая звяртае ўвагу на матэрыяльны бок знака і лічыць, што чалавечаму пазнанню даступна толькі з'ява (фенамен). Такая канцэпцыя знака характэрна для Ф.Бопы, Л.Блумфільда, прадстаўнікоў інжынернага мовазнаўства. У

дачынненні да мовы знакамі-сігналамі прызнаюцца гукі і літары (гукі – знакі акустычнай мовы, літары – знакі аптычнай мовы). Гэта тэорыя з’яўляецца аднабаковай.

2. *Логіка-псіхалагічная тэорыя* знак тлумачыць як мадэль, якая абагульняе функцыянальныя ўласцівасці дадзенага прадмета. Знак ўяўляецца ідэальнай або функцыянальнай з’явай, якая не звязана з матэрыяльным бокам прадмета. Яна таксама прызнае, што знак не існуе сам па сабе, знак – частка знакавай псіхафізіялагічнай сітуацыі. Калі згодна з першай тэорыяй знакі – сігналы аб прадметнай і змястоўнай рэчаіснасці, то па другой – сігналы як наглядна-пачуццёвая частка мадэліруючай дзейнасці суб’екта. Гэта тэорыя таксама аднабаковая.

3. Найбольш распаўсюджанай у мовазнаўстве з’яўляецца *білатэральная канцэпцыя моўнага знака*, якая выдзяляе ў ім два бакі – азначальнае (лац. *signatum*) і азначаемае (*signans*). Гэта тэорыя разглядае знак як сукупнасць, непадзельнае адзінства гэтых двух бакоў, якое можна прадставіць у выглядзе наступнай роўнасці: $\text{Signum} = \text{signans} + \text{signatum}$. У мовазнаўстве XIX-XX тст. паслядоўнымі прыхільнікамі такога падыходу да знака былі Гумбальт, Ф. Сасюр, Б. дэ Куртэнэ, Л. Ельмслеў і інш. Моўны знак яны разумелі як адзінства матэрыяльнага (знешняга, гукавога) і ідэальнага (унутранага). Гэта канцэпцыя выдзяляе ў знаку матэрыяльны экспанент, пачуццёва ўспрымаемы намі ў працэсе зносін і ідэальны аспект – адлюстраванне экспанента ў свядомасці чалавека, а таксама змест знака, грамадска замацаваную за знакам змястоўную інфармацыю. (Напрыклад, дарожныя знакі, малюнкi, сімвалы, словы). Змест уласных імён – адлюстраванне ў свядомасці адпаведных індывідуальных прадметаў (Мінск, Варшава, Купала, Л. Талстой), змест агульнага імя – абагуленае адлюстраванне класа прадметаў (стол, бяроза, арол).

Пры дапамозе знакаў людзі не толькі адлюстроўваюць рэчаіснасць, але і ўздзейнічаюць на яе, выклікаючы пэўныя дзеянні з боку суб’едніка. Пазамоўныя знакі, разлічаныя на выклік пэўнай рэакцыі – забараняльныя, прадпісваючыя, у мове – гэта формы загаднага ладу, каманды, пытальная, клічная інтанацыя (Чытайце! Не размаўляйце! Ці зразумелі маю думку?). Такім чынам, знак – двухбаковая, матэрыяльна-ідэальная адзінка, носьбіт сацыяльнай інфармацыі.

5. *Праблема матываванасці моўнага знака.*

Важным пытаннем знакавай тэорыі з’яўляецца праблема матываванасці моўнага знака. Якая сувязь паміж экспанентам і зместам знака? У штучных знакавых сістэмах адносна матываванасць магчымая, але не абавязковая. Напрыклад, ёсць група дарожных знакаў матываваных, іканічных, выяўленчых (дзеці на дарозе, выкід гравію, звлістая дарога), адносна матываваныя знакі (дамашнія або дзікія жывёлы на дарозе), нематываваныя знакі, умоўныя (праезд забаронены, канец абмежаванням). Але і ў гэтых выпадках матываванасць не з’яўляецца абсалютнай, напрыклад, прадпісваючыя і забараняючыя знакі (праезд на веласіпедзе дазваляецца або забараняецца – розны колер – блакітны фон і белы малюнак, белы і

чырвоны). Такім чынам, тут матываванасць – толькі эпізод на фоне нематываванасці, умоўнасці як агульнага правіла.

Ці з’яўляецца матываваным моўны знак? Ф. Сасюр: Моўны знак з’яўляецца адвольным, таму што адвольная сувязь паміж абазначаючым (гукавым вобразам) і абазначаемым (паняццем). Але адвольнасць моўнага знака абмяжоўваецца законамі развіцця дадзенай мовы. Сасюр лічыць, што абсалютна адвольным знак з’яўляецца толькі ў некаторай частцы слоў тыпу дом, пяць, сад, якія страцілі ўнутраную форму. У большасці слоў у агульнай сістэме мовы адвольнасць знака можа спалучацца з матываванасцю (пяцьдзсят, дамашні). Так, сярод прасцейшых моўных знакаў – марфем матываванымі знакамі з’яўляюцца толькі гукапераймальныя карані. Экспаненты ўсіх астатніх марфем – каранёвых і афіксальных – абсалютна нематываваныя. У знаках-інфарматах тыпу вытворных асноў і слоў назіраецца адносна матываванасць (гэтыя знакі матываваныя самім складам сваіх экспанентаў, наборам прасцейшых знакавых адзінак, з якіх яны пабудаваны (вадаправод – вада + праводзіць, ваплаваючыя – вада+плаваць). Гэтыя і многія іншыя словы з’яўляюцца матываванымі ў сэнсе іх празрыстай “унутранай формы”, наяўнасці прыкметы, пакладзенай у аснову наймення, іх сувязі з утваральнай асновай, але матываванасць іх мае адносны характар. Чаму ў кожнай назве выбрана іменная дадзена прыкмета, а не іншая (парэчкі, кукарэкаць, мяўкаць)? Напр., назвы месяцаў і дзён тыдня ў розных мовах, уласныя імёны людзей.

6. *Тыпы і віды моўных знакаў, іх функцыі.*

Паводле ступені інфарматыўнасці моўных знакаў і іх суадносін з натуральнай мовай вызначаюцца наступныя тыпы і віды знакаў:

Ярус знакаў	Тып знакаў	Віды знакаў
Ярус першасных знакаў натуральнай мовы	Знакі-інфарматы	Марфемы, словы, словазлучэнні, сказы
Ярус першасных паўзнакаў натуральнай мовы	Знакі-дыстынктары	Фанемы, склады
Ярус другасных знакаў, якія замяшчаюць першасны знак	Знакі-субстытуты	літары

1 і 2 тыпы – першасныя знакі, 3 – другасны. Літара – субстытут фанемы, фанема – знак мовы. Знакі-субстытуты могуць адасабляцца і ўтвараць асобныя знакавыя сістэмы (навуковая сімволіка – хімічная, алгебраічная, міжнародная штучная мова эсперанта).

Паколькі мова – сродак зносін, то моўным знакам неабходна лічыць адзінкі, якія нясуць пазамоўную інфармацыю. Такім мінімальным, простым знакам-інфарматам з’яўляецца марфема, але марфемы не існуюць асобна,

таму з камунікатыўнага пункту погляду марфемы – сігнальныя знакі, якія ўказваюць на моўныя значэнні.

Асноўным моўным знакам з’яўляецца слова, гэта асаблівы знак, адзінка другой сігнальнай сістэмы. Слова, як і любы знак, мае перцэптыўную функцыю – гэта гукавы або пісьмовы факт, успрымаемы органамі пачуццяў, які замяняе, замяшчае паняцце або прадмет і мае ўласнае значэнне (каса 1, каса 2, каса 3 – тоесныя гукавыя сігналы, але маюць рознае значэнне; лінгвістыка, мовазнаўства – розныя гукавыя сігналы, але маюць аднолькавае значэнне).

У словах як знаках матэрыяльны бок з’яўляецца ўмоўным, адвольным, а ідэальны – адлюстроўвае аб’ектыўны свет і веды гаворачых. Эксперымент акад. Л.Шчэрбы: “Глокая куздра штеко будланула бокра и курдячит бокрѣнка”.

Істотныя ўласцівасці слова як моўнага знака: *узнаўляльнасць*, *паўтаральнасць*, *матэрыяльнасць*, *лінейнасць*, *дыскрэтнасць*, *канвенцыянальнасць*.

У адпаведнасці з рознымі знакавымі ўзроўнямі выдзяляюцца розныя віды знакаў:

Узровень знакаў	Від знака
Субзнакавы ярус	фанемы
Знакавы ярус	словы
Суперзнакавы ярус	словазлучэнні, сказы

У залежнасці ад ступені інфарматыўнасці знака выдзяляюцца розныя іх віды паводле паўнаты выражэння значэння:

Тып знака	Від знака
Няпоўныя знакі	фанемы, склады
Часткова-поўныя	марфемы
Поўныя	словы
Камплексныя	словазлучэнні, сказы

Функцыі моўных знакаў у адносінах паміж сабой	Від знака
адрознівальная	фанемы, склады
класіфікуючая	марфемы
канструктыўная	фанемы, склады, марфемы, словы, сказы

Няпоўныя, частковыя знакі (фанемы, склады) адрозніваюць марфемы і словы і ўдзельнічаюць у пабудове іх матэрыяльных абалонак. Частковапоўныя (марфемы) класіфікуюць словы і ўдзельнічаюць у пабудове іх асноў і граматычных форм. Поўныя і комплексныя знакі выконваюць канструктыўную функцыю.

Функцыі моўных знакаў	У адносінах да якіх з'яў
1 намінатыўная (назваюць прадмет) 2 дэйктыўная (указваюць на яго) 3мадэліруючая (дазваляюць стварыць знакавы аналаг сітуацыі)	у адносінах да аб'ектыўнай рэчаіснасці
1сігніфікатыўная (абазначаюць паняцце) 2экспрэсіўная (выражаюць стан свядомасці)	у адносінах да элементаў свядомасці
Прагматычная (дапамагаюць уздзейнічаць на чалавека)	у адносінах да іншых людзей

Такім чынам, у грамадстве функцыянуюць розныя тыпы камунікатыўных знакаў, якія з'яўляюцца матэрыяльнымі носбітамі сацыяльнай інфармацыі (знакі-сімвалы, знакі-сігналы, моўныя знакі). Спецыфікай моўных знакаў з'яўляецца іх універсальнасць, арганічная сувязь з мысленнем, аб'ектыўнасць. Асноўнымі тыпамі моўных знакаў з'яўляюцца знакі-інфарматыры, дыстынктары, субстытуты, іх віды – няпоўныя, частковапоўныя, поўныя, комплексныя.

Літаратура

1. Плотнікаў Б.А. Агульнае мовазнаўства. Мн., 1994.
2. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства. Магілёў, 2006.
3. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М., 1970.
4. Гируцкий А.А. Общее языкознание. Мн., 2003.
5. Кодухов В.И. Общее языкознание. – М., 1074.
6. Мечковская Н.Б., Норманн Б.Ю., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Структура языка. Типология языков и лингвистика универсалий. 2-е изд. Мн., 1995.
7. Мечковская Н.Б., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Сущность и история языка. 2-е изд. Мн., 1993.

Тэма № 5 Мова і свядомасць. Мова і мысленне

1. Менталінгвістыка як раздзел агульнага мовазнаўства, розныя яе аспекты.
2. Лагічны напрамак менталінгвістыкі. Мова і мысленне, іх узаемасувязь.
3. Псіхалагічны напрамак менталінгвістыкі. Мова і псіхічная дзейнасць чалавека.
4. Семіятычны напрамак менталінгвістыкі. Мова як знакавая сістэма.
5. Кантэнсіўны напрамак. Тыпы і віды моўных значэнняў.

1. Менталінгвістыка як раздзел агульнага мовазнаўства, розныя яе аспекты.

Аб'ектыўная рэчаіснасць, якая акаляе чалавека, складаецца з сістэмы прыроды, сістэмы грамадства, сістэмы свядомасці і сістэмы мовы. Сістэма прыроды гістарычна папярэднічае сістэме грамадства. Таму сістэмы свядомасці і мовы з'яўляюцца функцыянальна другаснымі ў адносінах да сістэмы прыроды і матэрыяльных бакоў жыцця грамадства. Сістэмы свядомасці і мовы ўзніклі ў грамадстве, разам з ім, яны непарыўна звязаныя адна з другой, гэта неабходныя элементы быцця.

Энгельс: “Чалавека стварыла праца, праца стварыла і свядомасць, і мову людзей. Мова і свядомасць цесна ўзаемасвязаныя”. К. Маркс: “Мова такая ж старажытная, як і свядомасць, мова – практычная, існуючая і для другіх і толькі тым існуючая таксама і для мяне самога. Падобна свядомасці, мова ўзнікае з патрэбы, настойлівай неабходнасці зносін з іншымі людзьмі”.

Паняцці свядомасць і мысленне ўзаемазвязаныя. Свядомасцю называецца ўвесь працэс адлюстравання рэчаіснасці нярвова-мазгавой дзейнасцю чалавека. Мысленне – працэс адлюстравання рэчаіснасці ў форме паняццяў, суджэнняў і высноў. Т.ч., мысленне – частка свядомасці, свядомасць – больш шырокае паняцце; свядомасць, акрамя мыслення, уключае адлюстраванне рэчаіснасці ў эмацыянальных, эстэтычных, валявых, канкрэтна-начуццёвых формах.

Сувязь мовы і мыслення з'яўляецца адной з важнейшых праблем лінгвістыкі, яна складае асобную галіну лінгвістычных ведаў. Раздзел агульнага мовазнаўства, які вывучае ўзаемаадносіны мовы і мыслення, называецца менталінгвістыкай. Менталінгвістыка мае некалькіх напрамкаў, абумоўленых аспектамі вывучэння мовы, яе сувязей з іншымі з'явамі.

Розныя аспекты менталінгвістыкі дапаўняюць адзін аднаго, асвятляючы сувязі мовы і мыслення. Так, лагічны аспект як асноўны напрамак менталінгвістыкі звяртае ўвагу на сувязь мовы з лагічнымі катэгорыямі, псіхалагічны – сувязь мовы і псіхічнай дзейнасці чалавека, семіятычны – разглядае мову як знакавую сістэму, кантэксіўны – вывучае тыпы моўных значэнняў.

Напрамкі менталінгвістыкі	вывучаюць
----------------------------------	------------------

лагічны	сувязь моўных і лагічных катэгорый
псіхалагічны	сувязь мовы і псіхічнай дзейнасці
семіятычны	мову як знакавую сістэму
кантэнсіўны	мову як змястоўную форму

2. Лагічны напрамак менталінгвістыкі. Мова і мысленне, іх узаемасувязь.

Лагічны напрамак з'яўляецца найбольш важным напрамкам менталінгвістыкі, прадмет вывучэння якога – суадносіны моўных і лагічных катэгорый. Важнейшая праблема менталінгвістыкі – сувязь мовы і мыслення. Гэта пытанне займала важнае месца ў гісторыі мовазнаўства. В. Гумбальт атаясамліваў гэтыя паняцці: “Мова – дух народа, і дух народа – яго мова”. А. Шлейхер: “Мысленне і мова тоесныя, як форма і змест”. Л. Ельмслей, Л. Блумфілд: “Мысленне – гаварэнне з самім сабою”. Ф. Сасюр: “Мова – думка, арганізаваная ў гукавую матэрыю”, лічыць іх непарыўнымі, гэта – адно цэлае. Паветра, вецер (думка) → вада, хваля (матэрыя), ліст паперы – два бакі.

Мова і мысленне звязаны паміж сабой дыялектычнымі адносінамі і ў цэлым утвараюць узаемаабумоўленае адзінства. Мешчанінаў: “Не тоеснасць, а дыялектычнае адзінства аб'ядноўвае мову і мысленне”.

Мова – асноўны, але не адзіны элемент мыслення, у якім выражаецца жыццё думкі. Ёсць іншыя, невербальныя формы выражэння думкі – музыка, матэматыка, жывапіс, архітэктура.

Больш таго, не супадае поўнасцю мова і думка. Тютчев: “Как сердцу высказать себя? Другому как понять тебя? Поймет ли он, чем ты живешь? Мысль изреченная есть ложь”. Фет: “О, если бы без слов сказаться мыслью было можно”. Як звязана мова і мысленне?

1. Мова і мысленне звязаны паміж сабою генетычна, па паходжанні. (А. Патабня: “Мысль и язык”). Маркс, Энгельс: Асноўнай крыніцай узнікнення членападзельнай мовы і на яе аснове абстрактнага мыслення з'яўляецца калектыўная праца. Сумесная калектыўная праца людзей выклікала патрэбу ў зносінах, неабходнасць абмену думкамі, у выніку чаго стварыўся свой орган – неразвітая гартань малпы шляхам мадуляцыі пераўтварылася ў органы маўлення чалавека, а мозг малпы трансфармаваўся ў мозг чалавека. Т.ч., праца і членападзельнае маўленне – галоўныя стымулы фарміравання мыслення чалавека.

З другога боку, развіццё мыслення выклікала ўскладненне працы чалавека, пашырэнне сферы мыслення суправаджалася развіццём мовы. Гукавое маўленне недаўгавечнае, страчваюцца многія карысныя набытыя веды, таму чалавек стварае пісьменнасць, асноўнымі этапамі якой былі піктаграфія (пісьмо малюнкамі), дзе кожны малюнак – асобнае паведамленне → іерогліфы (адлюстраванне асобных прадметаў і з'яў) → літарны алфавіт

(асобны графічны знак абазначае асобны гук). Стварэнне пісьменнасці мела вялікае значэнне для далейшай цывілізацыі ўсяго грамадства.

2. Паміж мовай і мысленнем існуе арганічная сувязь. Будова мозга чалавека таксама сведчыць пра непарыўную сувязь працоўнай, разумовай і маўленчай дзейнасці чалавека. Рознымі відамі маўленчай дзейнасці кіруюць розныя зоны мазгавой кары чалавека. Так, з правым паўшар'ем звязана пачуццёва-вобразнае, канкрэтнае мысленне, з левым – абстрактнае. У левым жа паўшар'і размяшчаюцца маўленчыя зоны.

Лакалізацыя маўленчых зон у левай палавіне вялікіх паўшар'яў галаўнога мозга сведчыць аб наяўнасці спецыфічнага маўленчага мыслення і аб існуючай сувязі паміж маўленнем чалавека і яго мысленчай дзейнасцю. Характар чалавека і яго разумовыя здольнасці залежаць ад будовы галаўнога мозгу. Кірушын.

Мысленне мае дзве формы: наглядна-вобразнае на ўзроўні першай сігнальнай сістэмы ў выглядзе адчуванняў, вобразаў і ўяўленняў, якое можа абыходзіцца без мовы, выражаецца ў нашых разумных паводзінах у адпаведнасці з законамi прыроды і грамадства. Яно можа быць і ў жывёл вышэйшага класа. Другая форма – абстрактнае мысленне на ўзроўні другой сігнальнай сістэмы, калі ўтвараюцца абстрактныя паняцці, звязаныя не з асобнымі канкрэтнымі прадметамі, а цэлымі класамі іх. Фарміраванне абстрактных паняццяў магчыма дзякуючы мове, у якой абагульняюцца і замацоўваюцца нашы веды. Другая форма мыслення адбываецца ў форме паняццяў, суджэнняў, высноў.

Тып мыслення	Формы мыслення
пачуццёва-вобразнае, канкрэтнае	Адчуванні, вобразы, уяўленні
абстрактнае	паняцці, суджэнні, } моўная форма высновы

Лагічны напрамак менталінгвістыкі вывучае суадносіны моўных адзінак і лагічных катэгорый:

Лагічныя катэгорыі	Моўныя адзінкі
паняцце	слова
суджэнне выснова	сказ
суб'ект	дзеянік
прэдыкат	выказнік
аб'ект	дапаўненне

атрыбут	азначэнне
---------	-----------

Паняцце і значэнне слоў цесна ўзаемазвязана: змены паняццяў прыводзяць да змены значэнняў. Так у мове адлюстроўваюцца веды і вопыт чалавека.

У аснове класіфікацыі знамянальных часцін мовы ляжыць падзел аб'ектыўнай рэчаіснасці нашай свядомасцю на прадметы, дзянні, прыметы:

Граматычная класіфікацыя	Лагічная класіфікацыя
назоўнік займеннік	прадмет
прыметнік	прымета
дзеяслоў	дзеянне

Аснову сінтаксічнай структуры сказа складаюць прэдыкатыўныя адносіны паміж яго членамі, якія ўстанаўліваюцца законамі мыслення.

Важнейшым пытаннем лагічнага напрамку менталінгвістыкі з'яўляецца вызначэнне функцый мовы ў адносінах да мыслення і функцый мыслення ў адносінах да мовы:

Функцыі мовы → мысленне	Функцыі мыслення → мова
1. Мова ўдзельчае ў фарміраванні думкі (без слова і сказа ні паняцце, ні выснова існаваць не могуць). Мова – матэрыялізацыя свядомасці чалавека.	1. Фарміраванне знакавага характару мовы. Моўны знак – адзінства гучання і значэння, матэрыяльнага і ідэальнага. Ідэальнае ў знаку існуе, дзейнічае, развіваецца толькі таму, што існуе, дзейнічае, развіваецца думка чалавека, якая фіксуецца ў значэннях знакаў. Утварэнне значэння немагчыма без удзелу думкі.
2. Мова выражае інфармацыю пра думку (фарміруючы думку, мова робіць магчымым абмен думкамі)	2. Мысленне – галоўны сродак развіцця сістэмы лексічных і граматычных значэнняў (напр., развіццё значэння мнагазначных слоў на аснове падабенства, асацыяцыі; фарміраванне і развіццё тэрмінасістэмы мовы на аснове сістэматызацыі паняццяў; развіццё граматычных значэнняў у выніку абагульнення канкрэтных лексічных значэнняў, абстрагаванне прыкмет, уласцівасцей, бакоў лексічных значэнняў і праз іх – прыкмет, уласцівасцей прадметаў і з'яў

	аб'ектыўнай рэчаіснасці і ўнутранага свету чалавека – дзякуючы дзейнасці думкі)
3. <i>Абуджэнне думкі</i> адрасата, больш-менш адэкватнай думцы адрасанта	3. Мысленне – прылада <i>выбару</i> моўных адзінак для пабудовы маўлення (семантычнае праграмаванне, граматычнае канструяванне, лексічнае разгортванне, акустыка-артыкуляцыйнае афармленне – працэсы ўнутранага маўлення, думкі чалавека)
4. <i>Абагульняючая функцыя</i> мовы, якая выцякае з трох папярэдніх: мова – сродак (інструмент) <i>пазнання</i> . Дзякуючы мове кожны чалавек можа карыстацца вынікамі пазнавальнай дзейнасці ўсяго чалавецтва: веда, навыкі, вопыт перадаюцца з пакалення ў пакаленне. І, наадварот, пазнавальная дзейнасць асобных людзей узбагачае запас ведаў усяго грамадства (Архімед, Галілей, Ньютон, Фарадэй, Сечанеў, Пірагоў, Мендзялееў і г.д.). Працэс навучання таксама ажыццяўляецца пры дапамозе мовы.	4. Мысленне ажыццяўляе <i>кантроль</i> за выкарыстаннем моўных адзінак і іх пабудовай (нарматыўныя і ненарматыўныя моўныя адзінкі)
5. <i>Мадэліруючая функцыя</i> – працэс разгортвання (пабудовы) <i>выказвання</i> адпавядае працэсу мыслення і яго члянэнню. Паслядоўнасць лексічных і граматычных элементаў <i>выказвання</i> , сувязь паміж гэтымі элементамі, іх склад прытрымліваюцца думкі, якая развіваецца пры іх удзеле (ідуць за ёю) і такім чынам аказваюцца яе <i>своеасаблівай мадэллю</i> .	

Як суадносіцца мысленне з мовай і маўленнем? Мова як знакавы механізм зносін суадносіцца са свядомасцю ўсяго калектыва, народа. Маўленне як паслядоўнасць моўных знакаў, створаных па яго законах для выражэння неабходнага ў пэўнай сітуацыі зместу, суадносіцца з працай свядомасці асобнага чалавека, але звязана і з вынікамі працы свядомасці ўсяго калектыва.

Мова як механізм зносін фіксуе сваімі элементамі і іх сістэмнай арганізацыяй вынікі сацыяльнай дзейнасці мыслення і свядомасці, неабходныя ў якасці базы для працы думкі і свядомасці асобных людзей. Маўленне як паслядоўнасць знакаў мовы фіксуе сваёй пабудовай дынаміку індывідуальнай думкі, індывідуальнай свядомасці.

Мова, непасрэдна звязаная сваім зместам са свядомасцю чалавека, з'яўляецца матэрыялізацыяй свядомасці чалавека.

3. *Псіхалагічны напрамак менталінгвістыкі. Мова і псіхічная дзейнасць чалавека.*

Псіхалагічны напрамак менталінгвістыкі супрацьпастаўляецца лагічнаму, ён падкрэслівае неадпаведнасць форм мовы лагічным формам:

1. Мова, маўленне, мысленне – узаемазвязаныя, але не тоесныя паняцці. Думка можа выражацца не толькі ў моўнай форме. Думка мастака, музыканта, скульптара, архітэктара і інш. выражаецца ў іншых формах. Больш таго, існаванне мовы зусім не абавязкова прадугледжвае існаванне маўлення: мова глуханямых перадае інфармацыю шляхам жэстыкуляцыі, азбука Морзе – міжнародная тэлеграфная азбука, якую вынайшаў амерыканец Морзе ў 1835 г. і ў якой кропкі і працяжнікі (на пісьме), кароткія і доўгія гукі утвараюць аснову азбукі; шрыфт Луі Брайля для сляпых (1824 г.) – маленькія клетачкі з двух вертыкальных радоў па тры рэльефныя кропкі ўтвараюць 63 камбінацыі літар, знакаў прыпынку, лічбаў, матэматычных знакаў, якія успрымаюцца на дотык.

Ёсць таксама вялікая колькасць штучных моў, якія прыдумвалі з 17 ст. Эсперанта – самая папулярная штучная міжнародная мова (1887 г., Людвіг Лазарус Заменкоф) распрацавана на аснове заходнееўрапейскіх моў і мае 16 граматычных правіл, якія не дапускаюць выключэнняў. Солсэрал – стварыў французскі музыкант Франк Судрэ ў пач. XIX ст., арыгінальная сістэма, заснаваная на 7 нотных дыятанічных гамах, з якіх утвараюцца склады мовы, а астатнія атрымліваюцца шляхам іх камбінацыі. Яе можна прасвіцець, спець або сказаць. У наш час распрацоўваюцца камп'ютэрныя мовы – “Бэйсік”, “Сі”, “Фартран”, “Кабол” і інш.

Сасюр: “Натуральнай для чалавека з'яўляецца не маўленчая дзейнасць, а здольнасць ствараць мову, г.зн. сістэму дыферэнцыраваных знакаў, якія адпавядаюць дыферэнцыраваным паняццям”. Але чалавек у працэсе эвалюцыі спыніў свой выбар на членападзельным маўленні як найбольш дасканалым.

2. Моўныя адзінкі і лагічныя катэгорыі далёка не тоесныя :

А) моўных катэгорый значна больш, чым лагічных (многія моўныя катэгорыі не маюць прамых суадносін з лагічнымі – уласныя імёны, службовыя часціны мовы);

Б) лагічныя катэгорыі інтэрнацыянальныя, моўныя – нацыянальныя, таму па-рознаму моўныя катэгорыі выражаюцца ў розных мовах (лік, склон, асоба, час);

В) змест моўных і лагічных катэгорый не супадае поўнасьцю (аднаму паняццю адпавядаюць некалькі слоў: мовазнаўства – лінгвістыка, маг – факір – фокуснік, лёс – доля, ісці – крочыць, Колас – Якуб Колас, К.М. Міцкевіч);

адно слова можа суадносіцца з рознымі паняццямі (фігура, стан, глеба, экзамен, стол, школа);

некалькі паняццяў выражаецца адным гукавым комплексам (каса, артыкул, акт, тэрмін);

слова можа быць стылістычна або эмацыянальна афарбаваным, паняцце заўсёды нейтральнае (добры – цудоўны – наздвычайны – выдатны – выключны; дрэнны – нікчэмны – паскудны – паршывы – лядашчы – нягодны);

паняцце можа выражацца як словам, так і словазлучэннем: (мовазнаўства – навука аб мове, кампаратывістыка – параўнальна-гістарычнае мовазнаўства);

сістэматызацыя паняццяў адбываецца толькі на змястоўнай, сэнсавай аснове, а сістэматызацыя лексікі магчыма на граматычнай, семантычнай, стылістычнай, словаўтваральнай, тэматычнай, генетычнай, арэальнай і іншых асновах.

Г) структура сужэння і структура сказа ў шэрагу выпадкаў могуць не супадаць. Сужэнне – сцвярдзальна-адмоўная двухчленная форма думкі (усе S суць P), а сказы могуць быць апавядальнымі, пытальнымі, клічнымі, аднастаўнымі, развітымі.

У маўленні логіка-граматычнае члянэнне сказа не супадае з сэнсавым: (фармальнае: дзейнік – выказнік – даданыя члены; актуальнае: тэма – рэма).

Маюцца марфалага-сіntaxічныя адрозненні ў мовах розных тыпаў.

Не супадаюць некаторыя лагічныя і граматычныя катэгорыі (катэгорыя субстанцыі, дзеяння і агульная семантыка часцін мовы; лагічная мадальнасць і граматычны лад).

Пры псіхалагічным падыходзе да праблемы сувязі мовы і мыслення разуменне мыслення і свядомасці пашыраецца: логіка-паняцінаму мысленню супрацьпастаўляецца вобразнае, мастацкае і паўсядзённае, бытавое. Псіхалагічны напрамак звяртае ўвагу на змястоўны бок мовы, які ён звязвае з маўленнем, кантэкстам і сітуацыяй зносін.

4. *Семіятычны напрамак менталінгвістыкі* гл. тэму “Мова як знакавая сістэма”

5. *Кантэнсіўны напрамак. Тыты і віды моўных значэнняў.*

Лагічны і семіятычны напрамкі разумеюць мову як формы таго або іншага зместу, які знаходзіцца за межамі мовы; псіхалагічны напрамак

разглядае змястоўны бок мовы, які ён звязвае з маўленчай дзейнасцю, кантэкстам і сітуацыяй зносін.

Кантэнсіўны напрамак разглядае мову як змястоўную форму, сукупнасць ведаў, адлюстраваных і замацаваных у мове. Гэты напрамак называюць таксама паняццёвым, кагнітыўным. Кантэнсіўны напрамак вывучае моўныя значэнні як разумовыя ўтварэнні, іх тыпы, віды, структуру, адносіны да лагічных і псіхалагічных катэгорый, універсальныя і нацыянальныя ўласцівасці.

Моўныя значэнні ў залежнасці ад адносін да моўных адзнак падзяляюцца на структурныя і інфарматыўныя.

Структурныя моўныя значэнні	Інфарматыўныя моўныя значэнні
<p><i>Лексічныя значэнні</i> замацаваныя за асобнымі словамі або групамі слоў (лексіка-тэматычныя разрады, сінонімы, антонімы, паронімы, амонімы і г.д.). Лексічнае значэнне ў маўленні атрымлівае канкрэтны сэнс і канататыўны (стылістычны) змест. Лексічныя значэнні выкарыстоўваюцца гаворачымі ў рознай ступені, у залежнасці ад адукаванасці, падрыхтаванасці, слоўнага запасу. Лексічнае значэнне атрымлівае ў маўленні канкрэтны сэнс і дадатковыя дэнататыўны і канататыўны (стылістычны) змест. Лексічнае значэнне можа быць прамым і пераносным, асноўным, першасным і вытворным, другасным, матываваным і нематываваным; свабодным, фразеалагічна не звязаным (глеба, артэрыя, сімфонія, без цара ў галаве), фразеалагічна звязаным (не мець глебы пад нагамі), сінтагматычна абумоўленым (пульс жыцця, сімфонія колераў, галоўная артэрыя горада).</p>	<p><i>Логіка-моўныя</i> (логіка-граматычныя) значэнні выяўляюцца пры фармальна-лагічным і сэнсавым (актуальным) члянэнні сказаў – суб'ект, аб'ект дзеяння, прэдыкат, атрыбут; тэма – рэма; пры аналізе суадносін лексічнага значэння і паняцця як формы мыслення (аб'ём і змест паняцця знаходзіцца ў прамой залежнасці ад мнагазначнасці і ўжывальнасці слова як канкрэтнай лексічнай адзінкі).</p>
<p><i>Граматычныя значэнні</i> ўласці-</p>	<p><i>Прадметна-паняццёвыя</i> (кагнітыўныя)</p>

<p>выя мове ў цэлым, без граматычных значэнняў лексічныя не могуць існаваць, таму што любое лексічнае значэнне можа праяўляцца праз агульнае граматычнае. Граматычныя значэнні – спосаб прадстаўлення лексічнага: сіні – сінь – сінець – ссінены; шырокі – шыр - шырыня – шырыцца - шырока. Граматычныя значэнні выкарыстоўваюцца ўсімі, яны абавязковыя для ўсіх.</p>	<p>значэнні – значэнні, зафіксаваныя слоўнікавым складам мовы ў якасці канкрэтных ведаў аб рэчах і паняццях</p> <hr/> <p><i>Эмацыянальна-ацэнныя</i> (суб’ектыўныя) значэнні – як кампанент лексічных і граматычных значэнняў – пазітыўныя і негатыўныя ацэнкі (выражаюць узвелічэнне, пашану, павагу, паэтызацыю; непавагу, непашану, асуджэнне, агіду, абурэнне; ласкальнасць, павелічальнасць у формах з суфіксамі суб’ектыўнай ацэнкі, а таксама формы суб’ектыўнай мадальнасці)</p> <hr/> <p><i>Стылістычныя</i> (канататыўныя) значэнні выдзяляюцца ў адпаведнасці з прыналежнасцю моўных адзінак да пэўнага функцыянальнага стылю. Яны звязаны з рознымі формамі зносін, стылістычнымі і сітуацыйнымі кантэкстамі і асаблівасцямі гаворачых.</p>
<p>Лексічнае і граматычнае значэнні выкарыстоўваюцца для арганізацыі і перадачы пазамоўнай семантыкі, канкрэтнага паведамлення.</p>	<p>Інфарматыўныя моўныя значэнні звязаны са словам і сказам.</p>

Літаратура

1. Плотнікаў Б.А. Агульнае мовазнаўства. Мн., 1994.
2. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства. Магілёў, 2006.
3. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М., 1970.
4. Гируцкий А.А. Общее языкознание. Мн., 2003.
5. Кодухов В.И. Общее языкознание. – М., 1074.
6. Мечковская Н.Б., Норманн Б.Ю., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Структура языка. Типология языков и лингвистика универсалий. 2-е изд. Мн., 1995.
7. Мечковская Н.Б., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Сущность и история языка. 2-е изд. Мн., 1993.

Тэма № 6 Мова і грамадства

1. Сацыяльная прырода маўленчай дзейнасці. Тэорыі паходжання мовы.
2. Мова і формы гістарычнай сукупнасці людзей:
  - рода-племянная мова,
  - мова народнасці,
  - нацыянальная мова.
3. Моўная норма і яе тыпы.

1. Сацыяльная прырода маўленчай дзейнасці. Тэорыі паходжання мовы.

Агульнавядомым з'яўляецца, што не існуе мовы без грамадства, як не існуе грамадства без мовы (успомнім феномен Мауглі; эксперыменты па ўстанаўленні, якая мова самая старажытная, што праводзіліся з народжанымі дзецьмі, якіх ізалявалі ад грамадства і якіх выхоўвалі глуханямыя нянькі – фараон Псаметіх, 7 в. да н.э. (загаварылі на фінікійскай мове); германскі імператар Фрыдрых II, 13 ст. (дзеці памерлі); шатланскі кароль Джэймс IV, 16 ст. (загаварылі на ст.яўрэйскай); Хан Акбар – 12 дзяцей да 12 гадоў іх выхоўвалі глуханямыя нянькі, зусім не гаварылі, зносіліся паміж сабою пры дапамозе жэстаў).

Мова ўзнікае, развіваецца і існуе толькі ў грамадстве, і грамадства не можа існаваць і развівацца без мовы. Мова, якая не развіваецца і не функцыянуе – мёртвая мова, яна захоўваецца толькі як прадмет вывучэння (лацінская, этруская, пруская і інш.). Праблема сацыяльнай абумоўленасці мовы з'яўляецца адной з цэнтральных у тэорыі мовы. Раздзел тэарэтычнага мовазнаўства, які вывучае сувязь мовы і грамадства, называецца сацыялінгвістыкай, або сацыялогіяй мовы. Тэрмін сацыялінгвістыка ўвёў у мовазнаўства ў 1952 г. амерыканскі Х. Кары.

Асноўныя праблемы сацыялінгвістыкі: сацыяльная прырода мовы чалавека, грамадская абумоўленасць узнікнення і развіцця мовы; мова і формы гістарычнай сукупнасці людзей; сацыяльная абумоўленасць фарміравання літаратурных моў і моўнай нормы; нераўнамернасць развіцця асобных сфер мовы ў залежнасці ад патрэб грамадства; сацыяльная абумоўленасць дыферэнцыяцыі моўнай сістэмы; функцыянальныя моўныя стылі і грамадства; магчымасці свядомага мэтанакіраванага ўздзеяння грамадства на мову; залежнасць грамадства ад мовы; праблемы культуры маўлення як праблемы сацыяльнага прымянення мовы; мова і навукова-тэхнічная эвалюцыя і інш.

Праблема паходжання мовы – адна з цэнтральных – займала многіх моваведаў і філосафаў, але ставілася і вырашалася па-рознаму. Існуе некалькі тэорый (гіпотэз) паходжання мовы.

Тэорыі паходжання мовы

Назва тэорыі і яе змест	Аўтар
1. <i>Гукапераймальняя тэорыя</i> першымі элементамі маўлення	Лейбніц

чалавека лічыць імітацыю, перайманне ім гукаў жывой прыроды.	
2. <i>Тэорыя эмацыянальных выклічнікаў</i> сцвярджае, што першымі элементамі маўлення былі эмацыянальныя выклічнікі, якія перадавалі розныя эмоцыі чалавека – страх, здзіўленне, радасць, вяселле і інш. (тыпу Ой! Ах! Ох!)	Русо
3. <i>Тэорыя рытмічных працоўных выгукаў</i> (працоўная тэорыя) лічыць, што ў аснове ўзнікнення маўлення ляжаць рытмічныя працоўныя выгукі, якія садзейнічалі рытмізацыі і аблягчэнню сумеснай працы носьбітаў мовы. Першыя словы развіліся ад дзеяслоўных асноў для абазначэння дзеянняў. Словы маглі нараджацца толькі ў калектыўнай працы. Першыя карані – гукі, якія суправаджалі калектыўныя дзеянні (рытмічныя выклічнікі тыпу эх!, ух!)	Нуарэ, Платон, Эпікур
4. <i>Тэорыя сацыяльнай дамоўленасці (дагавору)</i> прадугледжвае ў аснове ўзнікнення маўлення дамоўленасць носьбітаў мовы адносна намінацыі пэўных прадметаў і з’яў. Першапачаткова людзі жылі ізалявана, вымаўлялі толькі няпэўныя гукі, неабходнасць барацьбы за існаванне прымусіла іх аб’яднацца. Яны навучыліся артыкуляваць больш выразна свае гукі, прымаючы іх на дамоўленасці за знакі сваіх ідэй або прадметаў, пакуль не выпрацавалі мову.	Сміт, Русо
5. <i>Тэорыя сяміятычнага скачка</i> сцвярджае раптоўнае азначванне ў працэсе развіцця камунікатыўнай функцыі мовы.	Леві-Строс
6. <i>Тэорыя натуральнага паходжання мовы</i> лічыць, што з’яўленне мовы – заканамерная з’ява ў працэсе развіцця пачуццяў і розуму чалавека. Мова непарыўна развіваецца разам з развіццём чалавека-носьбіта гэтай мовы. Чалавек затрымліваў увагу на прадметах аб’ектыўнага свету, адзначаючы іх характэрныя прыкметы. Дзякуючы гэтым прыкметам ён адрозніваў прадметы. Першая прыкмета, якая захавалася ў памяці чалавека, знайшла сваё выражэнне ў слове, і гэта было ўзнікненне мовы. Спачатку ўзнікаюць словы, якія называюць канкрэтныя прадметы або іх прыкметы, а затым ужо і агульныя паняцці. Асновай утварэння паняццяў служыць рэальны свет. Паходжанне і гісторыя мовы непарыўна звязаны з гісторыяй мыслення – дзякуючы мове народы паступова навучыліся думаць, а дзякуючы мысленню яны навучыліся размаўляць.	Гердэр
7. <i>Тэорыя боскага паходжання мовы</i> – У Старым запавеце сцвярджаецца, што Бог стварыў свет, першага чалавека Адама, і ён валодаў маўленчай здольнасцю, даў назвы жывёлам і раслінам. Да Вавілонскага стаўпатварэння была	Біблія

адна мова, у час Вав. ст. адбылося змяшэнне моў і іх расейванне па ўсёй зямлі.	
8. <i>Марксісцкая тэорыя</i> - мова такая ж старажытная, як і свядомасць, узнікае з настойлівай неабходнасці зносін з іншымі людзьмі. У працэсе фарміравання ў ходзе іх калектыўнай працы ў людзей з'явілася патрэба штосьці сказаць, і гэта патрэба стварыла сабе свой орган: неразвітая гартань малпы марудна, але няўхільна пераўтваралася ў органы маўлення, якія паступова навучыліся вымаўляць адзін членападзельны гук за другім. Другаснае паходжанне мовы (з'яўленне мовы – этап эвалюцыі спачатку біялагічнай, а пасля біялагічна-сацыяльнай) пацвярджаюць дадзеныя прыроднаўчых навук – арганізм чалавека не мае якога-небудзь прыроднага органа маўлення. Сістэма органаў маўлення складаецца з сукупнасці іншых органаў: мозг, лёгкія, гартань і глотка, рот і насавая поласць, першасная функцыя якіх – іншая.	Маркс, Энгельс
9. Тэлепатычная тэорыя – першабытны чалавек валодаў тэлепатычнымі здольнасцямі, мог абменьвацца думкамі без мовы, але пасля адбыўся генетычны збой, некаторыя асобы страцілі гэту здольнасць, і вымушаны былі шукаць іншы сродак зносін. Так узнікла мова.	

Як сцвярджаюць антрапалагі і археалагі, чалавек у сваім развіцці прайшоў некалькі этапаў, якія абумовілі фарміраванне розных тыпаў людзей:

Тып чалавека	Час фарміравання	Працоўныя навыкі
Чалавек умелы (<i>homo habilis</i>)	2,5 – 1,5 млн гадоў назад	Рабіў простыя, прымітыўныя прылады
Чалавек прамаходзячы (<i>homo erectus</i>)	1,5 млн – 200 тыс. гадоў назад	Новыя віды прылад
Чалавек разумны (<i>homo sapiens</i>)	200 – 40 тыс г. назад, старажытны перыяд каменнага веку, эпоха ранняга або ніжняга палеаліту	Новая тэхніка, узнікла мова

Працэс эвалюцыі чалавека адлюстроўваецца ў наступнай схеме:
 Аўстралапітэк (чалавекападобная малпа) → *homo erectus*, пітэкантрап (Ява) → неандэрталец → краманьёнскі тып (Францыя, Кро-Маньён) → *homo sapiens*, чалавек разумны, еўрапеоід → сучасны чалавек.

У сучаснай антрапалогіі выдзяляюцца наступныя тыпы людзей:

Тып чалавека	Час фарміравання
--------------	------------------

Архантроп, прачалавек	300 тыс гадоў назад
Палеантроп, неандэрталец (вымер)	70 тыс гадоў назад
Неантроп, сучасны чалавек	

2. Мова і формы гістарычнай сукупнасці людзей:

Праблема сувязі мовы і грамадства разглядалася ў працах многіх лінгвістаў 19 і 20 стст. (А.М. Пяшкоўскі, Бадуэн дэ Куртэнэ, Л. Шчэрба, Е.М. Паліванаў, А.Д. Сялішчаў, Мешчанінаў, В.У. Вінаградаў і інш.)

У залежнасці ад форм гістарычнай сукупнасці людзей выдзяляюцца наступныя тыпы мовы:

Формы гістарычнай сукупнасці людзей	Тып мовы
Этнаграфічная група	Гаворка, дыялект (літ. жэмайты, аўкштайты, сувалькеты; ням. верхнія і ніжнія саксонцы, баварцы, швабы; бел. палескія гаворкі)
Этнос (народ)	Мова (руская, беларуская, нямецкая)
Этнічная сукупнасць	Роднасныя мовы (усходнеславянскія, германскія)
---	Моўная сям'я (індаеўрапейская, фінаўгорская)

Асноўнай адзінкай этнаграфічнай класіфікацыі з'яўляецца этнас (народ). Гэта катэгорыя характарызуецца адзінай тэрыторыяй, рэальнымі эканамічнымі сувязямі, адзінай мовай, мае агульную этнічную самасвядомасць (беларусы, палякі, немцы, казахі, узбекі).

Этнічная сукупнасць аб'ядноўвае некалькі народаў, якія размаўляюць на роднасных мовах і маюць агульную культурную спадчыну (рускія – беларусы – украінцы; літоўцы – латышы). Моўная сям'я не мае адпаведнай этнічнай катэгорыі.

У залежнасці ад грамадскіх фармацый вызначаюцца наступныя этапы развіцця мовы:

Грамадскія фармацыі	Сукупнасці людзей	Тып мовы
Першабытнаабшчынны лад	Род, племя	Радавыя, племянныя дыялекты
Рабавольніцкі лад		
Феадальны лад	народнасць	мова народнасці
Капіталістычны лад	нацыя	нацыянальная мова

1.1 Мова да эпохі ўтварэння нацыі (данацыянальная мова)

Мова першабытнаабшчыннага ладу (рода-племяная мова).

Асноўнай ячэйкай першабытнаабшчыннага ладу з'яўлялася племя – сукупнасць людзей, якія жывуць на адной тэрыторыі, звязаны гаспадарчымі адносінамі, карыстаюцца адной мовай, але, у адрозненне ад больш позніх сукупнасцей, звязаны кроўнароднымі сувязямі. Племя падзялялася на 2 браты, яны ў сваю чаргу – на роды, вялікія сем'і, спачатку па мацярынскай (матрыярхат), пасля – па бацькоўскай (патрыярхат) лініі.

Падзел племені на групы абумовіў некаторыя адрозненні мовы кожнай групы ад моў іншых груп. На мяжы старой і новай эры існавала група роднасных славянскіх плямён, якія гаварылі на блізкіх мовах, або племянных дыялектах адной структуры мовы.

Лексічныя адрозненні абумоўліваліся рознымі фактарамі:

- падзел племені на мужчынскую і жаночую палавіны ў сувязі з падзелам іх працы абумовіў існаванне *мужчынскай і жаночай мовы*;
- *хуткае абнаўленне слоўніка*;
- *існаванне табу* (грамадска забароненых слоў і абазначаемых імі паняццяў): мядзведзь, лац. *ursus*, грэч. *arctos*, літ. *lokys*, ням. *der Bar*, суч. руск. дыял. *хозяин*, старик, он, дедушко; змяя, лац. *serpens*, грэч. *herpeton*, літ. *givate* – промыславыя, гаспадарчыя табу. Табу падвяргаліся не толькі назвы жывёл, але і назвы рэчаў, падзей, дзеянняў – бытавыя табу, выкліканыя імкненнем пазбегнуць уздзеяння злага духу (аддаць богу душу, паўсці ў нябыт);

- *сыходжанне і разыходжанне моў* - знешнія кантакты і ўзаемадзеянні, скрэшчванне моў. Гіпотэза “моўнай бесперапыннасці”: кожныя дзве суседнія мовы былі вельмі падобныя адна на адну, мовы, якія знаходзіліся адна ад другой праз адну, падобныя менш, праз дзве – яшчэ менш і г.д. Разам з тым усе тэрытарыяльна сумежныя мовы (радавыя) настолькі блізкія, што ў далейшым на іх аснове ўзнікае племяная мова, а пасля – мова саюзаў плямён. Дыялекты палярызуюцца, і паміж імі вызначаюцца больш рэзкія лінгвістычныя межы. Моў становіцца менш, але адрозніваюцца яны ўсё больш. Сыходжанне і разыходжанне моў – два бакі аднаго працэсу. Сыходжанне – працэс злучэння спачатку радавых, а пасля племянных дыялектаў у цесную моўную сям'ю і адначасова – гэта працэс распаду былой моўнай сям'і, але сям'і дыфузнай.

Істотнай асаблівасцю моў першабытнаабшчыннага ладу з'яўляецца скрэшчванне моў – калі ў выніку кантакту дзвюх моў узнікае трэцяя, якая не з'яўляецца ні той, ні другой (румынская, англійская).

У працэсе міжмоўнага ўзаемадзеяння назіраюцца розныя з'явы:

Субстрат – сляды пераможанай мовы ў складзе мовы-пераможцы (балцкі субстрат у славянскіх мовах): адстрат – мова прышэльцаў, якая паўплывала на мову абарыгенаў (лацінская мова → раманскія мовы); суперстрат – сляды мовы-прышэльца ў складзе мовы карэнных жыхароў (нарманская → англійская).

Індаеўрапейская моўная сям'я ўтварылася ў к. III тыс да н.э., гіпотэзы: а) як працэс скрэшчвання розных моўных плыней у выніку перамяшчэння і ўзаемадзейня саюзаў плямён; б) у выніку распаду настратычнай сям'і моў Еўразіі на дзве галіны са з'явай аблаута – фанетычна не абумоўленае чаргаванне галосных: просить – спрашивать, лат. do – dedi, англ. sing – sang, бел. насіць – носіць (→ пачатак індаеўрапейскіх моў, сямітскай, картвельскай) і без яго (→ цюркская, фінаўгорская, тунгуса-манджурскай, мангольская моўная сям'я) (аўтар гіпотэзы Ілліч – Світыч, настратычная тэорыя).

Мова перыяду рабаўласніцкага і феадальнага ладу - мова народнасці

У перыяд рабаўласніцкага ладу ўзнікае тэндэнцыя да стварэння дзяржаўнай мовы. Паколькі старажытныя дзяржавы былі заснаваны на прымусовым аб'яднанні некалькіх разнамоўных плямён, то моўная сістэма пры гэтым аказалася двухпластовай – адзін пласт утвараўся мовай пануючай часткі насельніцтва, другі, ніжэйшы, – мовай астатніх пластоў насельніцтва, у тэрытарыяльных адносінах перыферыяльных. Панаваўшыя да гэтага радавыя адносіны змяняюцца феадальнымі, а племянны саюз пераўтвараецца ў народнасць. (Старажытны Рым → экспансія рымлян → распаўсюджанне лацінскай мовы, суіснаванне размоўнай латыні (sermo vulgaris) і літаратурнай мовы (Latina classica).

Феадальнае грамадства развівае тэндэнцыю да стварэння адзінай мовы, якая спалучаецца з тэндэнцыяй да двухмоўя. Кожная мова становіцца адзінай у сваім сацыяльным ярусе, уся феадальная знаць гаварыла на адзінай літаратурна-пісьмовай мове. Імкнулася да адзінства мова больш нізкай сацыяльнай групы – народная мова, якая ўзнікла на аснове мясцовых дыялектаў з насельніцтва гарадоў.

Чыста сялянскія дыялекты заставаліся адасобленымі на працягу ўсяго перыяду. У гэтым суіснаванні перамагаюць народныя мовы. У канцы феадалізму народныя мовы становяцца пераважаючымі мовамі ва ўсіх сферах зносін у сваіх краінах. Гэта быў час, калі завяршаецца фарміраванне адзіных народнасцей і народнасці пераўтвараюцца ў нацыі.

На Русі XI-XIII ст. трохмоўе – існавала агульналітаратурна-пісьмовая жывая мова, якая адрознівалася ад русіфікаванай стараславянскай і была больш блізкай да размоўнай, народнай. Літаратурна-пісьмовая мова, знікаючы, пераўтварае народную, якая развіваецца і становіцца літаратурна-пісьмовай. Двухмоўе феадальнага грамадства своеасабліва пераліваецца ў сучасны здабытак нацыянальных літаратурных моў, утвараючы ў іх аснову разгалінаванай і тонка размежаванай сінаніміі і стылістыкі.

Мова ў эпоху ўтварэння нацыі. Нацыянальная мова.

Нацыя – гістарычная катэгорыя, якая ўзнікае ў эпоху капіталістычнай фармацыі. Фарміраванне нацыі прыводзіць да ўтварэння адзінай нацыянальнай мовы з мовы народнасці. Нацыя характарызуецца адзінствам тэрыторыі, эканамічнага жыцця, мовы, псіхічнага складу і культуры. Фарміраванне народнай мовы адбываецца наступным чынам: народная мова перамагае літаратурна-пісьмовую мову, узбагачаючыся яе элементамі. Пры

гэтым у народнай мове адбываецца ўнутраная перабудова, у выніку якой або канчаткова замацоўваецца раней намечаная агульная форма, або перамагае адзін, як правіла, цэнтральны ў эканамічных і дзяржаўных адносінах дыялект, або адбываецца тое ці іншае ўзаемадзеянне дыялектаў. Нацыянальная мова – заўсёды мова літаратурна апрацаваная, упарадкаваная, агульнанародная, якая мае 2 формы – вусную і пісьмовую. На вышэйшай ступені свайго развіцця нацыянальная мова становіцца прадметам школьнага выкладання, мовай асветы і культуры, чотка рэгламентуе свае формы.

2. *Моўная норма і яе тыпы.*

Як вядома, любая мова выступае ў той ці іншай форме свайго існавання як канкрэтна-гістарычная сацыяльная норма. Праблема моўнай нормы ставілася і вырашалася амаль на ўсіх этапах развіцця мовазнаўства.

Моўная норма выводзіцца з параўнання сістэмы мовы і маўлення, пры гэтым мова разумеецца як патэнцыяльная, абстрактная схема, набор адзінак зносін. Моўная норма – рэалізацыя магчымасцей мовы ў канкрэтна-гістарычнай форме. “Мова адпавядае не таму, што можна сказаць, а таму, што ўжо сказана і па традыцыі гаворыцца ў разглядаемым грамадстве” (Э. Касэрыу). Сістэма ахоплівае ідэальныя формы рэалізацыі пэўнай мовы, г.зн. тэхніку і эталоны для пэўнай маўленчай дзейнасці, норма ж уключае мадэлі, гістарычна ўжо рэалізаваныя з дапамогай гэтай тэхнікі і па гэтых шаблонах. Норма адпавядае фіксацыі мовы ў традыцыйных формах. Таму норма ў кожны момант уяўляе сінхронную раўнавагу сістэмы. Норма – гістарычна прыняты ў дадзеным калектыве мэтазгодны выбар аднаго з варыянтаў мовы. Гэта правілы, узор утварэння і выкарыстання моўных адзінак.

Моўная норма характарызуецца наступнымі ўласцівасцямі:

- *выбіральнасць* (кожная моўная норма па-свойму рэалізуе магчымасці сістэмы мовы, у гэтым праяўляецца варыянтнасць, развіццё, дынамічнасць);
- *устойлівасць* (моўная норма аб’ядноўвае маўленчую дзейнасць гаворачых, раздзеленых часам, месцам, сацыяльнымі станам, узроўнем ведаў і сацыяльнага развіцця; мова перадаецца з пакалення ў пакаленне);
- *абавязковасць* (усё прызнае грамадствам лічыцца не толькі абавязковым, але і правільным).

Паколькі мова з’яўляецца поліфункцыянальнай з’явай, норма таксама не з’яўляецца адзінай. Асноўныя *тыпы моўнай нормы* – узус, літаратурная мова, стыль.

Узус – сукупнасць усіх рэальных форм выкарыстання мовы. Гэта норма праяўляецца ў мясцовых гаворках, сацыяльных дыялектах, жаргонах, абіходна-размоўных формах. Вар’іраванне моўнай нормы абумоўліваецца не толькі часам, але і сацыяльнымі ўмовамі. Узусы мясцовых гаворак і сацыяльных дыялектаў, гарадскога кайнэ адрозніваюцца па сацыяльным стане, назначэнні, структурнай напоўненасці, дапушчальнай варыянтнасці. Дыялекты захоўваюцца і пры існаванні нацыянальнай мовы.

Мясцовыя і сацыяльныя дыялекты з'яўляюцца блізкімі, паколькі ў іх супадае пласт прафесійнай лексікі, таму іх і разглядаюць як дыялекты двух тыпаў – тэрытарыяльныя, мясцовыя і сацыяльныя. Іх асноўнае адрозненне – мясцовыя гаворкі ахопліваюць усё насельніцтва дадзенай мясцовасці, маюць своеасаблівую лексіку, фанетыку і граматыку. Сацыяльныя дыялекты аб'ядноўваюць толькі частку людзей і валодаюць, галоўным чынам, адметнай лексікай.

Сацыяльныя дыялекты ў сваю чаргу падзяляюцца на прафесійныя і непрафесійныя. Вытокі прафесійных дыялектаў (арго) – прафесійныя лексічныя сістэмы, якія ствараліся і выкарыстоўваліся прадстаўнікамі розных промыслаў і рамёстваў (рыбалоўства, паляванне, шавецкая справа, пlyingонная справа) з мэтай захавання сакрэты сваёй вытворчасці (ноу-хау). Такія прафесійныя жаргоны ў наш час зніклі. Для мовы нашага часу характэрна “прафесіяналізацыя” мовы, уключэнне навукова-тэхнічнай тэрміналогіі ў літаратурную мову.

Жаргоны ўзнікаюць у сацыяльных групах людзей, звязаных не толькі агульнымі вытворчымі мэтамі, але і сумесным жыццём, агульным правядзеннем часу (армейскі жаргон, студэнцкі, школьны і г.д.). Акрамя таго, ёсць яшчэ жаргон дэкаласаваных элементаў – зладзейскі жаргон, блатная “музыка”. Лексіка жаргонаў утвараецца рознымі спосабамі: 1) у выніку запазычвання : кресло “мяса” ад н.грэч. kreas , хірыга “рука” ад н.грэч. хегі + рус. га, мас “мы” – н.грэч. mas, піель “нож” – ад літ. pielis, мікро “мала” ад грэч. mikros ; петрусь “камень” ад грэч. petros 2) у выніку шыфроўкі слоў: кустра “сястра”, шулуна “луна”, кулото “золата”, кузорька “зорька”, кірпіч “куцэгла”, 3) у выніку стварэння аказіяналізмаў: темнуха “ноч”, грэйка “печ”, хадуха “вада”, плёха “лазня”, слыхта “вуха”, рыпні “дзверы”, ярох “дзед”, баба “яруха”; шад, шупекло “пекла”, 4) метафарызацыі: пажар “арышт”, мядзведзь “сейф”, галубы “бялізна”, алая ружа “п'яная жанчына”; 4) абрэвіяцыя: лаба, шпора . (Е. Романов. Очерк быта нищих Могилевской губернии и их условный язык (Любецкий лемень). – М., 1891.)

Афенская песня: Ой и мас не смурак, а ламон карюк, По турлу хандырю, коробей нарю. Коробей нарю, карючков вершаю. Карючок клеветек, тудошной вербушок, Сквоженька, красимка – гальм да красима... Ой, и я не дурак, молодой молодец, По селу хожу да короб ношу. Короб ношу, на девиц гляжу. Девочка милочка, черный глазок, Личико красиво, кровь с молоком ... (Афені – вандроўныя дробныя гандляры).

Літаратурная мова – апрацаваная і ўзорная форма мовы таго ці іншага народа, якая займае цэнтральнае месца сярод усіх форм існавання і функцыянавання мовы, паколькі яе прызначэнне – аб'ядноўваць членаў сацыяльнай сукупнасці – народнасці, нацыі. Літаратурная мова як асноўная норма характарызуецца наяўнасцю кадыфікаванай, нармалізаванай пісьмовай формы; абавязковасцю і поліфункцыянальнасцю. Норма абавязковая, традыцыйная, зменлівая. Тыпы літаратурнай мовы.

Асноўнае адрозненне нацыянальнай мовы – ускладненне яе ўнутранай арганізацыі, узнікненне стыляў. *Стыль* – разнавіднасць маўлення, якая ўжываецца людзьмі ў тыповай грамадскай сітуацыі. Стылі нацыянальнай мовы ўзніклі з сацыяльных і тэрытарыяльных разнавіднасцей мовы.

Класіфікацыя стыляў

Кніжны тып				Размоўны тып				
Навуко -вы Стыль ↓	Мас- тац-кі Стыль ь ↓	Публі- цыстыч- ны Стыль ↓	Дзела- вы стыль ↓	Абіход -на- раз- моўнае маў- ленне ↓	Абіход- на-раз- моўнае маў- ленне ↓	Прас -та- моўе	Мяс -цо- выя га- вор- кі	Фаль -клор
Навуко -ва-па- пуляр- ны стыль	Проза Паэ- зія Дра- ма	Нарыс Артыкул Фельето н Інтэрв'ю	Афіц.- да-кум. Абіх.- дзелав ы	Гарад- ское кайнэ	Сацы- яль- ныя, пра- фесійны я дыялект ы			

Стылі ўзнікаюць з развіццём пісьмовай формы мовы ў сувязі з супрацьпастаўленнем вуснага і пісьмовага маўлення, кніжнага і размоўнага тыпу моў.

Літаратура

1. Плотнікаў Б.А. Агульнае мовазнаўства. Мн., 1994.
2. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства. Магілёў, 2006.
3. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М., 1970.
4. Гирупкий А.А. Общее языкознание. Мн., 2003.
5. Кодухов В.И. Общее языкознание. – М., 1074.
6. Мечковская Н.Б., Норманн Б.Ю., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Структура языка. Типология языков и лингвистика универсалий. 2-е изд. Мн., 1995.
7. Мечковская Н.Б., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Сущность и история языка. 2-е изд. Мн., 1993.

Тэма № 7. Мова і гісторыя

1. Функцыянаванне і развіццё мовы. Сінхранія і дыяхранія.
2. Знешнія фактары моўных змен
3. Унутраныя прычыны моўных змен.
4. Тыпы моўных змен.

1. Функцыянаванне і развіццё мовы. Сінхранія і дыяхранія.

Як вядома, моўныя з'явы можна разглядаць у двух аспектах – на адным, пэўным этапе развіцця і ў працэсе гістарычных змен, у сувязі з чым выдзяляюцца паняцці “функцыянаванне” і “развіццё” мовы, і адпаведна – “сінхранія” і “дыяхранія”. Разглядаючы гэту праблему, В. Гумбольт гаварыў пра зменлівасць і ўстойлівасць у мове, Б. дэ Куртэнэ выдзяляў статыку і дынаміку ў мове, Сасюр указваў на вось адначасовасці (сінхранія) і вось паслядоўнасці (дыяхранія); пражская лінгвістычная школа адзначала сінхранію і дыяхранію як два аспекты лінгвістычнага даследавання.

Сінхранія – аналіз мовы на пэўным этапе развіцця, на адным часавым (сінхронным) зрэзе, у сукупнасці і сістэме сувязей і адносін паміж элементамі. У шырокім сэнсе сінхранія – вывучэнне функцыянавання мовы.

Дыяхранія – вывучэнне мовы ў паслядоўнай змене яе станаў на працягу некалькіх гістарычных перыядаў яе развіцця. Гэта вывучэнне гісторыі мовы.

Акрамя таго, сінхраніяй называюць стан мовы, яе статыку, дыяхраніяй – развіццё мовы, яе гісторыю, дынаміку.

Сінхранія	Дыяхранія
функцыянаванне	развіццё
адначасовасць	паслядоўнасць
статыка	дынаміка
стан мовы	эвалюцыя

Сінхранія і дыяхранія – узаемазвязаныя з'явы. У сістэме сучаснай мовы заўсёды ў наяўнасці (суіснуюць) старыя і новыя з'явы. Аджыўшыя з'явы, якія адзначаюцца як устарэлыя – вынік гістарычнага развіцця. Існаванне ў мове варыянтаў моўных адзінак граматыка кваліфікуе як суадносінны устарэлай, малаўжывальнай формы і нарматыўнай, агульнапрынятай. У сінхраніі адлюстроўваецца часавая перспектыва. Сінхранічны аналіз немагчымы без дыяхранічнай перспектывы. Гэта праяўляецца на розных моўных узроўнях – у лексічнай сістэме (гістарызмы, архаізмы, неалагізмы); у семантыцы – вытворныя, адцягненыя, пераносныя значэнні развіваюцца на аснове канкрэтных (*хваляваць* ‘выклікаць хвалю’ → “турбаваць”; *разважаць* “узважаць на вагах” → “думаць”; *меркаваць* “здымаць мерку” → “выказваць меркаванне”; *адзначыць* “паставіць знак” → “сказаць”; фразеалагізмы *перапоўніць чашу цяжарнасці, спачываць на лаўрах, тачыць лясы (балясы)* і інш.); на фанетычным узроўні – чаргаванні гукаў, беглыя галосныя (*дзень* –

дня, вецер – ветра, пень – пня, але вечар - вечара можна растлумачыць толькі гістарычна: днь > ддня > дня; вечѢр > вечера, бел. вечара); такія ж з’явы ў галіне марфалогіі і словаўтварэння.

Такім чынам, сінхранічнае і дыяхранічнае апісанні мовы заканамерна ўзаемазвязаныя, узаемна дапаўняюць і тлумачаць адзін аднаго.

2. Знешнія фактары моўных змен

Развіццё мовы залежыць ад аб’ектыўнай рэчаіснасці – сацыяльнай і культурнай гісторыі народа, развіцця ўзроўню ведаў і адукацыі, асаблівасцей нацыянальнага і псіхічнага складу і інш.

1) Першапрычынай моўнага развіцця з’яўляецца гісторыя грамадства, культуры і свядомасці. Найбольш істотныя змены ў гісторыі мовы (распад і ўварэнне моў, збліжэнне моў, узнікненне моўных саюзаў) звязаны з паралельнымі падзеямі ў гісторыі народаў (міграцыяй, заваёвамі, утварэннем і распадам дзяржаўных аб’яднанняў, кантактамі народаў): агульнаславянская мова → усходнеславянская → руская, беларуская, украінская мовы; балтаславянскі моўны саюз → балтыйскія, славянскія мовы і інш. Формы гістарычнай сукупнасці (племя, народнасць, нацыя) таксама вызначаюць тып моўных структур.

2) Істотным фактарам у працэсе моўных змен з’явілася развіццё пісьма, кнігадрукаванне (у шырокім сэнсе навукова-тэхнічны прагрэс). Гэта ў сваю чаргу абумовіла фарміраванне літаратурнай (унармаванай) формы мовы, кваліфікацыю яе норм у граматыках і слоўніках. Увогуле навука і вытворчасць, тэхніка ў сваім развіцці і зменах таксама ўплывае на развіццё і змены ў лексічным складзе мовы (фарміраванне тэрмінасістэмы).

3) Класавая і прафесійная дыферэнцыяцыя грамадства абумоўліваюць узнікненне і знікненне сацыяльных і прафесійных дыялектаў, жаргонаў.

4) Сацыяльныя змены ў жыцці грамадства абумоўліваюць змены ў слоўнікавым складзе грамадства. Так, у эпоху рэвалюцыйных пераўтварэнняў адбываецца істотныя змены ў мове (П.Лафарг “Мова і рэвалюцыя”, дэмакратызацыя французскай мовы; руская мова пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі).

5) Змены ў характары камунікатыўных працэсаў у грамадстве, дыферэнцыяцыя сацыяльных умоў і форм зносін прывялі да функцыянальнай дыферэнцыяцыі мовы, фарміравання яе функцыянальных стыляў.

6) Этнічны склад насельніцтва, яго аднароднасць або неаднароднасць таксама ўплываюць на фарміраванне лексічнай сістэмы (свабода ад іншамоўнага ўплыву або залежнасць ад яго). Напр., лексічная сістэма гаворак паўночна-заходняй Беларусі, на тэрыторыі якой пражываюць кампактныя групы іншаэтнічнага насельніцтва – літоўцаў, латышоў, палякаў, адчула моцны заходні ўплыў, вынікам якога з’явіліся шматлікія балтызмы, апасродкаваныя германізмы і паланізмы ў яе складзе; у гаворках паўднёва-заходняй Беларусі прыкметны ўплыў памежных з імі блізкароднасных рускай і ўкраінскай моў.

7) Змены ў моўнай сістэме абумоўліваюць таксама кантакты з іншымі народамі, эканамічныя, гандлёвыя, палітычныя і культурныя сувязі (лексіка, запазычаная ў беларускую мову з класічных, германскіх, раманскіх, цюркскіх і іншых моў апасродкаваным шляхам або непасрэдна).

8) Значны ўплыў на развіццё моўнай сістэмы аказваюць дзяржава і школа, дзяржаўная моўная палітыка. Засцерагчы ці пазбавіць Напрыклад, аб'яўленне нацыянальнай мовы дзяржаўнай, афіцыйнае існаванне двухмоўе, вывучэнне мовы ў школе і вучышчы. Пурызм – жаданне грамадства засцерагнуць ці пазбавіць мову ад чужых элементаў. Пурызм як кампанент моўнага планавання як адна з характэрных тэндэнцый у развіцці літаратурнай мовы, праз якую прайшлі амаль усе культурныя мовы. Традыцыі нацыянальнага пурызму старажытныя. Цыцэрон выступаў супраць вялікага ўплыву грэчаскай мовы. 19 ст. - Шышкоў, Даль (*калошы – мокроступы, фортепяно – тихогромы, бульвар – гульбище*, пач. 20 ст. – беларуская мова: *скептык – сумнявальнік, песімізм – смутнагляд, этнограф – людазнаўца, нервы – жылкі* і г.д. Віды пурызму (напрамкі моўнага планавання) – архаізацыйны (чэшская мова), этнаграфічны (беларуская, сербская, нарвежская), сістэматызацыйны (ісландская, турэцкая). Па ступені інтэнсіўнасці: выбіральны (абмежаваны), экстрэмальны, глабальны (ісландская мова).

9) Дзейнасць свядомасці і мыслення абумоўлівае развіццё семантыкі моўных адзінак.

3. Унутраныя прычыны моўных змен.

Унутраныя прычыны моўнага развіцця называюць таксама ўнутранымі ўмовамі змен. Гэта:

1) Прыстасаванне моўнага механізму да фізіялагічных асаблівасцей арганізма чалавека, яго ўдасканаленне: тэндэнцыя да зручнасці вымаўлення, артыкуляванае членападзельнае маўленне як найбольш зручная, дасканалая форма яго, якая аблягчала гукавое маўленне; эканомія моўных сродкаў (працэс полісемантызацыі лексічных адзінак).

2) Тэндэнцыя да абстрагавання элементаў моўнай сістэмы: канкрэтнае значэнне → абстрактнае значэнне лексічных адзінак (*вырашаць, меркаваць*); паўназначнасныя словы → няпоўназначнасныя (утварэнне некаторых прыназоўнікаў тыпу *на працягу, на лініі, за кошт*, злучнікаў тыпу *што, калі, хто, які, каб*); фарміраванне граматычных катэгорый (адусаўлёныя асабовыя назоўнікі → абстрактнае значэнне катэгорыі роду);

3) Тэндэнцыя да дыферэнцыяцыі моўных адзінак і іх функцый: старажытныя гукі-выказванні дыферэнцыраваліся на гукі і марфемы-выказванні, пазней слова было супрацьпастаўлена марфеме і сказу, дыферэнцыяцыя сказаў розных тыпаў. У працэсе лінгвістычнага аналізу тэкст (выказванні) → сказы → словазлучэнні → словы → марфемы → склады → гукі (сегментацыя).

4) Тэндэнцыя да інтэграцыі (аб'яднання) моўных адзінак у працэсе маўлення: гукі → склады → марфемы → словы → словазлучэнні → простыя сказы → складаныя сказы → тэкст; племянныя дыялекты → мовы народнасцей → нацыянальныя мовы.

5) Тэндэнцыя да ўзбагачэння, ускладнення моўнай сістэмы. Развіццё лексікі, словаўтварэння, марфалогіі, сінтаксісу.

6) Тэндэнцыя да змен па аналогіі, асабліва ў галіне словаўтварэння і формамянення: чаканне – слуханне – бачанне – выкананне ; аўтарства – наватарства – таварыства ; рыніт – атыт – менінгіт – артрыт ; прызямліцца – прылуніцца; аўтобус – тралейбус – аэробус (па аналогіі з амнібус ад лац. omnibus).

Знешніх фактараў, якія ўплываюць на характар моўных змен, значна больш, і гэта тлумачыцца тым, што важнейшая рухаючая прычына моўнага развіцця – уплыў грамадства. Гэта яшчэ раз пацвярджае, што мова – сацыяльная, грамадска абумоўленая з’ява. Яе ўзнікненне, развіццё і функцыянаванне цесна звязана з грамадствам.

Наступная табліца падагульняе фактары і прычыны моўнага развіцця:

Знешнія фактары моўнага развіцця	Унутраныя фактары моўных змен
Гісторыя грамадства, культуры і свядомасці	Прыстасаванне моўнага механізму да фізіялагічных асаблівасцей арганізма чалавека
Навукова-тэхнічны прагрэс	Тэндэнцыя да абстрагавання элементаў моўнай сістэмы
Класавая і прафесійная дыферэнцыяцыя грамадства	Тэндэнцыя да дыферэнцыяцыі моўных адзінак
Сацыяльныя змены ў жыцці грамадства	Тэндэнцыя да інтэграцыі моўных адзінак
Дыферэнцыяцыя сацыяльных умоў і форм зносін	Тэндэнцыя да ўзбагачэння, ускладнення моўнай сістэмы
Этнічны склад насельніцтва	Тэндэнцыя да змен па аналогіі
Кантакты з іншымі народамі	
Дзяржаўная моўная палітыка	
Дзейнасць свядомасці і мыслення	

4. Тыпы моўных змен

Выдзяляюцца ў залежнасці ад умоў (знешніх або ўнутраных фактараў) моўных змен:

- 1) Тыпы, выкліканыя ўздзеяннем сацыяльнага фактара.
- 2) Тыпы, абумоўленыя ўздзеяннем свядомасці чалавека.
- 3) Тыпы, абумоўленыя прыстасаваннем моўнай сістэмы да асаблівасцей арганізму чалавека.

Такім чынам, мова з’яўляецца канкрэтна-гістарычнай формай, якая можа разглядацца як сінхранічная, сучасная нам з’ява, што функцыянуе на дадзеным этапе развіцця, а можа ўспрымацца як вынік папярэдняга развіцця,

эвалюцыі на розных этапах жыцця грамадства, што і дае падставу яе дыяхранічнага аналізу. На развіццё мовы ўплывае шэраг фактараў як знешняга, так і ўнутранага характару.

Літаратура

1. Плотнікаў Б.А. Агульнае мовазнаўства. Мн., 1994.
2. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства. Магілёў, 2006.
3. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М., 1970.
4. Гируцкий А.А. Общее языкознание. Мн., 2003.
5. Кодухов В.И. Общее языкознание. – М., 1074.
6. Мечковская Н.Б., Норманн Б.Ю., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Структура языка. Типология языков и лингвистика универсалий. 2-е изд. Мн., 1995.
7. Мечковская Н.Б., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Сущность и история языка. 2-е изд. Мн., 1993.

Тэма № 8. Метады і прыёмы лінгвістычнага даследавання

1. Паняцці метаду, методыкі і метадалогіі.
2. Навуковае пазнанне як працэс.
3. Спосабы навуковага даследавання: назіранне, эксперымент, мадэліраванне.
4. Класіфікацыя лінгвістычных метадаў.
5. Азначэнне апісальнага метаду. Класіфікацыя прыёмаў даследавання апісальным метадам.

1 Паняцці метаду, методыкі і метадалогіі

У сучасным мовазнаўстве вызначыўся наступны змест гэтых паняццяў: метадад – спосаб падыходу да аб’ектыўнай рэчаіснасці, спосаб пазнання прыроды, грамадства і мыслення. *Метадад* – спосаб тэарэтычнага засваення таго, што назіралася і выявілася ў эксперыменце.

Метадыка – сукупнасць прыёмаў назірання і эксперыменту.

Метадалогія – прымяненне прынцыпаў светапогляду да працэсаў пазнання. Пазнанне – працэс авалодвання чалавекам законамі развіцця прыроды і грамадства. Пазнанне – бясконцае набліжэнне мысленне да аб’екту. Пазнавальная дзейнасць – адлюстраванне ў нашых тэорыях уласцівасцей прадметаў і з’яў рэчаіснасці, у якой бы абстрактнай форме яны ні выступалі. Спосабы пазнання бываюць агульнымі і прыватнымі. Вызначаецца ўсеагульны, філасофскі метадад пазнання. Філасофскі метадад – вучэнне аб найбольш агульных законах прыроды, грамадства і мыслення. Ён можа быць матэрыялістычным і ідэалістычным, дыялектычным і метафізічным і г.д. Адпаведнасць навуковага даследавання гэтаму метададу і

складае метадалогію. Метадалогія нашага мовазнаўства – адпавядае дыялектычнаму матэрыялізму.

2 Навуковае пазнанне як працэс

Навуковае пазнанне з’яўляецца працэсам і таму ўключае ў сябе некалькі этапаў, некалькі ўзроўняў, якія і складаюць працэдуру навуковага аналізу. Гэта *даследаванне, сістэматызацыя і выклад. Даследаванне* – адкрыццё фактаў або іх узаемасувязі. У працэсе навуковага даследавання вялікае значэнне мае пастаноўка праблемы, стварэнне рабочай гіпотэзы, якая павінна атрымаць эксперыментальнае або тэарэтычнае абгрунтаванне. Пастаноўка праблемы і стварэнне гіпотэзы накіроўваюць даследчую думку, паказваюць, што неадходна даказаць, растлумачыць.

Сістэматызацыя – інтэрпрэтацыя, вытлумачэнне сабранага фактычнага матэрыялу і доказ пастаўленай гіпотэзы.

Выклад – апісанне вынікаў даследавання ў вербальнай або графічнай форме (схемы, графікі, табліцы).

3. Спосабы навуковага даследавання.

Навуковае пазнанне ажыццяўляецца рознымі спосабамі даследавання, сярод якіх вызначаюцца *назіранне, эксперымент, мадэліраванне*.

Назіранне (у фізікаў - вымярэнне) – найбольш распаўсюджаны і просты спосаб навуковага даследавання. Назіранне – планамернае, непасрэднае і мэтазгоднае ўспрыманне аб’екту, якое дазваляе адзначыць у прадметах і з’явах нязначныя, на першы погляд, але неабходныя для разумення сутнасці той ці іншай з’явы дэталі, рысы.

Лінгвістычнае назіранне – правілы і тэхніка вылучэння з тэксту або маўленчай плыні пэўнага моўнага факту і ўключэнне яго ў вивучаемую сістэму (катэгорыю).

Эксперымент – навукова пастаўлены вопыт, які дазваляе назіраць за функцыянаваннем вивучаемай з’явы, узнаўляючы яе кожны раз у пэўных умовах. Эксперымент мае тры формы: лабараторны, сацыяльны і мысленны (разумовы). Лабараторны эксперымент больш характэрны для прыродазнаўчых навук, але мае месца і ў мовазнаўстве. Гэта эксперыментальная (інструментальная) фанетыка, машынны пераклад, аўтаматычны пошук інфармацыі.

Элементарным лабараторным ручным эксперыментам у мовазнаўстве з’яўляецца складанне картатэкі. Правілы запаўнення карткі складаюць тэхніку лінгвістычнай выбаркі, а правілы выбаркі і апрацоўкі картак – методыку ручнога лабараторнага эксперымента. Сістэматызаваныя ў пэўнай адпаведнасці з мэтай даследавання карткі ўтвараюць лінгвістычную картатэку – самы распаўсюджаны від лінгвістычнай устаноўкі. Моўны матэрыял, зафіксаваны ў слоўніках і даведніках, з’яўляецца эмпірычнай базай лінгвістыкі. У наш час магчыма стварэнне электроннай базы дадзеных. Корпусная лінгвістыка.

Сацыяльны эксперымент – праводзіцца ў галіне грамадскай дзейнасці з мэтай праверкі той ці іншай гіпотэзы. Гэта можа быць вытворчы, эканамічны, сацыяльны, педагагічны, псіхалагічны, сацыялагічны. У мовазнаўстве прымяняюцца педагагічны і сацыялагічны эксперыменты.

Мысленны (разумовы) эксперымент – навукова пастаўлены вопыт, які дазваляе вывучаць аб’ект праз даследаванне яго ўяўляемых мадэлей.

Мадэліраванне заключаецца ў тым, што непасрэдна аб’ект даследавання замяшчаецца другім аб’ектам, яго мадэллю. У мовазнаўстве мадэллю называюць тып, узор пэўных тэкставых адзінак (словаўтваральных мадэлі, мадэль сказа). Лінгвістычную мадэль звязваюць таксама са спосабам запісу дадзеных тэксту ў выглядзе сімвалаў або малюнкаў. Даследчыя мадэлі ўзнікаюць у выніку абагульнення, якое адбываецца шляхам абстрагавання ад прыватных уласцівасцей і сувязей аб’екта. Ёсць *мадэлі-ўзоры*, якія фіксуюць тыповыя, паўтаральныя для пэўнай моўнай з’явы прыкметы, абагульняюць фактычны матэрыял (мадэлі структуры сказа, мадэлі парадыгмы форма- і словаўтварэння) і *мадэлі-канструкты* – фармалізаваныя, ідэальныя мадэлі ў структурна-матэматычным мовазнаўстве.

Мадэлі прадугледжваюць выкарыстанне спецыяльнага наглядна-вобразнага запісу, які мае вербальныя і невербальныя формы. Вербальныя (слоўныя) формы прадугледжваюць фармулёўкі. Невербальныя – формулы, чарцяжы. *Формула* – камбінацыя сімвалаў, якая адлюстроўвае аб’екты або ўяўленні пра іх. Формулы сказа : N1 – Vt, SVO, словаўтваральная мадэль.

Чарцёж – графічная выява на плоскасці геаметрычных вобразаў або іх сукупнасці, выкананая лініямі і штрыхамі. Лінгвістычныя чарцяжы – дыяграмы. *Табліца* – абапіраецца на вобраз квадрата, валодае двума вымярэннямі, паказвае апазіцыйную і дыстрыбуцыйную сумяшчальнасць, а таксама класіфікацыйнае размеркаванне моўных адзінак.

Слова	формы				
	род	лік	склон	час	від
дом	+	+	+	-	-
неспакой	+	-	+	-	-
сірата	-	+	+	-	-
чытаю	-	+	-	+	+

Вектарная дыяграма паказвае пры дапамозе накіраваных адрэзкаў (вектараў, графаў) розныя адносіны паміж элементамі:

Сад →садовы →садоўнік.

Рымскі ←паэт напісаў→ байку.

Дыяграма, якая абапіраецца на вобраз куба валодае трыма вымярэннямі.

Схема – умоўнае абазначэнне праз сімвалы – кругі, квадраты. Схемы складаназлучанага, скаданазалежнага і бяззлучнікавага складанага сказа.

Такім чынам, навуковае пазнанне – працэс, які ўключае даследаванне, сістэматызацыю і выклад. Асноўнымі спосабамі навуковага даследавання з’яўляюцца назіранне, эксперымент і мадэліраванне.

4. Класіфікацыя лінгвістычных метадаў.

Усе метады навуковага даследавання падзяляюцца на агульнанавуковыя і прыватнавуковыя, асноўныя і дапаможныя. Агульнанавуковыя выкарыстоўваюцца ў розных навук (статыстычны метад, прыёмы класіфікацыі і сістэматыкі), прыватнавуковыя – у канкрэтнай галіне ведаў (фізічныя, матэматычныя, хімічныя, лінгвістычныя).

Да асноўных лінгвістычных метадаў адносяцца апісальны, параўнальны і супастаўляльны. Апісальны – самы старажытны метад. Узнік яшчэ ў антычным мовазнаўстве, яго асноўная мэта – канстатацыя, апісанне моўных фактаў, іх сістэматызацыя і вывучэнне.

Параўнальны метад узнікае значна пазней, у к. 18 - пач. 19 ст. Ён мае дзве разнавіднасці – параўнальна-гістарычны і гісторыка-параўнальны, яго мэта – вывучэнне гістарычных змен мовы.

Супастаўляльны метад развіваецца ў к. 19 – 20 стст. Яго прызначэнне – устанаўліваць агульныя і адметныя ўласцівасці розных моў свету, таму яго называюць таксама супастаўляльна-тыпалагічны.

Дапаможнымі метадамі, якія выкарыстоўваюцца ў мовазнаўстве, з'яўляюцца статыстычны метад, псіхалінгвістычны, інструментальны, метад аўтамычнага абслугоўвання і інш.

5. Азначэнне апісальнага метаду. Класіфікацыя прыёмаў даследавання апісальным метадам.

Апісальным метадам (АМ) называецца сістэма даследчых прыёмаў, што прымяняюцца для характарыстыкі моўных з'яў на дадзеным этапе моўнага развіцця. Гэта метад сінхранічнага аналізу, яго асноўная мэта – даследаваць заканамернасці сістэмна-структурнай арганізацыі мовы і асаблівасці яе функцыянавання.

Паколькі АМ – самы старажытны, ён валодае самай разгалінаванай, самай шматлікай сістэмай даследчых прыёмаў, якія ў залежнасці ад падыходу да аб'екта даследавання падзяляюцца на тры групы:

- *прыёмы ўнутранай інтэрпрэтацыі*, пры дапамозе якіх вывучаюцца асаблівасці ўнутранай арганізацыі моўнай сістэмы, сістэмныя сувязі і адносіны;
- *прыёмы знешняй інтэрпрэтацыі*, якімі даследуюцца знешнія сувязі мовы з іншымі з'явамі аб'ектыўнай рэчаіснасці – прыродай, грамадствам, свядомасцю;
- *прыёмы міжузроўневай інтэрпрэтацыі*, якія дапамагаюць вывучыць адзінкі прамежкавых узроўняў – марфаналагічны, марфалага-сінтаксічны, прыём марфемнай марфалогіі.

1) Прыёмы ўнутранай інтэрпрэтацыі.

Прыёмы ўнутранай інтэрпрэтацыі падзяляюцца ў сваю чаргу на падгрупы ў залежнасці ад віду аналізу, на якім яны засноўваюцца:

1) прыёмы *апазіцыйнага аналізу*, у аснове якога супрацьпастаўленне моўных адзінак па іх пэўных характэрных уласцівасцях і прыкметах – класіфікацыя, парадыгматыка, прыём паняццыйнага поля;

2) прыёмы *дыстрыбуцыйнага аналізу*, які займаецца выяўленнем усіх магчымых акружэнняў (кантэкстаў) моўных адзінак, у якіх яны ўжываюцца – сінтагматыка, кантэкстны аналіз, прыём семантычнай валентнасці, лексічнай і сінтаксічнай спалучальнасці;

3) прыёмы *трансфармацыйнага аналізу*, аснове якога – пераўтварэнне, трансфармацыя моўных адзінак – прыём перастаноўкі, замяшчэння, дабаўлення, скарачэння моўных адзінак;

4) прыёмы *дыскрэтнага аналізу*, зас наванага на драбленні моўных адзінак, падзеле іх на састаўныя кампаненты як дыферэнцыяльныя прыкметы, здольныя адрозніваць адзінкі аднаго ўзроўню ад другога – прыём сегментацыі, камбінаторны прыём.

Прыёмы апазіцыйнага (лац.) аналізу.

1) Класіфікацыя (ад лац. “клас, разрад” + “раблю”)размеркаванне моўных адзінак па класах, групах, разрадах на аснове іх агульных, падобных або адрозных прыкмет. Класіфікацыя адлюстроўвае заканамерныя сувязі паміж класамі аб’ектаў у адзінай сістэме дадзенай галіны ведаў. Гэты прыём выкарыстоўваецца ў метадалогіі любой навукі

У мовазнаўстве шырока выкарыстоўваецца класіфікацыі, заснаваныя на наступных прынцыпах :

-- рода-відавым падзеле аб’ёму паняццяў, напр., тэматычная класіфікацыя, якая адлюстроўвае прадметна-паняццыйную суаднесенасць слоў – назвы асобы, прадметаў, расліннасці, прадстаўнікоў жывёльнага свету;

-- дыхатамічным (грэч. “падзел на дзве часткі”) падзеле аб’ёму паняццяў, мае дзве разнавіднасці: а) паслядоўны падзел цэлага на 2 часткі, затым кожнай часткі на 2 і г. д. – гукі: галосныя – зычныя, зычныя цвёрдыя – мяккія, звонкія – глухія і г. д.; б) выдзяленне двух супрацьлеглых відавых паняццяў, якія ўзаемавыключаюць адно другое: лік адзіночны – множны, склоны прамы – ускосныя, трыванне незакончанае – закончанае, члены сказа галоўныя – даданыя, сказы простыя – складаныя;

-- некаторыя лінгвістычныя класіфікацыі заснаваныя на пэўных таксанамічных супастаўленнях (таксанамія – грэч. “размяшчэнне” + “закон”) – супастаўленне падобных з’яў у адной і той жа або ў розных мовах як аснова навуковай класіфікацыі моўных фактаў і саміх моў. Напр., класіфікацыі моў – генеалагічная, заснаваная на паняцці роднасці (таксанамічныя катэгорыі – група моў, сям’я, галіна); тыпалагічная класіфікацыя моў, заснаваная на паняцці фармальнага і/або семантычнага падабенства (ТК – тып, клас); арэальная класіфікацыя моў, звязаная з іх тэрытарыяльнай лакалізацыяй – палескія гаворкі, карпацкі арэал венгерска-славянскага дыялекту (ТК – арэал, зона).

2) Парадыгматыка –прыём аб’яднання ў адно цэлае адзінак, розніца паміж якімі вызначаецца пазіцыяй. Тэрмін парадыгма ў вёў у мовазнаўства Луі Ельмслеў, парадыгму ён абазначыў як “рад супрацьпастаўленых моўных

адзінак. Кожная з якіх вызначаецца адносінамі да іншых”. Паняцце прарадыгмы прымянялася спачатку толькі пры вывучэнні форма- і словазмянення. Напр., рад алафонаў утварае фанему: у словах азбука, аптэка, алюміній, нашу, насі, нясу, нясеш, ніякі і інш. рэалізуецца парадыгма фанемы –а-.

Аламорфы, якія знаходзяцца ў дадатковых размеркаваннях, аб’ядноўваюцца ў марфему: нага, ножка, нажны, ног, назе.

Сукупнасць словаформ аб’ядноўваюцца ў лексему: зямля – зямлі – зямлі – зямлю – зямлёй – на зямлі.

Ёсць таксама парадыгма словаўтваральнага гнязда, у якой адзінкі звязаны адносінамі вытворнасці, структурнай і семантычнай матываванасці: чытаць – чытанне – чытач – чытальны – чытальня.

Магчымы марфемныя парадыгмы з агентыўныя значэннем: суфіксы – нік, -шчык, -ік, -цель, -іст, -т(ар), -ент, -ант; з адцягненым значэннем: -ства, -ізм, -асць, -ак, -асць і інш.

Парадыгматычны аналіз прымяняецца і на лексіка-семантычным узроўні. Шмялёў: семантычную парадыгму ўтвараюць словы, якія належаць да аднаго семантычнага поля, але выключаюць адно аднаго: дзіця – падлетак – юнак – дарослы – стары; маці – бацька – сын – дачка – бабуля – дзядуля.

Як парадыгму разглядаюць і сінанімічны рад: ісці – крочыць – маршыраваць – рухацца – перамяшчацца і інш.

3) Прыём паняццёвага поля звязаны з палявой семантычнай метадыкай, калі аналізуецца пэўная група моўных адзінак, паміж якімі – родавідавая сувязь. Пры гэтым выдзяляюцца паняцці ядра і перыферыі, фокуса і рамкі. Напр., паняццёвае поле часу, колькасці, якасці, прасторавых адносін і г.д. Паміж аналізаванымі адзінкамі могуць быць адносіны ўключэння: тэмпаральныя адзінкі секунда – хвіліна – гадзіна – суткі – тыдзень – месяц – год – стагоддзе – тысячагоддзе і г.д.; а таксама адносіны перасячэння: вучань – навучэнец – студэнт – магістрант – аспірант – дактарант; будаўнік – кранаўшчык – вадзіцель – столяр – слесар; доктар – настаўнік – сваршчык ...

Прыёмы дыстрыбуцыйнага аналізу (ДА)

Дыстрыбуцыя (лац. “размеркаванне”) выяўляе сукупнасць усіх акружэнняў, у якіх элемент сустракаецца ў маўленні. Дыстрыбуцыя ўяўляе сабой суму ўсіх пазіцый элемента адносна сустракаемасці іншых элементаў. Прынцыпы ДА апісваюць працэс лінгвістычнага даследавання ў выглядзе алгарытму – строга вызначанай паслядоўнасці аперацый, выкананне якіх прыводзіць да пэўнай мэты і дазваляе вызначыць тыпы дыстрыбуцыйных адносін. Трубецкой: ідэнтычная дыстрыбуцыя, свабоднае вар’іраванне (ганак, кганак), кантрасная дыстрыбуцыя (зуб – суп, дом – том), дадатковая дыстрыбуцыя, пазіцыйныя варыянты (маты – мяты, пальцы – пяльцы).

Прыёмы ДА прымяняюцца на розных узроўнях моўнай сістэмы. Так пры вывучэнні гукавой сістэмы мовы вызначаецца акружэнне элементаў -і-, -ы-.

Элемент / Акружэнне	-с’-	с	#-
і	+	-	+

ы	-	+	-
---	---	---	---

Элемент/ акружэнне	х	у
а	+	
в		+

Так, элементы а, в не сустракаюцца ў аднолькавых акружэннях (х, у), іх акружэнні не перасякаюцца, паміж імі адносіны дадатковай дыстрыбуцыі. Класы элементаў называюцца фанемамі, члена класа (і, ы) – алафонамі, або пазіцыйнымі варыянтамі фанем.

У марфалогіі пры ДА паслядоўна выдзяляюцца марфемы, класы марфем, ланцужкі класаў і канструкцый. Па крытэрыю дадатковай дыстрыбуцыі выдзяляюцца морф = марфемны варыянт, клас элементаў – марфема і аламорф, аламорф – пазіцыйны варыянт марфемы. Напр, цвёрдыя і мяккія канчаткі прыметкаў (-ая, -яя; -ы, -і) – аламорфы адной марфемы, канчаткі назойнікаў –ой, -ою – аламорфы; -чык, -шчык – аламорфы марфемы –чык; -ск-, -цк- аламорфы марфемы –ск-.

На сінтаксічным узроўні гэта аналіз па НС, які раскрывае працэс пабудовы выказвання як іерархічнай паслядоўнасці пераўтварэння простых канструкцый у больш складаныя. У працэсе аналізу па НС выдзяляюцца адрэзкі (сегменты) выказвання, т.зв. непасрэдна складаючыя. Лінейна звязаныя элементы, якія стаяць побач, аб'ядноўваюцца ў блокі, што маюць сваю пазіцыю ў выказванні, сумежныя блокі ўтвараюць больш буйныя блокі: На небе месяц устаў зялёны І хутка стане снегавым (Багд.)

Сінтагматыка – прыём аналізу моўных адзінак у іх лінейнай паслядоўнасці, у працэсе разгортвання выказвання “па гарызанталі”.

Прыём кантэкстнага аналізу таксама звязаны з вывучэннем моўнага акружэння. Ён мае справу з адзінкамі маўлення ў складзе маўленчага тэксту, пад якім маецца на ўвазе частка тэксту, якая вычляняецца і аб'ядноўваецца моўнай адзінкай, што рэалізуецца ў кантэксте і актуалізуе ў ім сваё значэнне.

Прыём семантычнай (лексічнай) валентнасці звязаны з вывучэннем лексічнай спалучальнасці слоў. Пры гэтым выдзяляецца свабодная, неабмежаваная валентнасць: вялікі, малы, абмежаваная: стары – горад, дом, чалавек, вопратка; старажытны час, легенда, сцены; старадаўні звычай, манета, ліпы; застарэлае абсталяванне; устарэлыя погляды, адзенне, словы; пажылы чалавек. У назвах колераў: карычневы – кары, шэры – гняды.

Прыёмы трансфармацыйнага аналізу звязаны з пераўтварэннем лінгвістычных адзінак. Прасцейшыя віды трансфармацыі (перастаноўкі моўных адзінак у маўленні) вельмі частыя ў натуральнай маўленчай дзейнасці – пераказ, сінанімічная замена, скарачэнне тэксту, рэдагаванне, рэферыраванне, анатаванне тэксту, тлумачэнне, каменціраванне і інш. Такія пераўтварэнні носяць спантанна характар. Лінгвістыка ж выкарыстоўвае ТА як цэльную сістэму апісання сінтаксісу. Пераўтвораная сінтаксічная канструкцыя называецца трансформам.

Віды тансфармацый:

- трансфармацыя пасівізацыі: Паэт напісаў байку – Байка напісана паэтам;
- трансфармацыя параўнання: Ён вышэйшы ростам за мяне – Я ніжэйшы ростам за яго;
- трансфармацыя перасячэння: Стала цёпла. Прыляцелі птушкі – Калі стала цёпла, прыляцелі птушкі;
- трансфармацыя ў пытаннях і адказах: Ён выступаў? – Выступаў; Ці выступаў ён? - Так, выступаў; Хто выступаў? – Іваноў выступаў;
- трансфармацыя ўводнасці: Прыехаў цягнік – Вось прыехаў цягнік.

ТА прыводзіць да новага апісання граматыкі. Шырокае прымяненне мае ў машынным перакладзе, пры вывучэнні замежнай мовы, у псіхалінгвістыцы, інфарматыцы, у тыпалагічным і параўнальна-гістарычным вывучэнні сінтаксісу.

Прыёмы дыскрэтнага аналізу.

Дыскрэтны (лац. “падзельны”) аналіз прадурледжвае падзел моўнай адзінкі на кампаненты, састаўныя часткі. Як вядома, значэнне слова не з’яўляецца элементарнай семантычнай адзінкай. Яно падзяляецца на больш дробныя элементы, пэўная камбінацыя якіх і ўтварае значэнне слова.

Камбінаторная методыка семантычнага аналізу дазваляе выявіць сістэмныя адносіны ў межах семантычнай структуры пэўнай намінацыі адзінкі, паказаць іерархічную залежнасць яе лексіка-семантычных варыянтаў. Першыя спробы кампанентнага аналізу семантыкі слова ў айчынным мовазнаўстве належаць Т.П. Ломцеву, які значэнне намінацыі адзінкі ўяўляе як камбінацыю пэўнай колькасці пярвочных семантычных элементаў.

Пад кампанентным аналізам у лінгвістычнай літаратуры звычайна разумеюць ‘рад паслядоўнага раскладання гэтага значэння на некаторыя семантычныя састаўляючыя’, такія ‘адзінкі элементарнага сэнсу, якія не паддаюцца далейшаму члянэнню’ або апісанне мноства значэнняў слова праз ‘абмежаваны інвентар элементарных семантычных адзінак’. Кампанентны аналіз слова звычайна засноўваецца на лагічнай аперацыі азначэння зместу называемага словам паняцця, якое адлюстроўвае істотныя ўласцівасці прадметаў і з’яў. Кампанентамі значэння называюцца такія яго элементы, якія могуць быць суаднесены з адзнакамі выражаемага ў слове паняцця.

Метад кампанентнага аналізу звычайна выкарыстоўваецца пры апісанні лексічнага значэння ў межах пэўнай лексіка-семантычнай групы слоў. Напрыклад, Ломцеў пры аналізе назваў сваяцтва выдзеліў такія семы: пол – мужчынскі в, жаночы в; пакаленне – старэйшае с, малодшае с; тып сваяцтва – кроўнароднаснае а – някроўнароднаснае д. Камбінацыя гэтых сем утварае значэнне слова: бацька – авс, маці – авс, сын – авс, дачка авс, айчым – авс, мачыха – авс.

Пры кампанентным аналізе выдзяюцца асноўны лексіка-семантычны кампанент /АК/, які адпавядае азначэнню бліжэйшага роду або класа прадметаў і дыферэнцыяльныя кампаненты /ДК/, што суадносяцца з відавымі адрозненнямі прадметаў і канкрэтызуюць асноўны кампанент. Асноўны

кампанент адпавядае паняццю ядзернай семы, а дыферэнцыяльны – перыферыйнай семы ў семантычнай структуры слова.

Прымяненне камбінаторнай методыкі пры аналізе семантычнай дэрывацыі лексічных адзінак дапамагае выявіць унутраны механізм гэтага працэсу. Кампанентны аналіз паказвае, што асобныя значэнні мнагазначных слоў звязаны паміж сабой ў межах адной семантычнай структуры пэўнымі сістэмнымі адносінамі, і ў першую чаргу адносінамі семантычнай вытворнасці, калі кожны лексіка-семантычны варыянт (ЛСВ) слова можа быць растлумачаны праз адзін з астатніх ЛСВ. Улічваючы гэта, семантычную структуру мнагазначнага слова можна ўявіць як мноства іерархічна залежных лексіка-семантычных варыянтаў, першасных, асноўных і другасных, вытворных.

Адзінства і цэласнасць полісеманта забяспечваюць адносіны семантычнай вытворнасці паміж асноўным і астатнімі, прыватнымі значэннямі або тыя семантычныя элементы, якія аказваюцца агульнымі для ўсіх ЛСВ-ш слова, так званае інварыянтнае значэнне, у якое ўваходзяць агульныя істотныя прыметы прадмета.

Кампанентны аналіз мнагазначных слоў паказвае, што іх асобныя ЛСВ-ты ўзаемазвязаны паміж сабою праз агульны асноўны або дыферэнцыяльны кампаненты. Вызначаюцца наступныя тыпы суадносін кампанентаў ЛСВ-ў мнагазначных слоў:

1. У многіх выпадках семантычная дэрывацыя адбываецца на базе асноўнага лексіка-семантычнага кампанента (АК→АК): экзамен “праверка ведаў навучэнцаў” → “праверка ўменняў” → “выпрабаванне”; прагрэс “пераход на больш высокую ступень развіцця” → “змяненне да лепшага”; імітацыя і інш. Адзначаны характар унутранай арганізацыі семантычнай структуры полісеманта назіраецца пры паралельным развіцці лексіка-семантычных варыянтаў, а таксама пры драбленні, дэталізацыі значэння.

2. У некаторых полісемантаў вытворныя значэнні развіліся ў выніку пераўтварэння АК першаснага значэння ў ДК вытворнага : гіпс “белае вапністае рэчыва” → “павязка з гэтага рэчыва”; прызма “шматграннік” → “цела шматграннай формы”. Такі ірадыяльны тып семантычнага развіцця запазычанняў назіраўся пры разнастайных метанімічных пераносах

3. У некаторых выпадках асновай семантычнага пераносу з’явіліся дыферэнцыяльныя кампаненты першаснага значэння, якія пры семантычнай дэрывацыі пераўтвараліся ў асноўны кампанент вытворнага значэння (ДК1→АК2): дыфірамб “хвалебная песня” → “перабольшаная пахвала”; гімн “сімвал дзяржаўнай незалежнасці” → “усхваленне чаго-н.”; трыумф, ідылія, лабірынт, пульс. Такі характар семантычнай структуры полісеманта вызначалі асобныя тыпы метанімічнага пераносу на аснове як прасторавай, так і лагічнай сумежнасці. Агульнымі ў семантычнай структуры падобных полісемантаў аказваліся інварыянтныя кампаненты, якія называлі сумежныя паняцці, што адносяцца да агульнай прасторавай сферы аб’ектыўнай рэчаіснасці.

4. Полісемантызацыя можа адбывацца на аснове пераносу агульных дыферэнцыяльных лексіка-семантычных кампанентаў (ДК1 → ДК2 → ДК3 → ДКп): ананім “аўтар пісьма, які ўтойвае сваё імя” → “літаратурны твор без подпісу”; дуэт “музычны твор для двух інструментаў” → “ансамбль з двух выканаўцаў”. Адзначаны тып семантычнай эвалюцыі сустракаецца пры разнастайных метафарычных пераносах. Аснову вытворнага значэння пры метафарызацыі складаюць, такім чынам, дыферэнцыяльныя семантычныя кампаненты асноўнага значэння. Дыферэнцыяльнымі, інварыянтнымі ў семантычнай структуры пры метафарычным пераносе з’яўляюцца перыферычныя семы, якія абазначаюць падобную форму супастаўляемых аб’ектаў (круглы, вузкі, доўгі), аб’ём (вялікі, малы, тонкі, тоўсты), паверхню (гладкі, шурпаты, ускудлачаны), агульную функцыю, прызначэнне, а таксама ўнутраныя ўласцівасці (павольны, вялы, непаваротлівы, скупы, злы і г.д.). Як паказвае аналіз, першы і трэці тыпы семантычнай структуры полісеманта больш дынамічныя і адкрытыя, яны валодаюць большым семантычным патэнцыялам. Другі і чацвёрты тыпы маюць абмежаваную, як правіла, двух – або трохсемежную структуру, якая стрымлівае іх семантычнае развіццё.

2) Прыёмы знешняй інтэрпрэтацыі

Гэтыя прыёмы адлюстроўваюць знешнія сувязі мовы з іншымі з’явамі. Да іх адносяцца сацыялагічныя, логіка-псіхалагічныя, артыкуляцыйна-акустычныя прыёмы.

Да сацыялагічных прыёмаў, якія выкарыстоўваюцца пры апісальным метадзе даследавання моўнай сістэмы адносяцца:

- 1) энцыклапедычны прыём вывучэння слоў. прыём слоў і рэчаў – значэнне слова раскрываецца праз апісанне прадмета і паняцця. Якія яно называе і абазначае. Выкарыстоўваецца ў тлумачальных слоўніках;
- 2) прыём тэматычных груп – вызначаецца сукупнасць слоў на аснове якой-небудзь адной прадметна-паняццёвай суаднесенасці;
- 3) прыём лінгвістычнай геаграфіі – выяўленне дыялектных і моўных зон распаўсюджвання, вывучэнне тэрытарыяльнага распаўсюджвання асобных моўных фактар. Лінгвістычныя атласы і карты.
- 4) прыём нарматыўна-стылявой характарыстыкі, які абапіраецца на сістэму стылявых памет у лексікаграфічных крыніцах (кніжнае, размоўнае, прастамоўнае, абласное, жаргоннае, спецыяльнае, устарэлае, запазычанае і г.д.).

Логіка-псіхалагічныя прыёмы даследуюць сувязь зместу моўных адзінак і адзінак мыслення.

Артыкуляцыйна-акустычныя прыёмы выкарыстоўваюцца, калі вывучаюцца фізічныя і фізіялагічныя ўласцівасці гукаў маўлення шляхам непасрэднага назірання і розных прыёмаў эксперыментальна-фанетычнага метаду.

3) Прыёмы міжузроўневай інтэрпрэтацыі

Прымяняюцца пры даследаванні адзінак прамежкавых узроўняў моўнай сістэмы. Гэта прыём марфалагічнага сінтаксісу – вывучэнне

сінтаксічнай структуры з п.гл. яе марфалагічнай выражанасці (якімі часцінамі мовы могуць выражацца члены сказа?)

Прыём марфемнай марфалогіі – калі марфема разглядаецца як асноўная адзінка марфалогіі і марфалагічнага аналізу.

Марфаналагічны прыём – калі аналізуюцца фаналагічныя адзінкі ў працэсе марфалагічных змен (чаргаванні пры формаўтварэнні тыпу бегаць – бяжыць; страха – страсе, нага – назе, рука – руцэ і словаўтварэнні страха – застрэшша, рука – ручны, нага - нажны).

Літаратура

1. Плотнікаў Б.А. Агульнае мовазнаўства. Мн., 1994.
2. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства. Магілёў, 2006.
3. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М., 1970.
4. Гируцкий А.А. Общее языкознание. Мн., 2003.
5. Кодухов В.И. Общее языкознание. – М., 1074.
6. Мечковская Н.Б., Норманн Б.Ю., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Структура языка. Типология языков и лингвистика универсалий. 2-е изд. Мн., 1995.
7. Мечковская Н.Б., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Сущность и история языка. 2-е изд. Мн., 1993.
8. Рагаўцоў В.І. Гісторыя мовазнаўства. Магілёў, 2005.
9. Рагаўцоў В.І. Практыкум па гісторыі агульнага мовазнаўства. Мн., 2001.
10. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства: Практыкум. Магілёў, 2007.
11. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М., 1970.
12. Березин Ф.М. История лингвистических учений. – М., 1975.

Тэма № 9. Параўнальны метады

1. Параўнальны метады і яго разнавіднасці.
2. Параўнальна-гістарычны метады і яго прыёмы
3. Гісторыка-параўнальны метады і яго прыёмы.

Параўнальны метады засноўваюцца на лагічнай аперацыі параўнання, пры якой устанаўліваюцца агульныя і спецыфічныя рысы моўных з'яў. Параўнанне можа быць аднамоўнае -- калі параўноўваюцца элементы адной мовы паміж сабою і міжмоўнае -- з'явы розных моў. Параўноўваюцца могуць роднасныя мовы – параўнальна-гістарычны метады, і няроднасныя – параўнальна-супастаўляльны. Параўнальна-гістарычны метады звязаны толькі з вивучэннем роднасных моў, супастаўляльны – як роднасных, так і няроднасных. Параўнальна-гістарычным метадам даследуюць з'явы, звязаныя матэрыяльна і генетычна (яны маюць агульнае паходжанне), супастаўляльным – катэгорыі, якія маюць агульную структуру, тып адносін, агульную функцыю і г.д. Параўнальна-гістарычны метады звязаны з

дыхраніай, а супастаўляльны – з сінхраніай. Мэтай параўнальна-гістарычнага даследавання з’яўляецца ўстанаўленне развіцця роднасных моў, супастаўляльнага – устанаўленне агульнага і адметнага ў аналагічных з’явах розных моў, характарыстыка супастаўляемых з’яў некалькіх моў, незалежна ад гісторыі і роднасці гэтых моў. Параўнальна-гістарычны метада можа прымяняцца не толькі пры параўнанні некалькіх моў, але і пры даследаванні адной мовы (гісторыка-параўнальны).

Параўнальна-гістарычны метада узнік у к. 18 – пач. 19 ст. у Заходняй Еўропе (кампаратывістыка – А. Шлейхер, Ф. Боп, Я. Грым). Параўнальна-гістарычным метадам называецца сістэма даследчых прыёмаў і методыкі аналізу, якія выкарыстоўваюцца пры вывучэнні роднасных моў з мэтай выяўлення заканамернасцей развіцця іх структуры на розных этапах.

2. *Параўнальна-гістарычны метада і яго прыёмы*

Важнейшымі прыёмамі параўнальна-гістарычнага метада з’яўляюцца ўстанаўленне генетычнай тоеснасці (агульнага паходжання, роднасці) супастаўляемых адзінак; устанаўленне абсалютнай і адноснай храналогіі; рэканструкцыя старажытных форм (праформ).

1. *Прыём устанаўлення генетычнай тоеснасці* супастаўляемых моўных адзінак (форм і гукаў роднасных моў) з’яўляецца першай умовай, асновай параўнальна-гістарычнага даследавання. Гэты прыём дазваляе лічыць моўны факт прадметам параўнальна-гістарычнага даследавання. Напр., формы рус. жена, гоцк. *gino*, грэч. *gune*; лац. *hostis*, рус. гость, гоцк. *gast* (ж=g), h=g=gh; лац. o, рус. o = гоцк. A (ноч, ночь, *nahts*) Улічваючы гэта, можна рэканструяваць зыходную форму *ghost (гость). Параўнальна-гістарычнае мовазнаўства мае справу з такімі адпаведнасцямі. Генетычна тоеснымі называюцца такія адпаведнасці гукаў, марфем слоў і словазлучэнняў, якія маюць агульнае паходжанне. Такія адпаведнасці павінны быць рэгулярнымі : г=ж (жена, грэч. *gune*, железо – літ. *geleziš*, жёлтый – літ. *geltas*, ням. *gelb*, журавль – грэч. *geranos*). Такім чынам, першай умовай параўнальна-гістарычнага вывучэння моў з’яўляецца ўстанаўленне рэгулярных гукавых адпаведнасцей.

2. *Прыём устанаўлення храналогіі* моўных з’яў. Важнейшай умовай гістарычнага вывучэння роднасных моў з’яўляецца ўлік іх старажытнай фіксацыі. Паколькі дакладна ўстанавіць час узнікнення тых або іншых моўных з’яў цяжка, ў параўнальна-гістарычным мовазнаўстве вялікае значэнне набывае адносна храналогія – выяўленне, якія з моўных фактаў з’яўляюцца першаснымі, а якія – другаснымі: першаснае оканне, зычны г, аканне, зычны ж – другасныя; першая (к → ч, г → ж, х → ш) і другая (г → з, к → ц, х → с) палаталізацыя; першае і другое перамяшчэнне зычных у германскіх мовах.

3. *Прыём рэканструкцыі праформ.*

Рэканструкцыя старажытных форм разглядалася доўгі час як асноўная мэта даследавання параўнальна-гістарычнага мовазнаўства. У наш час задачы

і мэта кампаратывістыкі пашырыліся: не толькі рэканструкцыя, але і выяўленне агульных заканамернасцей гістарычнага развіцця роднасных моў.

У выніку ўстанаўлення рэгулярных гукавых адпаведнасцей і іх адноснай храналогіі магчыма ўзнаўленне зыходнай формы (праформы, архетыпу). Узнаўленне зыходнай формы адбываецца паслядоўна : спачатку параўноўваюцца дадзеныя адной мовы, якія адносяцца да рознага часу, затым – факты блізкіх роднасных моў, а затым – роднасных. Гэта ўнутраная (аднайменнае гістарычнае параўнанне) і знешняя (міжмоўнае гістарычнае параўнанне) рэканструкцыі. У выніку рэканструкцыі ўзнаўляюцца старажытныя формы, якія падаюцца пад зорчай, што азначае ‘гіпатэтычная, мяркуемая форма, узноўленая ў выніку параўнання’: *baviti, *ryba.

Прыём рэканструкцыі праформ дазваляе прасачыць развіццё мовы на старажытным этапе. Больш паспяхова рэканструкцыя прымяняецца ў галіне фаналогіі і марфалогіі, менш распрацавана – у галіне сінтаксісу. Прымяняецца гэты метада пры этымалагічным даследаванні каранёў у роднасных мовах. Этымалагічны аналіз праводзіцца пры даследаванні нематываваных лексічных адзінак. Ён павінен улічваць фанетычнае абгрунтаванне (устаўленне генетычнай тоснасці параўноўваемых слоў); словаўтваральную матываванасць (уключэнне аналізуемага слова ў пэўны словаўтваральны рад і вызначэнне паслядоўнасці словаўтваральных працэсаў); семантычную верагоднасць (заканамернасць семантычнага развіцця слоў і аднясенне іх да аднаго семантычнага раду).

3. Гісторыка-параўнальны метада і яго прыёмы.

Гісторыка-параўнальным метадам называецца сукупнасць прыёмаў і методыкі аналізу, якія выкарыстоўваюцца пры вывучэнні гістарычнага развіцця асобнай мовы з мэтай выяўлення яе ўнутраных і знешніх заканамернасцей.

Гэты метада карыстаецца прыёмам унутранай рэканструкцыі, які дапамагае прасачыць развіццё гукаў і форм у канкрэтнай мове.

Прыём абсалютнай (устаўленне першай фіксацыі моўнай з’явы) і адноснай (якая з дзвюх з’яў з’яўляецца першаснай, а якая - другаснай) храналогіі.

Асноўнай задачай этымалагічнага аналізу з’яўляецца ўстанаўленне бліжэйшай этымалогіі.

Дыялектаграфічныя прыёмы – лінгвагеаграфічныя і арэальныя даследаванні.

Тэксталагічныя прыёмы – вывучэнне гісторыі тэксту, устаўленне асноўнага тэксту і яго варыянтаў, аўтарства, часу напісання. Вынікам тэксталагічнай інтэрпрэтацыі з’яўляецца публікацыя помнікаў.

Выкарыстоўваецца таксама культурна-гістарычная інтэрпрэтацыя моўных фактаў і з’яў – этнаграфічная, археалагічная, дэмаграфічная інтэрпрэтацыя.

Такім чынам, параўнальна-гістарычнае даследаванне прысвечаны вывучэнню асаблівасцей гістарычнага развіцця моў.

Літаратура

1. Плотнікаў Б.А. Агульнае мовазнаўства. Мн., 1994.
2. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства. Магілёў, 2006.
3. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М., 1970.
4. Гируцкий А.А. Общее языкознание. Мн., 2003.
5. Кодухов В.И. Общее языкознание. – М., 1074.
6. Мечковская Н.Б., Норманн Б.Ю., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Структура языка. Типология языков и лингвистика универсалий. 2-е изд. Мн., 1995.
7. Мечковская Н.Б., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Сущность и история языка. 2-е изд. Мн., 1993.
8. Рагаўцоў В.І. Гісторыя мовазнаўства. Магілёў, 2005.
9. Рагаўцоў В.І. Практыкум па гісторыі агульнага мовазнаўства. Мн., 2001.
10. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства: Практыкум. Магілёў, 2007.
11. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М., 1970.
12. Березин Ф.М. История лингвистических учений. – М., 1975.

Тэма № 10. Супастаўляльна-тыпалагічны метад

1. Супастаўляльны метад. Устанаўленне асновы супастаўлення.
2. Супастаўляльная інтэрпрэтацыя.
3. Тыпалагічная характарыстыка. Моўныя ўніверсаліі.

У аснове супастаўляльнага метаду – параўнанне моўных фактаў. Як ужо адзначалася вышэй, параўноўвацца могуць роднасныя мовы – гэтым займаецца параўнальна-гістарычны метад, і няроднасныя мовы – прэрагатыва параўнальна-супастаўляльнага метаду. Параўнальна-гістарычны метад звязаны толькі з вывучэннем роднасных моў, супастаўляльны – як роднасных, так і няроднасных. Параўнальна-гістарычным метадам даследуюць з’явы, звязаныя матэрыяльна і генетычна (яны маюць агульнае паходжанне), супастаўляльным – катэгорыі, якія маюць агульную структуру, тып адносін, агульную функцыю і г.д. Параўнальна-гістарычны метад звязаны з дыяхраніяй, а супастаўляльны – з сінхраніяй. Мэтай параўнальна-гістарычнага даследавання з’яўляецца ўстанаўленне развіцця роднасных моў, супастаўляльнага – устанаўленне агульнага і адметнага ў аналагічных з’явах розных моў, характарыстыка супастаўляемых з’яў некалькіх моў, незалежна ад гісторыі і роднасці гэтых моў. Параўнальна-гістарычны метад можа прымяняцца не толькі пры параўнанні некалькіх моў, але і пры даследаванні адной мовы (гісторыка-параўнальны).

Супастаўляльны метад – сістэма прыёмаў і методыкі аналізу, якая выкарыстоўваецца для выяўлення агульнага (усаагульнага) і асаблівага ў супастаўляемых мовах.

Асноўныя прыёмы СМ, якія адлюстроўваюць этапы СТД:

- 1) устанаўленне асновы супастаўлення;
- 2) супастаўляльная інтэрпрэтацыя;
- 3) тыпалагічная характарыстыка.

1. Устанаўленне асновы супастаўлення звязана з вызначэннем прадмета супастаўлення, тыпаў супастаўляльнага падабенства і адрознення.

Аснова супастаўлення вызначаецца пры дапамозе 1) супастаўлення моў (моўнага супастаўлення) – цэласістэманага або 2) іх прымет, адзнак (прыметавага супастаўлення) – фрагментарнага.

Пры *цэласістэмным супастаўленні* асновай супастаўлення выступае я-н адна мова, выбар якой абумоўлены задачамі даследавання або ступенню вывучанасці супастаўляемых моў. Напрыклад, пры фарміраванні нацыянальных моў, калі паўстала задача складання нарматыўных граматык. лацінская мова стала асновай пры стварэнні граматык еўрапейскіх, славянскіх моў (параўн. сістэмы формамянення, парадыгмы скланення, спражэння, катэгорыі склону, ліку, асобы, часу, ступеней параўнання і інш., фарміраванне ў гэтых мовах лінгвістычнай тэрміналогіі на аснове лацінскай). Гэта залежная тыпалогія.

Пры *фрагментарным супастаўленні* асновай супастаўлення з'яўл. я-н з'ява або ўласцівасць гэтай з'явы. Пры гэтым магчымы *фармальна-тыпалагічны падыход*, напрыклад, адбываецца выяўленне агульных фармальных уласцівасцей – аналітызм мовы (параўн. англійскую і беларускую мовы), флексійнасць, аглютынацыйнасць (параўн. рускую і узбекскую мовы); і *функцыянальна-семантычны падыход* – даследаванне моўнай семантыкі – значэнне прадметнасці, часу, атрыбутыўнасці, суб'ектнасці у граматычнай сістэме, напрыклад, значэнне прадметнасці, агульнае для многіх моў, ляжыць у аснове назоўніка, што і служыць асновай параўнання назоўнікаў розных моў (у славянскіх мовах абазначае суб'ектнасць, аб'ектнасць, мае род, лік, склон, спалучаецца з прыназоўнікам, у англійскай – не мае склону, у кітайскай – суб'ектнасць, атрыбутыўнасць, спалучаецца з постпрыназоўнікам). Гэта незалежная тыпалогія.

2. Супастаўляльная інтэрпрэтацыя вызначае прынцыпы і метадку інтэрпрэтацыі супастаўляльнага вывучэння. Супастаўляльная інтэрпрэтацыя ажыццяўляецца пры дапамозе 1) паралельнага вывучэння, 2) структурнай інтэрпрэтацыі і 3) тыпалагічнай характарыстыкі.

1) Методыка паралельнага вывучэння, заснаваная на фармальнай і семантычнай асновах супастаўлення, устанаўлівае адпаведнасці паміж мовамі і паказвае агульныя і адметныя рысы.

2) Методыка структурнай інтэрпрэтацыі дазваляе вывучыць адрозненні супастаўляемых з'яў. Напр., супастаўляльнае вывучэнне гукаў маўлення розных моў дапамагае лепш асэнсаваць сістэму фанем кожнай мовы, фаналагічнае значэнне акустычных і артыкуляцыйных адрозненняў асобных гукаў. Напрыклад, у беларускай мове даўжыня галосных не мае фаналагічнага значэння, у нямецкай мове мае. Націск у беларускай мове сілавы, дынамічны, у чэшскай мове - музычны.

3. Тыпалагічная характарыстыка. Вынікам тыпалагічнай характарыстыкі з'яўляецца ўстанаўленне лінгвістычных універсалій (ЛУ) -- асноўная задача STD. Некаторыя даследчыкі выдзяляюць яе як асобны раздзел мовазнаўства і называюць універсалагіяй. ЛУ – прымета або якасць, якая падзяляецца ўсімі мовамі або з'яўляецца прыналежнасцю самой мовы. Вывучэнне ЛУ мае даўнюю гісторыю – яшчэ антычныя граматыкі стварылі вучэнне аб часцінах мовы, якія павінны прысутнічаць ва ўсіх мовах. З 13 ст. пачаў выкарыстоўвацца тэрмін універсальная граматыка. Моўная універсалія вызначаецца як пэўны закон, уласцівасць, тэндэнцыя, прымета, уласцівы ўсім мовам або мове ў цэлым.

Класіфікацыя ўніверсалій.

1) Ёсць абсалютныя універсаліі, якія не маюць выключэнняў: ва ўсіх мовах свету ёсць фанемы, словы, сказы, ... Гэта маляінфарматыўная універсалія, таму што агульнавядомая ісціна.

2) Ёсць няпоўныя, статыстычныя ўніверсаліі, у якіх масца выключэнне. Родны склон (вуліцы горада, бура гневу) маюць постпазіцыю у 13 мовах, прэпазіцыю – у 1 мове.

2) Ёсць простыя – складаныя ўніверсаліі. Простыя канстатуюць наяўнасць або адсутнасць я-н з'явы, складаныя – вызначаюць пэўную залежнасць паміж мовамі або з'явамі

3) Сінхранічныя – дыяхранічныя ўніверсаліі. СУ знаходзяць у сістэмах сучасных моў (Якабсон). Напрыклад, супрацьпастаўленне моўных адзінак па дыферэнцыяльных прыкметах: галосны – негалосны гукі, кампактны – дыфузны – бінарнасць як універсальны прынцып пабудовы мовы. ДУ праяўляюцца ў працэсе эвалюцыі, гістарычнага развіцця мовы – азванчэнне глухога зычнага ў інтэрвакальнай пазіцыі *роза, сазус, цэзар*, з'ява ротацызму: *корпус – корпоріс, мос – моріс, темпус – темпоріс*, змены дыфтонгаў (кайзер – кесар – Цэзар) і інш.

4) Лагічныя ўніверсаліі. Лагічныя ўніверсаліі выдзяляюцца на аснове іх адносін да лагічнай структуры: універсалія існавання (ва ўсіх мовах ёсць уласныя імёны), ўмоўныя ўніверсаліі (Калі ў мове ёсць катэгорыя парнага ліку, то ёсць і катэгорыя множнага).

5) Узроўневыя ўніверсаліі вызначаюцца на аснове адносін да розных моўных узроўняў:

-- фанетычныя (больш 100) Трубецкой – большасць моў мае трохтрохступенчатую сістэму галосных (ніжні- а, сярэдні – о, е, верхні пад'ём – у, і). Зычныя у кожнай мове ёсць сярэднязычныя, губныя, зубныя. Універсальная інтанацыя, якая перадае эмоцыі. Універсальная спалучальнасць фанем: зычны + галосны;

-- граматычныя – марфалагічныя і сінтаксічныя ўніверсаліі (45) (Грынберг, Сепір, Хоккет). МУ – ва ўсіх мовах свету назоўнікі абазначаюць прадметы, абстарактныя паняцці, абстрагаваныя прыметы, прыметнікі – прымету прадмета, дзеясловы – дзеянне і стан прадмета, лічэбнік – лік. Ёсць адхіленні – у кітайскай мове якасць выражаецца дзеясловам, а не

прыметнікам. Калі дзеяслоў мае катэгорыю роду, то абавязкова будзе катэгорыя часу і ладу, Калі ёсць катэгорыя склону, то будзе і катэгорыя ліку.

-- сінтаксічныя ўніверсаліі – у кожнай мове можна сустрэць тып сказа двухчленнай структуры, у якой ёсць тэма і рэма, іх парадак у розных мовах розны. У апавядальных сказах з іменным суб'ектам і аб'ектам дамінуючы прамы парадак слоў SVO (вучань чытае кнігу) - стылістычна нейтральны, дамінуючы тып сказа, хаця магчымы 6 дапушчальных мадэлей

-- семантычныя ўніверсаліі (Ульман) Сінхранічныя семантычныя ўніверсаліі – палісемія, сінанімія, аманімія, існаванне гукапераймальных слоў. Дыхранічныя ўніверсаліі – тыпы семантычных змен – пашырэнне (ягада), звужэнне (*ніва, грыб*), метафарычны перанос (*вушка, ножка, ручка, носік, вочка, галоўка, горла*), наяўнасць слоў з канкрэтным і абстрактным значэннем (*меркаваць, хваляваць*), матываваных і нематываваных слоў (дом - дамашні), існаванне табу (*мядзведзь, змяя*).

Такім чынам, супастаўляльна-тыпалагічнае даследаванне праводзіцца на базе як роднасных, так і няроднасных моў і мае на мэце ўстанаўленне агульных і адметных уласцівасцей розных моў.

Літаратура

1. Плотнікаў Б.А. Агульнае мовазнаўства. Мн., 1994.
2. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства. Магілёў, 2006.
3. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М., 1970.
4. Гируцкий А.А. Общее языкознание. Мн., 2003.
5. Кодухов В.И. Общее языкознание. – М., 1074.
6. Мечковская Н.Б., Норманн Б.Ю., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Структура языка. Типология языков и лингвистика универсалий. 2-е изд. Мн., 1995.
7. Мечковская Н.Б., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Сущность и история языка. 2-е изд. Мн., 1993.
8. Рагаўцоў В.І. Гісторыя мовазнаўства. Магілёў, 2005.
9. Рагаўцоў В.І. Практыкум па гісторыі агульнага мовазнаўства. Мн., 2001.
10. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства: Практыкум. Магілёў, 2007.
11. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М., 1970.
12. Березин Ф.М. История лингвистических учений. – М., 1975.

2 ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

МАТЭРЫЯЛЫ ДЛЯ ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ

ЗАНЯТКІ 1

Параўнальна-гістарычнае мовазнаўства 19 ст. у Заходняй Еўропе і Расіі.

Асноўнымі прадстаўнікамі заходне-еўрапейскага параўнальна-гістарычнага мовазнаўства пачатку 19 ст з'яўляюцца Р. Раск, Ф. Боп і Я. Грым. Ф. Боп у 1816 г. апублікаваў кнігу “Сістэма спражэння ў санскрыце ў параўнанні з грэчаскай, лацінскай, персідскай і германскай мовамі”; Раск у 1818 г. выдаў кнігу “Даследаванне ў галіне старажытнапаўночнай мовы або паходжанне ісландскай мовы”, у 1822 г. - “Аб фракійскай групе моў”; з 1819 г. па 1837 выйшлі 4 тамы “Нямецкай граматыкі” Я. Грыма. У гэтых даследаваннях сфарміраваўся параўнальна-гістарычны метада.

Р. Раск уяўляў мову як сістэму элементаў, звязаных пэўнымі адносінамі. Асноўнымі крытэрыямі ўстанаўлення роднасці моў лічыў граматычныя і фанетычныя адпаведнасці. Яго асноўная заслуга – абгрунтаванне існавання роднаснай сям’і і.е. моў (і.е. – яго тэрмін) і стварэнне параўнальна-гістарычнай граматыкі. Я. Грым апісваў гісторыя германскіх моў і дыялектаў.

Развіццё параўнальна-гістарычнага мовазнаўства ў Расіі звязана ў першую чаргу з імёнамі Аляксандра Хрыстафоравіча Вастокава і Ізмаіла Іванавіча Сразнеўскага. Вастокаў распрацаваў асновы параўнальна-гістарычнай фанетыкі і граматыкі славянскіх моў. Яго асноўныя працы – “Рассуждение о славянском языке” (1820), “Русская грамматика” (1821), “Словарь церковнославянского языка”. У сваіх працах вывучаў царкоўнаславянскую мову, параўноўваў славянскія мовы, класіфікаваў іх па групам, аналізаваў іх гісторыю. Выдзеліў тры перыяды ў гісторыі славянскіх і рускай мовы: старажытны, сярэдні і новы. Распрацаваў класіфікацыю славянскіх моў, падзяліўшы іх на 3 групы: паўночныя (заходнія), паўднёвыя і ўсходнеславянскія мовы. Выказаў думку аб магчымасці ўзнаўлення сістэмы

праславянскай мовы – кожная славянская мова (гаворка) захавала пэўныя рысы, згубленыя іншымі мовамі.

Сразнеўскі даследаваў старажытную пісьменнасць. Ён супастаўляў факты розных моў і.е. сям’і, асабліва славянскіх, у іх старажытным стане і гістарычным развіцці. Усе даследаванні абгрунтоўваў на дакладным аналізе тэкстаў пісьмовых помнікаў, што надавала аб’ектыўны характар яго працам. Найбольш вядомай працай з’яўляецца кніга “Мысли об истории русского языка”. Выдзяляў знешнія і ўнутраныя фактары моўных змен, закранаў праблему моўных кантактаў. Для вывучэння гісторыі развіцця моў неабходна параўноўваць паміж сабою старажытны стан моў, а затым супастаўляць іх на ўзроўні іх сучаснага развіцця.

Т.ч., у параўнальна-гістарычным мовазнаўстве параўнанне стала сродкам арганізацыі вывучаемага матэрыялу, а гістарычны падыход да мовы стаў галоўным прынцыпам даследавання.

А. Шлейхер – кампаратывіст і заснавальнік натуралістычнага напрамку ў мовазнаўстве 19 ст.

Аўгуст Шлейхер вядомы ў гісторыі мовазнаўства як даследчык індаеўрапейскіх моў і заснавальнік лінгвістычнага натуралізму. Асноўнай яго вялікай працай з’явілася кніга “Кампендый параўнальнай граматыкі індаеўрапейскіх моў”(1868). А. Шлейхер лічыў, што галоўная задача мовазнаўства (гласематыкі) – 1) генеалагічнае даследаванне (па прынцыпу роднасці, па паходжанні) і 2) тыпалагічнае вывучэнне моў (па тыпу, асаблівасцях іх структуры), якое ўключае іх класіфікацыю, сістэматыку. Разглядаючы генеалагічную сістэматыку моў, Шлейхер уяўляў узаемаадносінны і.е. моў як вынік іх гістарычнага развіцця і стварыў тэорыю генеалагічнага дрэва і.е. моў:

У “Кампендыуме” ён выдзяляе некалькі перыядаў у гісторыі мовы:

1 Дагістарычны – развіццё мовы. Разам з чалавекам развіваецца мова. Усе вышэйшыя формы мовы ўзніклі з больш простых:

2 Гістарычны перыяд - распад мовы ў адносінках гукаў і форм.

Усе мовы паходзяць ад аднаго продка, утвараюць моўны род або моўнае дрэва, якое затым падзяляецца на моўныя сем’і або моўныя галінкі. У працэсе развіцця ў розных сферах распаўсюджвання адна і тая ж мова распадаецца на некалькі моў (дыялектаў, гаворак).

Індаеўрапейскімі мовамі называюць пэўную групу моў Азіі і Еўропы, якія выяўляюць настолькі тоесныя і адрозныя ад усіх іншых моў уласцівасці, што паходжанне іх ад агульнага продка (прамовы) не выклікае сумнення.

А. Шлейхер імкнуўся рэканструяваць мову-прадак і.е.моў (прамову) і прасачыць яе развіццё як пэўную мадэль мовы, сукупнасць гукаў і форм – простых і аднатыпных. Рэканструкцыю прамовы лічыў магчымай на аснове назіранняў над усімі старажытнейшымі і.е. мовамі. Галоўную задачу параўнальна-гістарычнага мовазнаўства бачыў у рэканструкцыі і.е. праформ, якія з’яўляюцца гіпатэтычнымі *.

У першых сваіх працах Шлейхер распрацоўвае тыпалагічную класіфікацыю моў. Вучэнне аб тыпах моў называе марфалогіяй (тэрмін

прыродазнаўства). Марфалагічны тып мовы вызначаецца будовай слова, у якім можа быць карань (“значэнне”) і афікс (“адносіны”). Шляхам іх камбінацыі ўтвараюцца тры тыпы моў: -ізаліруючы – мае толькі значэнне – карань (кітайская, бірманская мовы); кожны карань ізаляваны ад другога, граматычныя сувязі паміж імі выражаюцца пры дапамозе парадку слоў і інтанацыі; -аглютыніруючы – значэнне+адносіны, карань + афіксы (цюрк-татарскія, мангольская, венгерская, цібецкая); словазмяненне ажыццяўляецца шляхам аглютынацыі – механічнага далучэння адназначных стандартных афіксаў (якія выражаюць і лік, і склон) да нязменных асноў або каранёў; -флексійны – прэфікс+ карань+суфікс + службовыя словы – новыя і.е. мовы. Мовы, якія валодаюць флексійным словазмяненнем. У гэтых трох тыпах Шлейхер бачыў тры ступені развіцця моў. Трэцяя – самая высокая.

Натуралізм Шлейхера. Выкарыстоўваў тэрміны арганізм мовы, сям’я моў, галіна, генеалагічнае дрэва і інш. Сцвярджаў, што флексійны тып мовы фарміраваўся паступова, як і ў біялогіі складаныя шматклеткавыя арганізмы ўзніклі з прасцейшых аднаклеткавых. Гэта памылковае меркаванне, яно падвяргалася крытыцы іншымі лінгвістамі.

Асноўная заслуга Шлейхера ў распаўсюдзі метадыкі рэканструкцыі і.е. праформ, стварэнні генеалагічнай класіфікацыі і.е. моў, прапрацоўцы асобных пытанняў агульнага і параўнальна-гістарычнага мовазнаўства.

“Кампендый” Шлейхера завяршае першы этап параўнальна-гістарычнага мовазнаўства.

Младаграматызм у мовазнаўстве

У апошняй чвэрці 19 ст у мовазнаўстве ўзнік новы напрамак, звязаны з дзейнасцю Лейпцыгскай лінгвістычнай школы. Прадстаўнікі гэтага напрамку выступілі з рэзкай крытыкай старэйшых кампаратывістаў. Жартам іх назвалі младаграматыкамі, яны прынялі пазней гэту назву. Прадстаўнікі – Аўгуст Лескін, яго вучні – Карл Бругман, Герман Остгоф, Герман Пауль, Бертольд Дэльбрук. Прынцыпы младаграматызму найбольш поўна раскрыты ў прадамове Остгофа і Бругмана да “Марфалагічных даследаванняў”, якую называюць нярэдка маніфестам младаграматыкаў (1878), “Прынцыпы гісторыі мовы” Г. Пауля (1880), “Уводзіны ў вывучэнне і.е. моў”, “3 гісторыі і метадалогіі параўнальнага мовазнаўства” Дэльбрука (1880).

Младаграматызм узнік, калі ўжо выдзелілася як самастойная галіна мовазнаўства фанетыка ў выніку назірання над жывым вымаўленнем, вывучэння фізіялагічных і акустычных умоў утварэння гукаў, былі паглыблены граматычныя веды, прапрацавана этымалогія, па-новаму акрэслена пытанне ўтварэння дыялектаў і ўзаемадзеяння моў, выдзелілася семасіялогія.

Асноўным у лінгвістычнай канцэпцыі младаграматыкаў з’яўляецца ўяўленне аб мове як індывідуальнай псіхафізічнай дзейнасці. У аснову іх канцэпцыі пакладзены два прынцыпы – гістарызм і псіхалагізм. Асноўным прынцыпам Пауль лічыць гістарызм, а задачай мовазнаўства як культурна-гістарычнай навукі лічыць – паказаць, як адбываецца працэс узаемадзеяння індывідаў, індывіда і грамадства. Мова па-сапраўднаму існуе толькі ў

індывідуме (Пауль, Бругман). Таму мовазнаўства, на думку младаграматыкаў, павінна даследаваць жывыя мовы і іх гаворкі, а не толькі вывучаць старажытныя мовы. Даследаванне моўных з’яў абмяжоўвалі даследаваннем індывідуальнага маўлення. Асноўную ўвагу заклікалі прысвяціць вывучэнню жывых моў. Гэта мела станоўчыя вынікі – садзейнічала развіццю дыялекталогіі і лінгвістычнай геаграфіі. Младаграматыкі не ўлічвалі сацыяльнага характару мовы, і гэта быў недахоп іх канцэпцыі.

Младаграматыкі выпрацавалі новыя прынцыпы даследавання мовы: Змены мовы адбываюцца па пэўных законах: 1) фанетычныя законы – гукавыя змены, якія адбываюцца ў пэўнай мове, у пэўных умовах, на пэўнай тэрыторыі, у пэўны час; 2) закон аналогіі – фарміраванне марфалагічных норм, словы існуюць не ізалявана, а групамі (напр, утварэнне слоў па адной словаўтваральнай мадэлі). Распрацавалі вучэнне аб зменах значэння слоў.

Пэўны ўклад унеслі ў параўнальна-гістарычнае вывучэнне – распрацавалі метадыку параўнальна-гістарычнага даследавання – “Асновы параўнальнай граматыкі і.е. моў” – падрабязна апісалі фанетыку і граматыку і.е. мовы-продка – прамовы. Недахопы младаграматыкаў – звужэнне сферы даследавання – індывідуалізм і атамізм, ігнараванне сацыяльнай прыроды мовы.

Пытанні для замацавання:

1. Назавіце асноўныя перыяды ў развіцці кампаратывістыкі.
2. Назавіце прадстаўнікоў параўнальна-гістарычнага мовазнаўства і іх працы ў Заходняй Еўропе.
3. Назавіце прадстаўнікоў параўнальна-гістарычнага мовазнаўства і іх працы ў Расіі.
4. Якую задачу лічылі галоўнай для параўнальна-гістарычнага даследавання?
5. Які ўклад унеслі кампаратывісты ў развіццё мовазнаўства?
6. У чым праявіўся натуралізм А. Шлейхера?
7. Уклад Шлейхера ў класіфікацыю моў і іх тыпалогію.
8. Сутнасць канцэпцыі младаграматыкаў і значэнне іх лінгвістычнай дзейнасці для развіцця мовазнаўства, іх уклад у псіхалінгвістыку.

ЗАНЯТКІ 2

Казанская лінгвістычная школа. Маскоўская лінгвістычная школа

1 Казанская лінгвістычная школа. Неаграматызм у мовазнаўстве

Казанскай лінгвістычнай школай (КЛШ) звычайна называюць лінгвістычны напрамак, які атрымаў развіццё ў к. 19 ст. у Казанскім універсітэце і звязаны з дзейнасцю выдатнага польскага і рускага моваведа-славіста, педагога І.А. Бадуэна дэ Куртэнэ.

Некаторымі сваімі рысамі КЛШ набліжалася да младаграматыкаў, але не абмяжоўвалася яго канонамі і выходзіла за яго межы. Прынцыпы КЛШ былі выпрацаваны самастойна. Таму гэты перыяд у развіцці мовазнаўства

назваюць таксама неаграматызмам. У аснове лінгвістычнай канцэпцыі КЛШ ляжаць погляды Бадуэна дэ Куртэнэ. – “Некоторые общие замечания о языковедении и языке” (1871), “Языкознание, или лингвистика” (1901), “Введение в языковедение” (1917). Найбольш вядомым паслядоўнікамі, вучнямі Б. былі Крушэўскі Мікалай Вячаслававіч (Очерк науки о языке, 1883, Очерки по языковедению. Антропофоника, 1893), Багародзіцкі Васіль Аляксеевіч (Очерки по языковедению и русскому языку, 1901; Лекции по общему языковедению, 1911, Общий курс русской грамматики, 1904).

Навізна даследаванняў прадстаўнікоў КЛШ: 1 тэарэтычнае абгрунтаванне і практычнае ажыццяўленне гістарычнага падыходу да моўных фактаў; 2 абгрунтаванне неабходнасці сістэмнага вывучэння моўных з’яў; 3 стварэнне вучэння аб фанеме, прымяненне эксперыменту ў вывучэнні фанетычных з’яў.

Асноўныя палажэнні лінгвістычнай канцэпцыі Б.дэ Куртэнэ і яго паслядоўнікаў.

1 Праблема мовы і маўлення. Б.дэ К. звярнуў увагу на адрозненне мовы як пэўнай сукупнасці састаўных частак і катэгорый (асобныя мовы, дыялекты) ад індывідуальнай мовы асобнага чалавека (маўлення) і сацыяльную абумоўленасць індывідуальных маўленчых актаў. Мова і маўленне складаюць узаемнае адзінства, якое абумоўлівае іх рэальнасць. Падкрэсліваў важнасць вывучэння жывой чалавечай мовы, даследавання сучасных яму моў і дыялектаў. Адным з першых грунтоўна заняўся фанетыкай. Як і младаграматыкі, Б. дэ К. адзначаў псіхічную сутнасць маўленчай дзейнасці. Ён размяжоўвае фізіялагічныя і псіхалагічныя працэсы і з’явы ў мове.

2 Праблема статыкі і дынамікі. Б. дэ К. падкрэсліваў важнасць гістарычнага вывучэння мовы. У мове, як і ў прыродзе, усё рухаецца, жыве, змяняецца (дынаміка). Статыка мовы – гэта прыватны выпадак яе дынамікі. У мове спалучаюцца аджыўшыя і новыя з’явы. Узаемаадносіны статыкі і дынамікі Б. разумеў дыялектычна. Прычынамі моўнага развіцця лічыў як уплыў знешніх фактараў (грамадства), так і ўнутраных – імкненне да адпаведнасці сродкаў выражэння зместу і зручнасці, перамяшчэнне структурных элементаў мовы. Гісторыя мовы мае два бакі: знешні (звязана з лёсам носбітаў і развіццём літаратурнай мовы) і ўнутраны (імкненне да зручнасці, спрашчэнне моўных форм для аблягчэння працэсу маўлення.)

Заслугай Б. дэ К. з’яўляецца тое, што ён сфармуляваў *прынцыпы адноснай храналогіі*: 1) канкрэтная мова не ўзнікае раптоўна, а развіваецца паслядоўна, на працягу стагоддзяў, перыяды развіцця мовы непрыкметна пераходзяць адзін у другі і ў выніку ўзнікаюць розныя храналагічныя пласты мовы; 2) механізм мовы, яе склад – вынік папярэдняга развіцця і ўмова для далейшага развіцця; 3) нельга вымяраць лад мовы катэгорыямі, не характэрнымі для гэтага часу.

3 Вучэнне аб мове як сістэме. Пытанне сістэмнасці мовы цікавіла многіх моваведаў (Гумбальт, Шлейхер, младаграматыкі, Пауль). Б. прапанаваў сваю трактоўку. Ён азначае сістэму мовы як сукупнасць, часткі

якой звязаны паміж сабою адносінамі значэння, формы, гучання. Усе элементы мовы – фанетычныя, марфалагічныя і семасіялагічныя ўкладваюцца самі сабою ў групы і разрады. У агульнай сістэме мовы выдзяляе падсістэмы – фанетычную, марфалагічную, сінтаксічную, якія падзяляюцца на мікрасістэмы. Раскрывае адносіны паміж элементамі ў розных моўных ярусах – фанему можна разглядаць толькі тады, калі яна ўваходзіць у склад марфемы і г.д. Выдзяляе розныя аспекты моўнай сістэмы: 1) знешні бок (фанетычны), 2) марфалагічны (структура мовы), 3) пазамоўны (семантычныя ўяўленні, семасіялагічны бок).

Крушэўскі разглядае праблему тыпізацыі слоў. Слова, пабудаваныя па аднолькавым узоры, утвараюць структурныя сем'і, сістэмы тыпаў, якім адпавядаюць упарадкаваныя ўяўленні аб прадметах і з'явах. У марфалагічнай сістэме выдзяляе сістэмы больш нізкага парадку – скланення, спражэння, ступ. параўнання, словаўтваральныя сістэмы. У сістэме мовы М.В. Крушэўскі выдзяляе два віды адносін – непасрэдня і апасродкаваныя : 1) асацыяцыі па падабенстве – калі словы складваюцца ў свядомасці ў сістэмы або гнёзды (вадзіць, вазіць, насіць); 2) асацыяцыі па сумежнасці (словы складваюцца ў рады – лінейную паслядоўнасць – выказаць падзяку настаўніку, аказаць падтрымку вучням). У Сасюра гэты асацыятыўныя і сінтагматычныя адносіны, у сучасным мовазнаўстве – парадыгматычныя і сінтагматычныя адносіны.

4 Знакавы характар мовы. Паняцце сістэмнасці мовы цесна звязана ў Б. з паняццем мовы як сістэмы знакаў. Сістэму знакаў ён разумеў як сукупнасць мноства выпадковых сімвалаў, звязаных самым розным чынам. Большасць слоў нашай мовы – сімвалы, якія ўзніклі выпадкова. Выпадковасць – форма праяўлення неабходнасці. Моўны знак носіць сацыяльны характар. Маўленне чалавека, у адрозненне ад гукаў жывёл, з'яўляецца артыкуляваным, членападзельным, словы могуць прымаць усё новыя значэнні.

5 Вучэнне аб фанеме і марфеме. Б. быў адным з першых філолагаў, які грунтоўна заняўся фанетыкай. Тэрміны фанема, марфема, лесема і інш увёў Б. дэ К. Выдзеліў фанетычныя адзінкі, якія нельга атаясамліваць з гукам і назваў іх фанемамі. Фанема – мінімальнае адзінка мовы, а гук – мінімальнае адзінка маўлення. Гукі знаходзяцца ў адносінах залежнасці і адрознення. Вызначыў карэлятыўныя сувязі і камбінацыйныя змены. *Дывергентны* – адвольковыя па паходжанні гукі, якія падпарадкоўваюцца камбінацыйным зменам: лодка – лодачка, сказ – сказаць, *карэлятывы* – розныя гукі на дадзеным этапе, але аднолькавага паходжання: цячы – цяку, сказаць – скажу; *карэспандэнтны* – аднародныя па паходжанні гукі, супастаўляемыя ў роднасных мовах: лац. : Pater, англ. father. Карэлятывы і карэспандэнтны – не гукі, а фанемы. Указвае на сувязь слова са значэннем. Вучэнне аб фанеме не выклікала цікавасці ў яго сучаснікаў, але актыўна выкарыстоўваецца ў наш час.

Уклад у развіццё марфалагіі. Б. звярнуў увагу на гістарычную зменлівасць асноў скланення. Крушэўскі развіваў праблему марфалагічнай

абсорбцыі. Багародзіцкі вызначыў марфалагічныя працэсы – віды абсорбцыі : аналогія; дыферэнцыяцыя; перараскладанне – змены знешняга характару; апрошчванне - змены ўнутранага характару.

6. Пытанні параўнальна-гістарычнага мовазнаўства і тыпалогіі моў

Выдзелілі аб'ект мовазнаўства – жывыя мовы і помнікі пісьменнасці, падзялілі мовазнаўства на тэарэтычнае і прыкладное (методыка выкладання). Тэарэтычнае мовазнаўства падзялілі на сістэматыку (займаецца класіфікацыяй моў) і граматыку (вывучае склад мовы). Граматыка падзяляецца на фаналогію (фанетыку), словаўтварэнне (марфалогію), сінтаксіс і семасіялогію (навуку аб значэннях слова).

Т.ч., значэнне КЛШ у тым, што яны размежавалі гукавы і графічны аспекты маўлення, фізіялагічныя і псіхічныя працэсы ў мове, статыку і дынаміку, сінхранію і дыяхранію; прызналі важнасць даследавання ўсіх моў і гаворак, перавагу назіранняў над жывымі мовамі і дыялектамі, неабходнасць храналагізацыі моўных з'яў, прынцыпы сістэмнага падыходу да мовы, аб'ектыўнасці даследавання і неабходнасць абагульненняў.

2 Маскоўская лінгвістычная школа

МЛШ традыцыйна называюць новы лінгвістычны напрамак, які сфарміраваўся ў Маскоўскім універсітэце ў к. 19 – пач. 20 ст. Заснавальнікам гэтай школы быў Філіп Фёдаравіч Фартунатаў. Выдатны вучоны, адукаваны, добра вядомы ва ўсім славянскім свеце і Заходняй Еўропе. Найбольш вядомымі вучнямі яго з'яўляюцца А.А. Шахматаў, А.М. Пяшкоўскі.

Прадстаўнікі МЛШ былі кампаратывістамі і гісторыкамі мовы, распрацавалі тэорыю сучаснай граматыкі, складалі слоўнікі. Як і КЛШ, былі звязаны з младаграматыкамі ў поіхалагічнай інтэрпрэтацыі мовы і яе законаў. Словы яны звязвалі з уяўленнем, пасуццём, а не паняццем, галоўнай прычынай моўных змен лічылі закон псіхічных асацыяцый.

Асноўныя палажэнні канцэпцыі МЛШ

1. Мова і яе гісторыя. Ф і яго паслядоўнікі разглядалі мову як сацыяльную, гістарычна зменлівую з'яву:

1. Мова – гістарычна зменлівая з'ява. “Кожная жывая мова ў пэўную эпоху яе існавання ўяўляе сабой відазмяненне мовы папярэдняй эпохі” .2 Мова – з'ява грамадская. “Кожная мова належыць пэўнаму грамадству”.3 Змены мовы залежаць ад змен у грамадстве. Так, драбленне грамадства на пэўныя часткі адпавядае драбленню мовы на асобныя гаворкі. Калі знешняя гісторыя мовы звязана з формамі грамадскага жыцця, то ўнутраная залежыць ад кожнага асобнага індывідуума (разуменне мовы як псіхалагічнай з'явы).

Вялікае значэнне Ф. надаваў параўнальна-гістарычнаму мовазнаўству, выпрацаваў новыя прынцыпы параўнальна-гістарычнага даследавання. Толькі шляхам параўнальна-гістарычнага вывучэння як мага большай колькасці моўных сем'яў, шляхам паступовага пераходу ад адной рэканструяванай мовы да другой, больш старажытнай, лінгвістыка зможа наблізіцца да пытання, ці пайшлі ўсе мовы ад адной ці некалькіх першапачатковых моў. Ф. схіляўся да монагенетычнай тэорыі паходжання

моў. Падрабязна аналізаваў і.е. фанетыку, імкнуўся выявіць канкрэтныя гістарычныя змены, распрацаваў гістарычную акцэнталогію.

А.А. Шахматаў даследаваў паходжанне і гісторыю рускай мовы і яе дыялектаў у сувязі з гісторыяй рускага народа – паходжаннем славянскіх народаў. Распрацоўваў пытанні гістарычнай рускай фанетыкі, заснаваў комплексны метады вывучэння мовы. Б. Ляпуноў займаўся пытаннямі праславянскай фанетыкі і славянскай акцэнталогіі. Лічыў, што неабходна ўлічваць знешнюю лінгвістыку – кантактаванне моў, узаемаадносіны паміж плямёнамі, лінгвагеаграфію. М. Пакроўскі даследаваў класічную філалогію – гістарычную граматыку, словаўтварэнне і лексікалогію грэчаскай і лацінскай моў, паклаў пачатак параўнальна-гістарычнай семасіялогіі – на матэрыяле стгрэч, лац, ням, франц і рускай моў аналізуе прычыны семантычных змен слоў – моўныя (аб’яднанне слоў па розных групам), псіхалагічныя (асацыяцыі або аналогіі), сацыяльныя (знешнія, культурна-гістарычныя). Уводзіць паняцце сістэмнасці ў лексіцы (неабходна аналізаваць тэматычныя групы слоў, а не асобныя словы).

2 Праблемы мовы і маўлення, мовы і мыслення. Пэўную ўвагу Ф. удзяляў размежаванню паняццяў мовы і маўлення, праблеме сувязі мовы і мыслення. Мова – сродак зносін, маўленне – працэс зносін. Працэс мыслення заключаецца ва ўтварэнні суадносін паміж уяўленнямі як часткамі адной цэлай думкі. У аснове – закон псіхічнай асацыяцыі. Ф. меў на ўвазе пачуццёва-вобразную форму мыслення, не размяжоўваючы ўяўленне і паняцце як больш абстрактнай і абагуленай формы адлюстравання рэчаіснасці.

3 Вучэнне аб граматычнай форме ў трактоўцы прадстаўнікоў МЛШ

Вывучэнне граматычнай формы было ў цэнтры ўвагі МЛШ, таму гэту школу называлі фармальнай. Усе словы мовы Ф. падзяляў на поўныя, няпоўныя і выклічнікі (знамянальныя, службовыя і выклічнікі). Поўныя словы называюць прадметы думкі і ўтвараюць часткі сказа або цэлыя сказы. Значэнне няпоўных не існуе асобна ад значэння поўных, а выклічнікі не называюць прадметы. Поўныя словы маюць формы, якія вывучае граматыка. Аснова слова з’яўляецца носбітам значэння, а форма выражаецца афіксамі і флексіямі. Ёсць формы словазмянення (скланенне, спражэнне) і формы словаўтварэння. Формы слова суадносныя і таму выдзяляльныя. А.А. Патабня, В.У. Вінаградаў і іншыя – у мове няма бяспараметрычных слоў, граматычнае значэнне арганічна ўваходзіць у сэнсавую структуру кожнага слова. Вузкае разуменне формы слова = афіксам. Аснова таксама ўдзельнічае ва ўтварэнні форм слова.

3 Вучэнне аб словазлучэнні і сказе. Акрамя слоў, Ф. выдзяляў формы словазлучэнняў, пад якімі разумеў “цэлае, якое утвараецца спалучэннем аднаго поўнага слова з другім”. Словазлучэнні могуць выступаць у выглядзе поўных і няпоўных сказаў. Выдзеліў тыпы сувязі слоў у словазлучэннях – падпарадкавальная сувязь падзяляецца на дапасаванне, кіраванне і прымыканне і сузалежнасць (супарадкаванне).

Вучэнне аб сказе развіталі А.М. Пяшкоўскі і А.А. Шахматаў. Шахматаў: сказ – адзінка маўлення, якая ўспрымаецца гаворачым і слухаючым як граматычнае цэлае і службыць для славеснага выражэння думкі.

Пытанні для замацавання:

1. Якую ролю ў развіцці мовазнаўства адыграла КЛШ? Назавіце яе заснавальніка, прадстаўнікоў і іх асноўныя працы.
2. Што такое неаграматызм прымяняльна да КЛШ?
3. Вызначце асноўныя палажэнні лінгвістычнай канцэпцыі Бадуэна дэ Куртэнэ. Як ён разумеў праблему суадносін мовы і маўлення, статыкі і дынамікі, прынцыпы адноснай храналогіі?
4. Апішыце трактоўку Б. дэ Куртэнэ паняцця сістэмна-структурнай арганізацыі мовы і яе знакавага характару.
5. Які ўклад быў унесены прадстаўнікамі КЛШ у вучэнне аб фанеме і марфеме?
6. Якую ролю ў развіцці мовазнаўства адыграла МЛШ? Да якіх лінгвістычных напрамкаў адносіцца дзейнасць прадстаўнікоў МЛШ?
7. Як трактаваў Фартунатаў праблему мовы і яе гісторыі?
8. Якія новыя прынцыпы параўнальна-гістарычнага даследавання выпрацаваў Фартунатаў?
9. Што даследавалі яго вучні і паслядоўнікі?
10. Як трактавалі вучэнне аб граматычнай форме прадстаўнікі МЛШ?
11. Якія праблемы сінтаксісу распрацоўвалі прадстаўнікі МЛШ?

ЗАНЯТКІ 3

Фердынанд дэ Сасюр і яго лінгвістычная канцэпцыя

Ф. дэ Сасюр – вядомы швейцарскі лінгвіст, навуковая дзейнасць якога аказала значнае ўздзеянне на развіццё тэарэтычнага мовазнаўства. На аснове асобных ідэй, выказаных рознымі даследчыкамі, дапоўніўшы іх сваімі палажэннямі, Сасюр змог стварыць цэласную, лагічную канцэпцыю сістэмна-структурнай арганізацыі мовы. Заснавальнік лінгвасеміётыкі і структурнай лінгвістыкі.

У 1916 г. была выдадзена кніга “Курс агульнай лінгвістыкі”, у якой сфармуляваны погляды Сасюра на мову, якія аказалі значны ўплыў на мовазнаўства 20 ст. і на станаўленне лінгвістычнага структуралізму.

Асноўныя палажэнні “Курса агульнай лінгвістыкі”

1 Вызначэнне спецыфікі мовы і мовазнаўства.

Зрабіўшы выснову, што “адзіным і сапраўдным аб’ектам лінгвістыкі з’яўляецца мова, якая разглядаецца ў самой сабе і для сябе”, Сасюр адмежаваў унутраную лінгвістыку (якая даследуе ўласную сістэму мовы) ад знешняй (што вывучае грамадска-гістарычныя ўмовы функцыянавання і развіцця мовы). Сапраўды навуковай ён прызнае толькі ўнутраную лінгвістыку, бо “няма ніякай неабходнасці ведаць умовы, у якіх развіваецца тая або іншая мова”, таму што “мова ёсць сістэма, якая падпарадкоўваецца

толькі свайму ўласнаму парадку”. Гэта не зусім правільна, таму што пры такім поглядзе за межамі мовазнаўства застаюцца праблемы сувязь “мовы і грамадства”, “мовы і мыслення”, “мовы і культуры” і інш.

2 Размежаванне сінхраніі і дыяхраніі.

Сасюр размяжоўваў сінхранічны і дыяхранічны аспекты даследавання мовы: “сінхранічнае – гэта ўсё, што адносіцца да статычнага аспекту нашай навукі, дыяхранічнае – гэта тое, што мае дачыненне да эвалюцыі”. Ён аддаваў перавагу сінхранічнаму вывучэнню мовы як адзіна навуковаму, паколькі толькі такі падыход, на яго думку, дае магчымасць даследчыку вызначыць сістэму мовы, яе сутнасць. Сінхронны аспект пакладзены ў аснову ўсіх апісальных граматык, тлумачальных і перакладных слоўнікаў.

3 Сістэмны падыход да мовы.

Падкрэсліваў вялікае значэнне сістэмнасці для мовы. На яго думку, мова можа разглядацца як сістэма толькі ў сінхраніі, “паколькі не можа быць сістэмы, якая ахоплівае адначасова некалькі перыядаў развіцця мовы”. Моўныя факты як элементы сістэмы ўзаемазвязаны і ўзаемаабумоўлены, вызначаюць адзін аднаго. Кожная адзінка, форма павінна разглядацца на фоне сукупнасці іншых аднародных форм ці адзінак і ў залежнасці ад іх.

4 Знакавы характар мовы

Мова – сістэма знакаў, двухбаковых сутнасцей, якія маюць план зместу (азначанае) і план выражэння (азначальнае). План зместу і план выражэння звязаны умоўнай, канвенцыйнай сувязю. Паказаў, што знакі ўтвараюць сістэму адносін.

5 Паняцце значнасці (вартасці) моўных адзінак.

3 паняццем сістэмнасці ў лінгвістычнай канцэпцыі Сасюра звязана важнае паняцце значнасці (вартасці), якая вызначаецца адносінамі пэўных моўных адзінак да іншых элементаў сістэмы мовы. Гэта значэнне моўнай адзінкі ў сістэме, якое выяўляецца ў сувязях з іншымі адзінкамі. Значнасць моўных адзінак выяўляецца праз сінтаматычныя і асацыятыўныя (у сучасным мовазнаўстве называюцца парадыгматычныя) адносіны. Сінтаматычныя – адносіны спалучальнасці, паслядоўнасці, заснаваныя на лінейным разгортванні выказвання. У іх уступаюць сумежныя гукі, склады, марфемы ў слове, граматычна звязаныя члены с каза. Асацыятыўныя – адносіны супрацьпастаўлення, выбару, узаемазамены, заснаваныя на падабенстве моўных адзінак – аднатыпныя марфемы, склонавыя формы, члены сінанімічнага рада і інш.

6 Размежаванне мовы і маўлення.

Даследуючы маўленчую дзейнасць, Сасюр вылучаў два яе аспекты – мову і маўленне, прызнае іх адзінства, яны цесна ўзаемазвязаныя і адно аднаго прадвызначаюць. І разам з тым гэта рэчы зусім розныя, два супрацьлеглыя бакі адной з’явы.

Сасюр разглядаў супрацьпастаўленне мовы і маўлення як дыхатамію, падзел цэлага на дзве часткі і назваў яе першым перакрываваннем на шляху лінгвіста, зрабіўшы гэта адрозненне адным з прынцыпаў сваёй лінгвістычнай дзейнасці.

Сасюр выдзяляе мову і маўленне як два палярныя аспекты ў агульнай сукупнасці маўленчых працэсаў, пад якімі ён разумее маўленне чалавека наогул як здольнасць выражаць свае думкі сродкамі мовы, зносіцца пры дапамозе мовы.

Сасюр указвае, што маўленчая дзейнасць адносіцца да сацыяльнай і індывідуальнай сфер, да фізічнай і фізіялагічнай, а таксама псіхалагічнай сфер, мае знешні (гукавы) і ўнутраны (псіхічны) аспекты. Мову Сасюр лічыць важнейшай часткай маўленчай дзейнасці і вызначае яе як сістэму знакаў, якія выражаюць паняцці, як сацыяльны прадукт, прыняты калектывам з мэтай рэалізацыі маўленчай дзейнасці. Маўленне – індывідуальны акт волі і розуму чалавека.

Мова разумеецца як набор, інвентар знакавых адзінак і правіл іх выкарыстання, маўленне – від дзейнасці, канкрэтнае прымяненне. Мова – ідэальная, сацыяльная, узнаўляльная, стабільная, іерархічная, маўленне – матэрыяльнае, індывідуальнае, лінейнае, канкрэтнае, зменлівае. Адзінкі мовы тыпавыя, абстрактныя рэалізуюцца ў адзінках маўлення канкрэтных, варыятыўных. На думку Сасюра, патрэбны дзве асобныя навукі – лінгвістыка мовы і лінгвістыка маўлення.

Лічыцца стваральнікам сацыялагічнага напрамку, заснавальнікам Жэнеўскай і Парыжскай школы, структурнай лінгвістыкі.

Пытанні для замацавання:

1 Як Ф. дэ Сасюр разумее аб'ект лінгвістыкі і асноўную мэту лінгвістычнага даследавання?

2 Як размяжоўваюцца ў канцэпцыі Сасюра паняцці *знешняя і ўнутраная лінгвістыка* ?

3 Як Сасюр дыферэнцыраваў сінхранічны і дыяхранічны падыходы да аналізу мовы, якому падыходу ён аддаваў перавагу і чаму?

4 У чым, наводле Ф. дэ Сасюра, значэнне сістэмнага падыходу да вывучэння мовы?

5 Як трактаваў Сасюр размежаванне *мовы і маўлення*?

6 Уклад Ф. дэ Сасюра ў развіццё знакавай тэорыі мовы.

7 Заснавальнікам якіх лінгвістычных напрамкаў і школ лічыцца Ф. дэ Сасюр і чаму?

ЗАНЯТКІ 4

Структуралізм і яго асноўныя разнавіднасці

План

- 1 Узнікненне структуралізму і яго агульная характарыстыка.
- 2 Функцыянальная лінгвістыка. Пражская школа структуралізму.
- 3 Гласематыка. Дацкая школа структуралізму.
- 4 Дэскрыптыўная лінгвістыка. Амерыканскі структуралізм.

1 Узнікненне структуралізму і яго агульная характарыстыка.

Першая палавіна XX ст характарызувалася бурным развіццём прыродазнаўчых, дакладных і грамадскіх навук. Стала вядома, што любую

з'яву, даступную непасрэднаму назіранню, можна раскласці на больш простыя ўзаемазвязаныя элементы, якія і складаюць структуру гэтай з'явы (фізіка, хімія, біялогія, псіхалогія і інш.). Пад структурай у гэты час сталі разумець характар, спосаб сувязі паміж састаўнымі элементамі адпаведнай з'явы. У навуку было ўведзена паняцце дыскрэтнай структуры матэрыі.

На якасна новую ступень у гэты час уздымаецца і мовазнаўства. Узнікаюць новыя лінгвістычныя школы і напрамкі, новыя аспекты лінгвістыкі, новыя лінгвістычныя дысцыпліны, удасканальваюцца і развіваюцца метады лінгвістычнага даследавання, развіваецца тэарэтычнае мовазнаўства, пашыраецца “геаграфія” лінгвістыкі – узнікаюць італьянская, амерыканская, чэшская, датская лінгвістычныя школы, развіваецца савецкае мовазнаўства.

Калі для лінгвістыкі 19 ст. была характэрна рэгістрацыя, назапашванне і назіранне моўных фактаў, то мовазнаўства 20 ст. імкнецца знайсці сутнасць назіраемых фактаў, выявіць іх унутраныя заканамернасці, паказаць сувязі элементаў вывучаемай з'явы і іх узаемадзеянне.

Вось на гэтым агульным фоне ўзнікае новы напрамак у мовазнаўстве, які да гэтага часу выклікае спрэчкі і дыскусіі – *структуралізм*. Структуралізм узнік як адмаўленне младаграматызму, псіхалагічнага і сацыяльна-псіхалагічнага напрамкаў. У многіх адносінах ён узняў мовазнаўства на прынцыпова новую і больш высокую ступень. Унутры структуралізму выдзяляюцца тры розныя напрамкі: функцыянальная лінгвістыка (пражская школа структуралізму); гласематыка (дацкая школа структуралізму); дэскрыптыўная лінгвістыка (Йельская лінгвістычная школа, амерыканскі структуралізм).

Прыхільнікі структуралізму ў савецкім мовазнаўстве не стварылі адзінай школы. Структуралізм у нас аб'яднаўся з матэматычнай лінгвістыкай і інжынерным мовазнаўствам.

Розныя напрамкі структуралізму аб'ядноўваюць наступныя палажэнні:

1 Падыход да мовы як складанай структуры або “сістэмы сістэм”, у якой роля кожнага элемента вызначаецца яго месцам у адносінах да ўсіх іншых элементаў, залежыць ад цэлага.

2 Структуралізм разглядае мову як знакавую, семіятычную сістэму.

3 Асноўная ўвага структуралізму сканцэнтравана на сінхранічным апісанні мовы.

4 Для ўсіх напрамкаў структуралізму характэрна імкненне да больш дакладных і аб'ектыўных метадаў лінгвістычнага даследавання.

2 Функцыянальная лінгвістыка. Пражская школа структуралізму.

Гэта школа ўзнікла на аснове Пражскага лінгвістычнага гуртка, створанага ў 1926 г. па ініцыятыве вядомага чэшскага моваведа Вілема Матэзіуса. Членамі гуртка былі Багуміл Трнка, Багуміл Гаўранэк, Йёзэф Вахэк, Мукаржоўскі, пазней – Каржынэк, Скалічка. Прымалі ў ім актыўны

ўдзел і рускія лінгвісты, якія працавалі за мяжой – Мікалай Сяргеевіч Трубяцкой, Раман Восіпавіч Якабсон, Сяргей Восіпавіч Карцэўскі.

Пражская школа бліжэй да рускай лінгвістычнай традыцыі. Лінгвістычныя погляды прадстаўнікоў ПЛШ выказаны імі ў “Тэзісах Пражскага лінгвістычнага гуртка”, складзеных да I Міжнароднага з’езда славістаў (1929, Прага). У сваёй лінгвістычнай канцэпцыі пражскія моваведы развівалі асобныя выказванні Сасюра, погляды рускіх моваведаў Бадуэна дэ Куртэнэ, Ф. Фартунатава, А. Шахматава.

Асноўныя палажэнні ПЛШ:

1 *Суадносінны сінхраніі і дыяхраніі.* Як вядома, структуралісты аддавалі перавагу сінхранічнаму даследаванню. Але, у адрозненне ад іншых структуралістаў, прадстаўнікі ПЛШ не адрывалі сінхранію ад дыяхраніі, бачылі іх дыялектычную сувязь і прызнавалі неабходнасць сістэмнага, структурнага аналізу і ў галіне дыяхраніі.

2 Пражскія структуралісты творча перапрацавалі сасюраўскую *канцэпцыю мовы і маўлення*. Каржынэк: суадносінны паміж мовай і маўленнем уяўляюць адносінны паміж навуковым аналізам, навуковай інтэрпрэтацыяй фактаў (мова) і пэўнымі з’явамі рэчаіснасці, якія складаюць аб’ект гэтага аналізу (маўленне).

3 Чэхі, у адрозненне ад гласематыкаў, улічвалі экстралінгвістычныя фактары – *разглядалі мову ў сувязі з рэальнай гісторыяй народа, яго культурай*. Яны развілі выказванне Бадуэна дэ К. аб *функцыяналізме мовы*: “Мова – функцыянальная сістэма сродкаў выражэння, якая служыць пэўнай мэце”. Матэзіус і Гаўранэк распрацавалі тэорыю функцыянальных стыляў і тэорыю моўнай нормы. Выдзялялі 2 асноўныя функцыі – *сацыяльную* (сувязь з другімі індывідамі) і *эстэтычную* (выражэнне эмоцый).

Функцыі мовы

- а) камунікатыўная
- б) практычны спецыяльная
- в) тэарэтычна спецыяльная
- г) эстэтычная

Функцыянальныя стылі мовы

- а) размоўны
- б) дзелавы
- в) навуковы
- г) паэтычны

Функцыянальны падыход да мовы меў вялікае значэнне. Прадстаўнікі ПЛШ тэарэтычна абгрунтавалі праблемы культуры маўлення, распрацавалі тэорыю моўнай нормы і кадыфікацыі.

4 *Праблемы фаналогіі і марфаналогіі*

Важнейшай заслугай ПЛШ з’явілася стварэнне *фаналогіі*, галоўная роля ў распрацоўцы якой належыць М. Трубяцкому. Ён размежаваў фанетыку (вучэнне аб гуках маўлення як канкрэтных фізічных з’явах) і фаналогію (вучэнне аб гуках мовы), распрацаваў тыпалогію фаналагічных апазіцый, сфармуляваў асноўныя прынцыпы фаналагічнага даследавання. Яго праца “Основы фонологии” (1939) – называюць фаналагічнай энцыклапедыяй XX ст. Выдзяляе розныя варыянты фанем і іх віды:

абавязковыя (пазіцыйныя, камбінаторныя, стылістычныя), *факультатыўныя* (г выбухн-фрыкат), *індывідуальныя* (картавае р). Распрацаваў класіфікацыю апазіцый фанем.

У якасці асобнага раздзела фаналогіі выдзелена *марфаналогія*, у якой разглядаецца марфалагічнае выкарыстанне фаналагічных сродкаў мовы (нясу- ноша).

5 *Пытанні граматыкі*

Распрацавалі паняцце марфемы, вучэнне аб граматычных апазіцыях (Якабсон). Выдзялялі двухчленныя апазіцыі (час, трыванне), шматчленныя (склон, асоба). Адрознівалі значэнні склонаў: накіраванасць (він., дав., месны) - ненакіраванасць (наз, родны, творны); аб'ёмнасць (родны) – неаб'ёмнасць дзеяння (месны) ; перыферыйнасць (дав, месны, творны) – неперыферыйнасць (наз., вінав, творны).

У галіне аналізу сказа як асноўнай камунікатыўнай адзінкі найбольш значным дасягненнем з'яўляецца тэорыя актуальнага члянэння сказа (В. Матэзіус), у якой абазначыўся функцыянальны падыход – актуальнае члянэнне выясняе спосаб уключэння сказа ў прадметны кантэкст. Асноўныя яго элементы – *аснова выказвання* (тое, што вядома ў дадзенай сітуацыі або можа быць лёгка зразумелым) – псіхалагічны суб'ект і *ядро выказвання* – (тое, што гаворачы паведамляе аб аснове, зыходным пункце) – псіхалагічны прэдыкат. Тэма і рэма.

6 *Пытанні тыпалогіі моў*

Матэзіус, Скалічка і іншыя чэхі лічылі, што аналіз мовы павінен праводзіцца на строга сінхроннай аснове з дапамогай тыпалагічнага параўнання – шляхам супастаўлення моў рознага тыпу без уліку іх роднасных сувязей. Яны выдзялялі моўныя сем'і (роднасныя мовы) і моўныя саюзы (геаграфічна сумежныя няроднасныя мовы). М. Трубяцкой выдзеліў 6 тыпалагічных прыкмет, агульных для індаеўрапейскіх моў, якія адрозніваюць іх ад моў іншых сем'яў.

3 *Гласематыка. Капенгагенская школа структуралізму (дацкі структуралізм)*

Гласематыка (дацкі структуралізм) узнікла пазней, чым пражскі, у 30 – х гг. 20 ст. Віднымі прадстаўнікамі гэтай школы былі Віго Брондаль, Ханс Ульдаль, а галоўным тэарэтыкам гэтай школы – Луі Ельмслеў. Іх погляды адлюстраваны ў працах: “Структуральная лінгвістыка” (Брондаль), “Асновы гласематыкі” (Ульдаль), “Метад структурнага аналізу ў мовазнаўстве” (Ельмслеў).

Тэарэтычнымі вытокамі гласематыкі было вучэнне Сасюра і ідэі лагічных школ. Філасофскай асновай гласематыкі з'явіўся пазітывізм, які адмаўдзяе рэальнае існаванне прадметаў матэрыяльнай рэчаіснасці. Ельмслеў: “Мова – гэта інструмент, пры дапамозе якога чалавек фарміруе думку, пачуцці, настрой і пры дапамозе якога ўздзейнічае на іншых людзей, а іншыя

– на яго”. Мовазнаўства павінна стварыць універсальную лінгвістычную тэорыю, прымяняльную да любой мовы. Т.ч., гласематыкі разглядалі мову як сістэму “чыстых адносін”, абстрагаваную ад “субстанцыі”.

Асноўнай мэтай лінгвістычнага аналізу Ельмслеў лічыў выяўленне моўнай формы і яе суадносін з субстанцыяй. Форма рэалізуецца ў розных субстанцыях, яна выступае як пастаянная абстрактная сутнасць, а субстанцыя можа змяняцца. З другога боку, адна і тая ж субстанцыя афармляецца па-рознаму.

У мове Ельмслеў выдзяляе *план выражэння* – знешні бок мовы – гукавы або іншы і *план зместу* – думка, якая знаходзіць сваё выражэнне ў мове. У плане выражэння ён выдзяляе *субстанцыю* (усе гукі, якія могуць вымаўляцца маўленчым апаратам людзей) і *форму выражэння* – спосаб выкарыстання гэтага матэрыялу ў дадзенай мове.

План выражэння і план зместу звязаны *адносінамі камутацыі* – змены ў плане выражэння выклікаюць змены ў плане зместу. Калі замена ў плане выражэння аднаго элемента другім прыводзіць да змены ў плане зместу, гэта – *самастойныя адзінкі* (сын, сон, сан, сам, сад, сак), калі змены ў плане выражэння аднаго элемента другім не прыводзяць да змены ў плане зместу – гэта *варыянты адной адзінкі* (город – город – выбухн і фрыкат г).

Ельмслеў імкнецца таксама выдзеліць мінімальныя адзінкі ў семантыцы мовы (фігуры), камбінацыя якіх надае значэнне знаку (сын-дачка). Адносіны паміж гэтымі адзінкамі – функцыі: *двухбаковая залежнасць* – інтэрдэпэндэнцыя (галосныя-зычныя гукі), *аднабаковая* – дэтэрмінацыя (прыназ каля + родны склон; над + творны; прым + наз); *свабодная залежнасць* – канстэляцыя (прыслоўе + дзеяслоў).

Крытыка ПЛШ – не ўлічвалі сацыяльны характар мовы. Абстрактнасць аналізу.

4 Дэскрыптыўная лінгвістыка (амерыканскі структуралізм)

Заснавальнікамі і прадстаўнікамі гэтага напрамку былі Ф. Боас, Э. Сепір, Л. Блумфільд, паслядоўнікі – З. Харыс, Ч. Фрыз, Н. Хомскі і інш. Для гэтага напрамку характэрны прагматызм, імкненне спалучаць навуковыя інтарэсы з практыкай.

Яны вывучалі мовы амерыканскіх індзейцаў з мэтай стварэння іх пісьменнасці; прымянялі дэшыфравальны падыход да мовы, займаліся аўтаматычным перакладам тэкстаў і г.д. Называлі тагачасныя метады даследавання моў недасканалымі, імкнуліся выпрацаваць новыя метады.

Лічылі мову сацыяльнай з’явай, Сепір распрацаваў асновы этналінгвістыкі, якая вывучае сувязь мовы з культурай, народнымі звычаямі і ўяўленнямі (“Мова” 1921, 1933).

Блумфільд галоўнай задачай лінгвістыкі адзначаў апісанне (дэскрыпцыю) мовы, рэгістрацыю фактаў, а не іх тлумачэнне. Адзінай канкрэтнай рэальнасцю дэскрыптывісты прызнавалі канкрэтнае выказванне,

маўленчы адрэзак. Аб'ектам даследавання павінна быць адзінкавае і закончанае выказванне на пэўнай мове. Таму даследавалі адзінкавую мову, дыялект, маўленне канкрэтнай асобы (напр., падслуханыя тэлефонныя размовы) або калектыва ў храналагічна пэўны час.

Блумфільд распрацаваў таксама *тэорыю ўзроўняў мовы*. Апісанне мовы трэба пачынаць з найбольш простага ўзроўню – фаналагічнага, семантычнага (які ён падзяляў на лексіку і граматыку).

Асноўную ўвагу звярталі на методыку лінгвістычнага аналізу, імкнуліся выпрацаваць *тэхніку апісання мовы*.

Дыстрыбуцыйны аналіз

Л. Блумфілд ў сваёй канцэпцыі зыходзіў з неабходнасці стварэння канструктыўнай і паслядоўна пабудаванай сістэмы паняццяў, прыдатных для апісання мовы любога ладу. Блумфілд прадставіў два прыёмы, неабходныя для методыкі: *сегментацыю* маўленчага акту (драбненне яго на элементарныя адзінкі) з выяўленнем бліжэйшага акружэння атрыманых пры сегментацыі адзінак і *субстытуцыю* (падстаноўку элемента).

Першая стадыя аналізу - сегментацыя выказвання – падзел яго на драбнейшыя элементы (сегменты) - напр, гук. У выніку сегментацыі ўстанаўліваецца акружэнне (суседства) элементаў – вызначаецца іх пазіцыя.

Наступны этап аналізу – групоўка элементаў у класы на аснове дыстрыбуцыі – парадку размяшчэння элементаў. *Дыстрыбуцыю* разумелі як сукупнасць усіх пазіцый (ужыванняў) элементаў адносна ужывання іншых элементаў. Асноўная (канчатковая) мэта дыстрыбуцыйнага аналізу (ДА) - вызначыць спалучальнасць кампанентаў (класаў, падкласаў) ў мове.

Прыёмы ДА апісваюць працэс лінгвістычнага даследавання ў выглядзе алгарытму – строга пэўнай паслядоўнасці аперацый, выкананне якіх прыводзіць да пэўнай мэты і дазваляе вызначыць тыпы дыстрыбуцыйных адносін. Тры мадэлі дыстрыбуцыі: *кантрасная дыстрыбуцыя* (зуб – суп, дом - том), *дадатковая дыстрыбуцыя*, *пазіцыйныя варыянты* (мацюкі – мяты, пальцы – пяльцы), *свабоднае вар'іраванне* (горад – выбуховае г, гусь – фрыкатыўнае г),

Аналіз па НС (непасрэдных складніках)

Методыка аналізу па непасрэдных складніках (НС) фарміравалася як удасканаленне дыстрыбуцыйнага аналізу асноўныя яе прынцыпы былі сфармуляваны яшчэ ў 20-я гады л. Блумфільдом

У працэсе аналізу па НС вылучаюцца адрэзкі (сегменты) выразу, т.зв. непасрэдныя складнікі. Лінейна звязаныя элементы, якія стаяць побач, аб'ядноўваюцца ў блокі, якія маюць сваю пазіцыю ў выказванні, сумежныя блокі ўтвараюць больш буйныя блокі: *Барвовае сонца павольна апускалася за таямніча цямнеючы ўдалечыні гарызонт*. Сегменты НС: сонца барвовае / сонца апускалася / апускалася павольна / апускалася за гарызонт / гарызонт цямнеючы / цямнеючы таямніча / цямнеючы ўдалечыні.

Методыка аналізу па НС выкарыстоўваецца ў даследчай практыцы і ў нашы дні, але магчымасці яе даволі абмежаваныя, так як яна не дазваляе адрозніць сінтаксічныя структуры сказаў, розных па сэнсе; прымяняецца толькі ў дачыненні да простых сказаў; не дае магчымасці адрозніваць актыўныя і пасіўныя структуры і інш.

Трансфармацыйны аналіз

Паколькі метады аналізу па НС не з'яўляюцца дакладным, аб'ектыўным і адназначным, меў недахопы (прымяняўся толькі да простых сказаў), Харыс і Хомскі рапрацавалі трансфармацыйны аналіз.

Прынцыповае адрозненне ТА ад усіх раней названых метадык складаецца ў тым, што ён грунтуецца на правілах пераўтварэння і правілах перапамеркавання элементаў.

Асноўная мэта ТА - растлумачыць, якім чынам можна атрымаць пры дапамозе некаторага набору правілаў ўсю сукупнасць сказаў дадзенай мовы.

Асноўныя задачы ТА:

- 1) звесці розныя сказы і іх тыпы да мінімуму на аснове адзінства асноўных структур;
- 2) выявіць адрозненні ў асноўнай семантычнай структуры сінтаксічных канструкцый.

Прыёмы трансфармацыйнага аналізу звязаны з пераўтварэннем лінгвістычных адзінак.

Лінгвістыка выкарыстоўвае ТА як сістэму апісання сінтаксісу. Пераўтвораная сінтаксічная канструкцыя называецца *трансформам*. Ядзерны трансформ усталяваецца па прыкметах: 1) мае форму сказа; 2) з'яўляецца самай простаю ў сінтаксічных адносінах канструкцыяй. Гэта просты сказ, у форме абвеснага ладу, цяперашнім часе.

Віды трансфармацый: трансфармацыя пасівізацыі; - трансфармацыя параўнання; - трансфармацыя перасячэння; трансфармацыя ў пытаннях і адказах; трансфармацыя ўводнасці.

ТА прывёў да новага апісання граматыкі. Шырокае прымяненне мае ў машынным перакладзе, пры вывучэнні замежнай мовы, у псіхалінгвістыцы, інфарматыцы, у тыпалагічным і параўнальна-гістарычным вывучэнні сінтаксісу.

Такім чынам, структуралізм разглядаў мову ў сінхранічным аспекце як складаную па структуры сяміятычную сістэму або "сістэму сістэм", у якой роля кожнага элемента вызначаецца яго месцам у адносінах да ўсіх іншых элементаў, залежыць ад цэлага.

Пытанні для замацавання:

- 1 Калі ўзнікае структуралізм? Назавіце перадумовы яго развіцця.
- 2 Назавіце асноўныя школы структуралізму. Што іх аб'ядноўвае?

3 Ахарактарызуйце адметнасці Пражскай лінгвістычнай школы. У чым праявіўся функцыяналізм яе канцэпцыі?

4 Назавіце і ахарактарызуйце асноўныя палажэнні лінгвістычнай канцэпцыі ПЛШ.

5 Ахарактарызуйце лінгвістычныя погляды прадстаўнікоў дацкай школы структуралізму.

6 Што лічыў Л. Ельмслеў галоўнай задачай лінгвістычнага даследавання?

7 Калі і на якой аснове ўзнікае амерыканскі структуралізм? Якую мэту даследавання ставілі яго прадстаўнікі?

8 Якія метады і прыёмы лінгвістычнага даследавання яны распрацавалі?

9 Назавіце значэнне структуралізму для развіцця лінгвістычнай навукі. Адзначце недахопы іх некаторых поглядаў.

3 РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ

Задачні для самастойнай работы

Метадычныя рэкамендацыі па арганізацыі і выкананні КСР па дысцыпліне “Агульнае мовазнаўства”

На самастойнае навучанне выносяцца наступныя тэмы:

- “Перыядызацыя гісторыі мовазнаўства. Старажытнае класічнае мовазнаўства. Мовазнаўства Старажытнай Індыі, Грэцыі, Рыма” .
- “Мовазнаўства ў эпоху Сярэднявечча (V-XIII ст.ст.). Праблемы пошуку і сутнасці мовы. Дасягненні арабскага мовазнаўства ў галіне граматыкі і мовазнаўства.”
- “Мовазнаўства ў эпоху Адраджэння (XIV-XVII ст.ст.). Станаўленне нацыянальных моў і іх вывучэнне. Першыя нарматыўныя граматыкі і слоўнікі.”

Самастойнае вывучэнне адзначаных тэм мае на мэце:

- вызначыць асноўныя накірункі развіцця мовазнаўства ад старажытнасці да 18 ст., якія абумовілі фарміраванне галоўных лінгвістычных напрамкаў і школ, акрэслілі прадмет і аб’ект даследавання, прадвызначылі выдзяленне асноўных раздзелаў знешняга і ўнутранага мовазнаўства;

- умець сістэматызаваць і навукова асвятляць сукупнасць лінгвістычных ведаў, якія склаліся ў мовазнаўстве ад антычнасці да нашых дзён;

- развіць уменні і навыкі творчага, практычнага прымянення лінгвістычных ведаў пры самастойнай інтэрпрэтацыя фактычнага матэрыялу.

Вучэбная праграма КСР

2.1 Тэма “Перыядызацыя гісторыі мовазнаўства. Старажытнае класічнае мовазнаўства. Мовазнаўства Старажытнай Індыі, Грэцыі, Рыма” – 2 гадзіны, 1 семестр.

Мэты: 1) авалодаць звесткамі па развіцці антычнага класічнага мовазнаўства, асэнсаваць значэнне антычных даследаванняў у станаўленні мовазнаўства як навукі, засвоіць яго асноўныя этапы і перыяды развіцця: Мовазнаўства Старажытнай Індыі (V ст. да н.э.). Веды і граматыка Паніні. Мовазнаўства ў Старажытнай Грэцыі. Філасофскі перыяд (V-III ст.ст. да н.э.). Пытанні мовазнаўства ў працах Арыстоцеля. Александрыйскі (граматычны) перыяд (III ст. да н.э. – IV ст. н.э.). Вучэнне аб часцінах мовы. Мовазнаўства ў Старажытным Рыме; 2) сфарміраваць лінгвістычныя кампетэнцыі ў прымяненні атрыманых ведаў і выкарыстанні іх у мовазнаўчай дзейнасці.

Віды заданняў з улікам модульнай складанасці па тэме “Перыядызацыя гісторыі мовазнаўства. Старажытнае класічнае мовазнаўства. Мовазнаўства старажытнай Індыі, Грэцыі, Рыма”.

А) *Заданні, якія фарміруюць веды па вучэбным матэрыяле на ўзроўні разпознавання:*

- 1 Вызначце паняцце “класічная філалогія”.
- 2 Пералічыце асноўныя этапы і перыяды развіцця мовазнаўства.
- 3 Назавіце асноўныя пытанні мовазнаўства ў працах Арыстоцеля.
- 4 Назавіце лінгвістычныя праблемы ў працах Квінтыліяна.

Форма выканання задання – групавая і індывідуальная.

Форма кантролю задання – тэст.

Б) *Заданні, якія фарміруюць кампетэнцыю на ўзроўні ўзнаўлення:*

1. Дайце азначэнне паняцця “Александрыйская школа ў мовазнаўстве”.
2. Назавіце асноўныя граматычныя школы ў антычным мовазнаўстве .
3. Якія асноўныя праблемы ўздымае Цыцэрон у кнізе “Тры трактаты аб аратарскім мастацтве” ?
4. Што такое атыцызм і азіянізм?

Форма выканання задання – групавая і індывідуальная.

Форма кантролю задання – рэфераты.

В) Заданні, якія фарміруюць кампетэнцыю на ўзроўні прымянення атрыманых ведаў:

1. Вызначце асноўныя прынцыпы сінхранічнага апісання мовы.
2. Апішыце галоўныя аспекты дыяхранічнага падыходу да мовы.
3. Укажыце сутнасць сацыялінгвістычнага падыходу да мовы.
4. Адзначце асаблівасці псіхалінгвістычнага падыходу да аналізу мовы.

Форма выканання задання – групавая і індывідуальная.

Форма кантролю задання – рэфераты.

Вучэбна-метадычнае забеспячэнне:

Вучэбныя дапаможнікі:

1. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М., 1970.
2. Березин Ф.М. История лингвистических учений. – М., 1975.
3. Гируцкий А.А. Общее языкознание. Мн., 2003.
4. Кодухов В.И. Общее языкознание. – М., 1074.
5. Кондратов Н.А. История лингвистических учений. 3-е изд. М., 2006
6. Рагаўцоў В.І. Гісторыя мовазнаўства. Магілёў, 2005.
7. Рагаўцоў В.І. Практыкум па гісторыі агульнага мовазнаўства. Мн., 2001.

Тэма 2.2 “Мовазнаўства ў эпоху Сярэднявечча (V-XIII ст.ст.). Праблемы паходжання і сутнасці мовы. Дасягненні арабскага мовазнаўства ў галіне граматыкі і мовазнаўства.” – 2 гадзіны, 1 семестр.

Мэты: 1) вызначыць асноўныя накірункі развіцця мовазнаўства ў эпоху Сярэднявечча (V-XIII ст.ст.); 2) сфарміраваць лінгвістычныя кампетэнцыі ў прымяненні атрыманых ведаў і выкарыстанні іх у мовазнаўчай дзейнасці.

Віды заданняў з улікам модульнай складанасці па тэме ““Мовазнаўства ў эпоху Сярэднявечча (V-XIII ст.ст.). Праблемы паходжання і сутнасці мовы. Дасягненні арабскага мовазнаўства ў галіне граматыкі і мовазнаўства.”

А) Заданні, якія фарміруюць веды па вучэбным матэрыяле на ўзроўні разназнавання:

1. Што вивучала гамілетыка? Назавіце сачыненне св. Аўгісціна і пытанні, якія ён разглядае.
2. Назавіце працы К. Тураўскага, вызначце іх ролю ў развіцці ўрачыстага царкоўнага красамоўства.
3. Якую ролю адыграла дзейнасць Аўраама Смаленскага ў развіцці мовазнаўства эпохі сярэднявечча?

4. Чаму ў эпоху Сярэднявечча найбольш спрыяльныя ўмовы для развіцця мовазнаўства рыторыкі былі на Беларусі і ўкраіне

Форма выканання задання – групавая і індывідуальная.

Форма кантролю задання – тэст.

Б) Заданні, якія фарміруюць кампетэнцыю на ўзроўні ўзнаўлення:

1. Дайце азначэнне тэрмінам , якія выкарыстоўваюцца ў граматычных тэорыях.

2. Дайце азначэнне тэрмінаў гамілетыка, красамоўства, пропаведзь.

3. Сфармулюйце асноўныя палажэнні вучэння аб красамоўстве.

4. Назавіце асноўныя тэорыі паходжання мовы.

Форма выканання задання – групавая і індывідуальная.

Форма кантролю задання – рэфераты.

Вучэбна-метадычнае забеспячэнне:

Вучэбныя дапаможнікі:

1. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М., 1970.

2. Березин Ф.М. История лингвистических учений. – М., 1975.

3. Гируцкий А.А. Общее языкознание. Мн., 2003.

4. Кодухов В.И. Общее языкознание. – М., 1074.

5. Кондратов Н.А. История лингвистических учений. 3-е изд. М., 2006

6. Рагаўцоў В.І. Гісторыя мовазнаўства. Магілёў, 2005.

7. Рагаўцоў В.І. Практыкум па гісторыі агульнага мовазнаўства. Мн., 2001.

Тэма 2.3. “Мовазнаўства ў эпоху Адраджэння (XIV-XVII ст.ст.). Станаўленне нацыянальных моў і іх вывучэнне. Першыя нарматыўныя граматыкі і слоўнікі.”

Мэты: Вызначыць станаўленне нацыянальных моў і іх вывучэнне. Засвоіць выданне першых нарматыўных граматык у Расіі і замежных краінах, іх ролю ў развіцці мовазнаўства;

2) сфарміраваць лінгвістычныя кампетэнцыі ў прымяненні атрыманых ведаў і выкарыстанні іх у мовазнаўчай дзейнасці.

Віды заданняў з улікам модульнай складанасці па тэме ““Мовазнаўства ў эпоху Адраджэння (XIV-XVII ст.ст.). Станаўленне нацыянальных моў і іх вывучэнне. Першыя нарматыўныя граматыкі і слоўнікі.”

А) Заданні, якія фарміруюць веды па вучэбным матэрыяле на ўзроўні разпознавання:

1 Вызначце паняцце “нарматыўная граматыка”.

2 Пералічыце асноўныя граматыкі, выдадзеныя ў эпоху Адраджэння.

- 3 Назавіце слоўнікі нацыянальных моў, выдадзеныя ў эпоху Адраджэння.
- 4 Назавіце лінгвістычныя праблемы ў “Усеагульнай і рацыянальнай граматыцы” А. Арно і К. Лансло.

Форма выканання задання – групавая і індывідуальная.

Форма кантролю задання – тэст.

Б) Заданні, якія фарміруюць кампетэнцыю на ўзроўні ўзнаўлення:

1 Акрэсліце змест першых славянскіх граматык Л. Зізанія, М. Смарыцкага.

2. Ахарактарызуйце шматмоўныя слоўнікі-каталогі.

3. Вызначце сутнасць натуралістычнай тэорыі паходжання мовы.

4. Што такое нацыянальная мова?

Форма выканання задання – групавая і індывідуальная.

Форма кантролю задання – рэфераты.

В) Заданні, якія фарміруюць кампетэнцыю на ўзроўні прымянення атрыманых ведаў:

1. Вызначце асноўныя формы апісання мовы.

2. Акрэсліце паняцце нарматыўная граматыка, нарматыўны слоўнік.

3. Укажыце сутнасць сацыялінгвістычнага падыходу да мовы.

4. Адзначце асаблівасці натуралістычнага падыходу да аналізу мовы.

Форма выканання задання – групавая і індывідуальная.

Форма кантролю задання – рэфераты.

Вучэбна-метадычнае забеспячэнне:

Вучэбныя дапаможнікі:

1. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М., 1970.

2. Березин Ф.М. История лингвистических учений. – М., 1975.

3. Гируцкий А.А. Общее языкознание. Мн., 2003.

4. Кодухов В.И. Общее языкознание. – М., 1974.

5. Кондратов Н.А. История лингвистических учений. 3-е изд. М., 2006

6. Рагаўцоў В.І. Гісторыя мовазнаўства. Магілёў, 2005.

7. Рагаўцоў В.І. Практыкум па гісторыі агульнага мовазнаўства. Мн., 2001.

Тэмы рэфератыўных работ

1. Мовазнаўства Старажытнай Індыі. Веды і граматыка Паніні.

2. Старажытнагрэчаскае мовазнаўства. Філасофскі перыяд. Лінгвістычная дзейнасць Арыстоцеля.

3. Александрыйскі перыяд старажытнагрэчаскага мовазнаўства.

4. Старажытнарымскае мовазнаўства. Пытанні мовы ў працах Квінтыліяна.

5. Арабскае мовазнаўства. Дасягненні арабскага мовазнаўства ў граматыцы.
6. "Усеагульная і рацыянальная граматыка" А. Арно і К. Лансло.
7. Мовазнаўства эпохі Адраджэння.
8. Мовазнаўства 17-18 ст. ст.
9. Параўнальна-гістарычнае мовазнаўства ў Заходняй Еўропе ў пач. 19 ст. Ф. Боп, Р. Раск, Я. Грым.
10. Развіццё параўнальна-гістарычнага мовазнаўства ў Расіі ў пач. 19 ст. А. Х. Вастокаў, І. І. Сразнеўскі.
11. А. Шлейхер-кампаратывіст і заснавальнік натуралістычнага напрамку ў лінгвістыцы.
12. Младаграматызм у мовазнаўстве 19 ст.
13. Філасофія мовы В. фон Гумбальта.
14. Казанская лінгвістычная школа. І.А. Бадуэн дэ Куртэнэ, М. В. Крушэўскі.
15. Маскоўская лінгвістычная школа. Ф.Ф. Фартунатаў, А.А. Шахматаў.
16. Лінгвістычная дзейнасць Я. Ф. Карскага.
17. Лінгвістычная дзейнасць Фердынанда дэ Сасюра.
18. Функцыянальная лінгвістыка. Пражскі структуралізм.
19. Гласематыка. Дацкі структуралізм.
20. Дэскрыптыўныя лінгвістыка. Амерыканскі структуралізм.

Тэставыя пытанні:

1. Хто стварыў тэорыю радаслоўнага дрэва?
  - 1) Шлейхер
  - 2) Штэйталь
  - 3) Пауль
  - 4) Сепір
  - 5) Сасюр

2. Хто распрацаваў "філасофію мовы"?
  - 1) Бадуэн дэ Куртэнэ
  - 2) Дэльбрук
  - 3) Гумбальт
  - 4) Якабсон
  - 5) Трнка

3. Хто ўпершыню разгледзеў "унутраную форму" слова?
  - 1) Фартунатаў
  - 2) Крушэўскі
  - 3) Трубецкой
  - 4) Патабня
  - 5) Гаўранэк

4. Хто распрацаваў вучэнне аб статьицы і дынаміцы?

- 1) Сразнеўскі
- 2) Бадуэн дэ Куртэне
- 3) Фартунатаў
- 4) Остгаф
- 5) Чэйз

5 Хто з'яўляецца заснавальнікам структуралізму?

- 1) Шлегель
- 2) Сасюр
- 3) Гердэр
- 4) Адэлунг
- 5) Фатэр

6 Назавіце школы структуралізму:

- 1) функцыянальная лінгвістыка
- 2) гласематыка
- 3) дэскрыптыўная лінгвістыка
- 4) младаграматызм
- 5) кампаратывістыка

7 Хто з'яўляецца заснавальнікам сацыялагічнага напрамку ў мовазнаўстве?

- 1) Гердэр
- 2) Томсан
- 3) Сасюр
- 4) Дэльбрук
- 5) Сепір

8 Назавіце заснавальніка Казанскай лінгвістычнай школы:

- 1) Крушэўскі
- 2) Бадуэн дэ Куртэне
- 3) Патабня
- 4) Сразнеўскі
- 5) Вастокаў

9 Назавіце заснавальніка Маскоўскай лінгвістычнай школы:

- 1) Фартунатаў
- 2) Шахматаў
- 3) Пяшкоўскі
- 4) Смірніцкі
- 5) Патабня

10 Назавіце прадстаўнікоў младаграматычнай школы:

- 1) Паўль
- 2) Дэльбрук
- 3) Остгаф

- 4) Скалігер
- 5) Лейбніц

11 Назавіце прадстаўнікоў дацкага структуралізму:

- 1) Ульдаль
- 2) Бругман
- 3) Ельмслеў
- 4) Гаўранэк
- 5) Шлегель

12 Назавіце прадстаўнікоў чэшскай школы структуралізму:

- 1) Трнка
- 2) Гаўранэк
- 3) Трубецкой
- 4) Бругман
- 5) Штэйталь

13 Назавіце прадстаўнікоў амерыканскага структуралізму:

- 1) Сепір
- 2) Чэйз
- 3) Блумфільд
- 4) Харыс
- 5) Томсан

14 Які тэрмін адпавядае паняццю “сукупнасць сувязей і адносін”?

- 1) Структура
- 2) Сінтагма
- 3) Семема
- 4) Ідыёма
- 5) Інфармема

15 Які тэрмін адпавядае паняццю “сукупнасць узаемазвязаных элементаў”?

- 1) парадыгма
- 2) сістэма
- 3) ідыёма
- 4) марфема
- 5) лексема

16 Як называецца вывучэнне мовы на адным храналагічным зрэзе?

- 1) полісемія
- 2) сінхранія
- 3) антанімія
- 4) этымалогія
- 5) дэрываталогія

17 Як называецца вывучэнне мовы ў працэсе гістарычнага развіцця?

- 1) сінанімія
- 2) дыяхранія
- 3) аманімія
- 4) паліфанія
- 5) антанімія

18 Як называюцца супрацьлеглыя ўласцівасці мовы?

- 1) субстантывацыя
- 2) антыномія
- 3) градацыя
- 4) адвербіялізацыя
- 5) ад'ектывацыя

19 Як называецца сукупнасць супрацьпастаўленых моўных адзінак?

- 1) парадыгма
- 2) сінанімы
- 3) паронімы
- 4) тапонімы
- 5) айконімы

20 Назавіце прадстаўнікоў Казанскай лінгвістычнай школы:

- 1) Будагаў
- 2) Бадуэн дэ Куртэне
- 3) Крушэўскі
- 4) Багародзіцкі
- 5) Ляпуноў

21 Назавіце прадстаўнікоў Маскоўскай лінгвістычнай школы:

- 1) Фартунатаў
- 2) Шахматаў
- 3) Пяшкоўскі
- 4) Сразнеўскі
- 5) Карцэўскі

22 Як называецца лінейная паслядоўнасць моўных адзінак?

- 1) метатэза
- 2) эпентэза
- 3) парэнтэза
- 4) парцэляцыя
- 5) сінтагма

23 Які раздзел мовазнаўства вывучае сувязь мовы і грамадства?

- 1) менталінгвістыка
- 2) сацыялінгвістыка

- 3) стылістыка
- 4) культура маўлення
- 5) этналінгвістыка

24 Які раздзел мовазнаўства вывучае сувязь мовы і мыслення?

- 1) ідыяматыка
- 2) менталінгвістыка
- 3) прагматыка
- 4) канцэпталогія
- 5) інфарматыка

25 Які раздзел мовазнаўства вывучае мову як знакавую сістэму?

- 1) кампаратывістыка
- 2) семасіялогія
- 3) дэрываталогія
- 4) лінгвасеміётыка
- 5) дыскурсійная лінгвістыка

26 Якім тэрмінам абазначаецца сукупнасць знакавых адзінак, узятых у адрыве ад выражаемага зместу?

- 1) элемент
- 2) адзінка
- 3) марфема
- 4) афікс
- 5) мова

27 Як называецца паслядоўнасць узятых з мовы адзінак зносін у канкрэтным прымяненні?

- 1) фразема
- 2) сінтагма
- 3) маўленне
- 4) кампанент
- 5) сегмент

28 Назавіце ўласцівасці моўных адзінак ў мове і маўленні:

- 1) матэрыяльныя
- 2) ідэальныя
- 3) аб'ектыўныя
- 4) суб'ектыўныя
- 5) сінхранічныя

29 Назавіце ўласцівасці мовы:

- 1) сацыяльная
- 2) пасіўная
- 3) патэнцыяльная

- 4) устойлівая
- 5) дыяхранічная

30 Назавіце ўласцівасці маўлення:

- 1) індывідуальнае
- 2) актыўнае
- 3) рэальнае
- 4) аднакратнае
- 5) аб'ектыўнае

31 Якія кампаненты ўключае структура маўлення?

- 1) матыў
- 2) думка
- 3) знешняе маўленне
- 4) фанема
- 5) лексема

32 Назавіце функцыі мовы:

- 1) эматыўная
- 2) апелятыўная
- 3) рэфэрэнтная
- 4) тлумачальная
- 5) стылістычная

33 Назавіце кампаненты маўлення:

- 1) адрасат
- 2) адрасант
- 3) кантэкст
- 4) код
- 5) кантакт

34 Адзначце ўласцівасці мовы як сістэмы:

- 1) субстанцыянальнасць
- 2) структурнасць
- 3) патэнцыяльнасць
- 4) закрытасць
- 5) дынамічнасць

35 Назавіце асноўныя ўзроўні сістэмы мовы:

- 1) фанетычны
- 2) марфалагічны
- 3) лексічны
- 4) сінтаксічны
- 5) дэрывацыйны

36 Назавіце прамежжавыя ўзроўні сістэмы мовы:

- 1) фразеалагічны
- 2) словаўтваральны
- 3) марфаналагічны
- 4) стылістычны
- 5) сямасіялагічны

37 Назавіце ўласцівасці мовы як структуры:

- 1) матэрыяльнасць
- 2) вытворнасць
- 3) функцыянальнасць
- 4) парадыгматыка
- 5) сінтагматыка

38 Назавіце ўласцівасці знака:

- 1) адвольнасць
- 2) зменлівасць
- 3) матэрыяльнасць
- 4) лінейнасць
- 5) дыскрэтнасць

39 Адзначце тыпы знакаў:

- 1) сігналы
- 2) сімвалы
- 3) моўныя знакі
- 4) малюнкi
- 5) музычныя гукі

40 Назавіце моўныя знакі:

- 1) субстыгуты
- 2) дыстынктары
- 3) інфарматыры
- 4) ідыёмы
- 5) канверсівы

41 Адзначце тыпы знакаў паводле іх матэрыяльнай прыроды:

- 1) графічныя
- 2) акустычныя
- 3) светавыя
- 4) рэчыўныя
- 5) гукавыя

42 Назавіце тэорыі моўнага знака:

- 1) феноменалагічная
- 2) логіка-псіхалагічная

- 3) білатэральная
- 4) натуралістычная
- 5) семіятычная

43 Назавіце тыпы і віды знакаў-інфарматараў:

- 1) марфема
- 2) слова
- 3) словазлучэнне
- 4) сказ
- 5) фанема

44 Назавіце знакі-дыстынктары:

- 1) фанема
- 2) склад
- 3) марфема
- 4) слова
- 5) семема

45 Адзначце знакі-субстытуты:

- 1) графема
- 2) інфармема
- 3) прагмема
- 4) фанема
- 5) стылема

46 Назавіце комплексныя знакі:

- 1) фразема
- 2) сінтагма
- 3) словазлучэнне
- 4) сказ
- 5) тэкст

47 Адзначце поўныя знакі:

- 1) марфема
- 2) слова
- 3) фразема
- 4) ідыёма
- 5) інфармема

48 Назавіце няпоўныя знакі:

- 1) фанема
- 2) склад
- 3) гук
- 4) марфема
- 5) семема

49 Назавіце функцыі моўных знакаў паміж сабою:

- 1) адрознівальная
- 2) класіфікуючая
- 3) канструктыўная
- 4) намінатыўная
- 5) стылістычная

50 Назавіце функцыі моўных знакаў у адносінах да іншых з'яў:

- 1) намінатыўная
- 2) дэйктыўная
- 3) мадэліруючая
- 4) сігніфікатыўная
- 5) экспрэсіўная

51 З якімі лагічнымі катэгорыямі звязаны *слова, сказ, дзейнік, выказнік*:

- 1) паняцце
- 2) выснова
- 3) суб'ект
- 4) прэдыкат
- 5) парцэлят

52 З якімі лагічнымі катэгорыямі звязаны *дапаўненне і азначэнне*:

- 1) аб'ект
- 2) атрыбут
- 3) дэнатат
- 4) кампанент
- 5) элемент

53 Назавіце структурныя моўныя значэнні:

- 1) лексічнае
- 2) граматычнае
- 3) прадметнае
- 4) субстанцыянальнае
- 5) атрыбутыўнае

54 Адзначце інфарматыўныя моўныя значэнні:

- 1) логіка-моўныя
- 2) прадметна-паняццёвыя
- 3) эмацыянальна-ацэначныя
- 4) граматычныя
- 5) стылістычныя

55 З якімі тыпамі мовы суадносіцца этнаграфічная група людзей?

- 1) гаворка

- 2) дыялект
- 3) мова
- 4) роднасныя мовы
- 5) моўная сям'я

56 Які напрамак менталінгвістыкі падкрэслівае неадпаведнасць форм мовы лагічным катэгорыям?

- 1) сацыялагічны
- 2) псіхалагічны
- 3) натуралістычны
- 4) лагічны
- 5) этналінгвістычны

57 Які напрамак менталінгвістыкі разглядае мову як змястоўную форму?

- 1) структуральны
- 2) кантэнсіўны
- 3) натуралістычны
- 4) дэскрыптыўны
- 5) сацыялагічны

58 Для якой формы гістарычнай сукупнасці людзей характэрна існаванне мужчынскай і жаночай моў, хуткае аднаўленне слоўніка, існаванне табу?

- 1) род
- 2) племя
- 3) этнас
- 4) народ
- 5) нацыя

60 Назавіце ўласцівасці моўнай нормы:

- 1) выбіральнасць
- 2) устойлівасць
- 3) абавязковасць
- 4) зменлівасць
- 5) сітуацыйнасць

61 Адзначце тыпы моўнай нормы:

- 1) узус
- 2) літаратурная мова
- 3) стыль
- 4) гаворка
- 5) дыялект

62 З якім тэрмінам суадносіцца стан і функцыянаванне мовы?

- 1) полісемія
- 2) сінхранія

- 3) аманімія
- 4) статыка
- 5) антанімія

63 Якому тэрміну адпавядае развіццё мовы?

- 1) дыяхранія
- 2) эвалюцыя
- 3) дынаміка
- 4) паліфанія
- 5) паліграфія

64 Хто з'яўляецца заснавальнікам псіхалагічнага напрамку ў рускім мовазнаўстве?

- 1) Фартунатаў
- 2) Патабня
- 3) Шахматаў
- 4) Пяшкоўскі
- 5) Вінаградаў

65 Хто з'яўляецца заснавальнікам псіхалагічнага напрамку ў замежным мовазнаўстве?

- 1) Штэйнваль
- 2) Паўль
- 3) Сепір
- 4) Шлегель
- 5) Гердэр

66 Назавіце заснавальніка логіка-граматычнага напрамку ў рускім мовазнаўстве

- 1) Буслаеў
- 2) Ляпуноў
- 3) Крушэўскі
- 4) Сразнеўскі
- 5) Фартунатаў

67 Хто з'яўляецца заснавальнікам логіка-граматычнага напрамку ў замежным мовазнаўстве?

- 1) Томсан
- 2) Сасюр
- 3) Брукнер
- 4) Фатэр
- 5) Бекер

68 Як называецца спосаб тэрэтычнага засваення таго, што назіралася і выявілася ў эксперыменце?

- 1) пазнанне
- 2) даследаванне
- 3) метады
- 4) прыём
- 5) выклад

69 Назваіце этапы навуковага аналізу:

- 1) апісанне
- 2) разважанне
- 3) даследаванне
- 4) сістэматызацыя
- 5) выклад

70 Якія існуюць спосабы навуковага даследавання?

- 1) назіранне
- 2) эксперымент
- 3) мадэліраванне
- 4) аналіз
- 5) інтэрпрэтацыя

71 Адзначце спосабы запісу мадэлей:

- 1) фармуліроўка
- 2) чарцёж
- 3) табліца
- 4) схема
- 5) малюнак

72 Назавіце асноўныя лінгвістычныя метады:

- 1) апісальны
- 2) параўнальны
- 3) супастаўляльны
- 4) статыстычны
- 5) псіхалінгвістычны

73 Назавіце дапаможныя метады лінгвістычнага даследавання:

- 1) апісальны
- 2) статыстычны
- 3) псіхалінгвістычны
- 4) інструментальны
- 5) параўнальна-гістарычны

74 Якія існуюць прыёмы апісальнага метаду?

- 1) класіфікацыя
- 2) парадыгматыка
- 3) прыём паняццённага поля

- 4) рэканструкцыя праформ
- 5) тыпалагічная характарыстыка

75 Назавіце прыёмы параўнальна-гістарычнага метаду:

- 1) устанаўленне храналогіі
- 2) знешняя рэканструкцыя
- 3) дыскрэтны аналіз
- 4) трансфармацыйны аналіз
- 5) тэксталогія

76 Укажыце прыёмы гісторыка-параўнальнага метаду:

- 1) этымалагічны аналіз
- 2) лінгвагеаграфія
- 3) арэальнае даследаванне
- 4) камбінаторная методика
- 5) кэксталогія

77 Укажыце прыёмы міжзроўневага аналізу апісальным метадам:

- 1) кантэкстны аналіз
- 2) сінтаматыка
- 3) марфалага-сінтаксічны
- 4) марфаналагічны
- 5) прыём марфемнай марфалогіі

78 Назавіце прыёмы знешняй інтэрпрэтацыі даследавання апісальным метадам:

- 1) дыстрыбуцыйны аналіз
- 2) прыём тэматычных груп
- 3) энцыклапедычны прыём
- 4) прыём лінгвагеаграфіі
- 5) нарматыўна-стылявая характарыстыка

79 Назавіце прыёмы супастаўляльна-тыпалагічнага метаду:

- 1) супастаўляльная інтэрпрэтацыя
- 2) тыпалагічная характарыстыка
- 3) кампаненты аналіз
- 4) прыём семантычнай валентнасці
- 5) класіфікацыя

80 Назавіце віды ўзроўневых універсалій:

- 1) фанетычныя
- 2) марфалагічныя
- 3) сінтаксічныя
- 4) семантычныя
- 5) ідэаграфічныя

81 Адзначце характэрныя рысы моўных універсалій:

- 1) абсалютныя
- 2) простыя
- 3) складаныя
- 4) сінхранічныя
- 5) фанетычныя

82 Які раздзел мовазнаўства вывучае мову як сістэмна-структурнае ўтварэнне?

- 1) младаграматызм
- 2) структуралізм
- 3) кампаратывістыка
- 4) сацыялінгвістыка
- 5) менталінгвістыка

83 Які раздзел мовазнаўства займаецца параўнальна-гістарычным даследаваннем?

- 1) этналінгвістыка
- 2) кампаратывістыка
- 3) псіхалінгвістыка
- 4) семасіялогія
- 5) дэскрыптывістыка

84 Які раздзел мовазнаўства займаецца супастаўляльна-тыпалагічным даследаваннем?

- 1) лексікалогія
- 2) семасіялогія
- 3) дэрываталогія
- 4) універсалогія
- 5) фразеалогія

85 Назавіце раздзелы, якія адносяцца да прыватнага мовазнаўства:

- 1) паланістыка
- 2) германістыка
- 3) славістыка
- 4) медыевістыка
- 5) анамастыка

86 Назавіце раздзелы, якія адносяцца да агульнага мовазнаўства:

- 1) сацыялінгвістыка
- 2) менталінгвістыка
- 3) лінгвасеміётыка
- 4) стылістыка
- 5) раманістыка

87 Якім тэрмінам абазначаецца здольнасць чалавека выражаць свае думкі пры дапамозе мовы?

- 1) артыкуляцыя
- 2) семантычнае разгортванне
- 3) катэгорызацыя
- 4) маўленне
- 5) дэрывацыя

88 Як называецца сукупнасць працэсаў выражэння думкі і разумення?

- 1) маўленчая дзейнасць
- 2) мысленчая дзейнасць
- 3) акустыка-артыкуляцыйная дзейнасць
- 4) логіка-паняцыйныя працэсы
- 5) дэрывацыя

89 Што абазначаецца паняццем моўны матэрыял?

- 1) тэксты
- 2) слоўнікі
- 3) граматыкі
- 4) каталогі
- 5) дапаможнікі

90 Што з'яўляецца сацыяльнай з'явай?

- 1) мова
- 2) маўленне
- 3) мысленне
- 4) асэнсаванне
- 5) слуханне

91 Што з'яўляецца індывідуальнай з'явай?

- 1) мова
- 2) маўленне
- 3) запамінанне
- 4) разціццё
- 5) гаварэнне

92 Якія віды адносін паміж моўнымі адзінкамі ў складзе моўнай сістэмы?

- 1) парадыгматыка
- 2) сістэматыка
- 3) трансфармацыя
- 4) камбінаторыка
- 5) стылістычныя адносіны

93 Якія адносіны паміж адзінкамі ў маўленчай плыні?

- 1) семантычная валентнасць
- 2) лексічная спалучальнасць
- 3) дэрывацыйныя адносіны
- 4) функцыянальныя сувязі
- 5) сінтагматыка

94 Якімі ўласцівасцямі валодаюць сацыяльныя знакі?

- 1) камунікатыўнасць
- 2) умоўнасць
- 3) матэрыяльнасць
- 4) інфарматыўнасць
- 5) натуральнасць

95 Назавіце тыпы функцыянальных сувязей паміж моўнымі адзінкамі

- 1) іерархія
- 2) дыстрыбуцыя
- 3) парадыгматыка
- 4) сінтагматыка
- 5) адносіны вытворнасці

96 Назавіце прадстаўнікоў параўнальна-гістарычнага мовазнаўства ў Расіі 19 ст.:

- 1) Сразнеўскі
- 2) Фартунатаў
- 3) Вастокаў
- 4) Смірніцкі
- 5) Вінаградаў

97 Назавіце прадстаўнікоў кампаратывістыкі ў замежным мовазнаўстве?

- 1) Боб
- 2) Грым
- 3) Раск
- 4) Паўль
- 5) Сепір

98 Які тып адносін адлюстроўваюць парадыгмы скланення, спражэння і словаўстваральныя гнёзды?

- 1) семантычныя
- 2) апазіцыйныя
- 3) сінанімічныя
- 4) дыстрыбуцыйныя
- 5) дыскрэтныя

99 Як называюцца ўніверсаліі, якія не маюць выключэнняў?

- 1) моўныя

- 2) абсалютныя
- 3) сінхранічныя
- 4) дыхранічныя
- 5) статыстычныя

100 Як называюцца ўніверсаліі, якія маюць выключэнні?

- 1) няпоўныя
- 2) адносныя
- 3) статыстычныя
- 4) сінхранічныя
- 5) частковыя

101 З якіх раздзелаў складаецца курс “Агульнае мовазнаўства”?
метады лінгвістычнага даследавання

- 1) пунктуацыя
- 2) тэорыя мовы
- 3) гісторыя мовазнаўства;
- 4) стылістыка

102 Якая навука вывучае сувязь мовы з грамадскай дзейнасцю чалавека?

- 1) лінгвасеміётыка
- 2) сацыялінгвістыка
- 3) менталінгвістыка
- 4) кампаратывістыка
- 5) антрапалогія

103 Якая навука вывучае ўзаемаадносінны мовы і мыслення?

- 1) лінгвасеміётыка
- 2) сацыялінгвістыка
- 3) менталінгвістыка
- 4) кампаратывістыка
- 5) антрапалогія

104 Якая навука разглядае мову як пэўную знакавую сістэму?

- 1) лінгвасеміётыка
- 2) сацыялінгвістыка
- 3) менталінгвістыка
- 4) кампаратывістыка
- 5) антрапалогія

105 Што вывучае ўнутраная лінгвістыка?

- 1) сувязі мовы з іншымі дысцыплінамі
- 2) будову, стан мовы
- 3) сувязі мовы з аб’ектыўнай рэчаіснасцю
- 4) сувязь мовы і грамадства

5) сувязь мовы і мыслення

106 Укажыце, у межах якой дысцыпліны аб'ядноўваецца мовазнаўства і літаратуразнаўства:

- 1) герменеўтыка
- 2) філалогія
- 3) псіхалінгвістыка
- 4) сацыялінгвістыка
- 5) лінгвасеміётыка

107 Што такое санскрыт?

- 1) літаратурна-пісьмовая мова старажытнай Індыі
- 2) старажытнакітайская мова
- 3) старажытнаарабская мова
- 4) старажытнагрэчаская мова
- 5) стараславянская мова

108 Як называліся самыя старажытныя помнікі індыйскай літаратуры?

- 1) “Веды” (“Ведангі”)
- 2) “Граматыкі”
- 3) “Песні”
- 4) “Азбукі”
- 5) “Слоўнікі”

109 Хто з'яўляецца аўтарам першай нарматыўнай граматыкі індыйскай мовы?

- 1) Прысцыян
- 2) Халіл-аль-Фарахідзі
- 3) Паніні
- 4) Квінтыліян
- 5) Саганы

110 Паслядоўнасць узятых з мовы знакавых адзінак зносін у канкрэтным моўным прымяненні называецца...

- 1) мовай
- 2) маўленнем
- 3) фанемай
- 4) артыкуляцыяй
- 5) думкай

111 Якія кампаненты ўваходзяць у структуру маўлення?

- 1) думка
- 2) матыў
- 3) знак
- 4) сімвал

5) знешняе маўленне

112 Якія раздзелы ўваходзяць у семіётыку?

- 1) сацыялогія;
- 2) сінтактыка;
- 3) семантыка;
- 4) прагматыка;
- 5) лагістыка.

113 На якія групы падзяляюцца знакі?

- 1) знакі-сімвалы;
- 2) знакі-сігналы;
- 3) літаратурныя знакі;
- 4) знакі-словы;
- 5) моўныя знакі.

114 Што з'яўляецца асноўным моўным знакам?

- 1) фанема;
- 2) гук;
- 3) слова;
- 4) марфема;
- 5) сказ.

115 Што Паніні лічыў асноўнай адзінкай?

- 1) словазлучэнне;
- 2) сказ;
- 3) слова;
- 4) гук;
- 5) тэкст.

116 Што вывучае лагічны напрамак менталінгвістыкі?

- 1) узаемаадносіны мовы і мыслення;
- 2) мову як знакавую сістэму;
- 3) суадносіны моўных і лагічных катэгорый;
- 4) змястоўны бок мовы;
- 5) суадносіны мовы і грамадства.

117 Згодна з якой тэорыяй паходжанне мовы непарыўна звязана з гісторыяй мыслення?

- 1) тэорыя боскага паходжання мовы;
- 2) марксісцкая тэорыя паходжання мовы;
- 3) тэорыя семіятычнага скачка;
- 4) тэорыя сацыяльнай дамоўленасці;
- 5) тэорыя натуральнага паходжання мовы.

118 Якія выдзяляюцца формы гістарычнай сукупнасці людзей?

- 1) род;
- 2) племя;
- 3) этнаграфічная група;
- 4) этнас;
- 5) этнічная сукупнасць.

119 Якім тэрмінам называюцца сляды пераможанай мовы ў складзе мовы-пераможцы?

- 1) субстрат;
- 2) суперстрат;
- 3) адстрат;
- 4) узус;
- 5) інтэрстрат.

120 Якія фактары моўных змен адносяцца да знешніх?

- 1) гісторыя грамадства;
- 2) развіццё пісьма, кнігадрукаванне ;
- 3) тэндэнцыя да ўбагачэння, ускладнення моўнай сістэмы;
- 4) этнічны склад насельніцтва;
- 5) дзяржаўная моўная палітыка.

121 Якая з'ява абазначае жаданне грамадства засцерагчы ці пазбавіць мову ад чужых элементаў?

- 1) арго;
- 2) інтэрферэнцыя;
- 3) пурызм;
- 4) кампаратывізм.
- 5) суб'ектывізм.

122 Назавіце прадмет вывучэння курса “Агульнае мовазнаўства”:

- 1) адна мова;
- 2) некалькі роднасных моў;
- 3) пэўная моўная сям'я;
- 4) моўны саюз;
- 5) моўны інварыянт.

123 Укажыце, якія з пералічаных ніжэй рыс характарызуюць моўны інварыянт:

- 1) камунікатыўная функцыя мовы;
- 2) функцыянаванне мовы ў вуснай і пісьмовай формах;
- 3) функцыянальна-стылявое члянэнне літаратурнай мовы;
- 4) сістэмна-структурная арганізацыя мовы;
- 5) мова – важнейшы інструмент пазнання акаляючай рэчаіснасці і перадачы жыццёвага вопыту з пакалення ў пакаленне.

124 Назавіце навукі, якія ўзніклі на сумежжы лінгвістыкі і сацыялогіі, геаграфіі; семіётыкі; псіхалогіі:

- 1) псіхалінгвістыка;
- 2) сацыялінгвістыка;
- 3) менталінгвістыка;
- 4) лінгвасеміётыка;
- 5) лінгвагеаграфія.

125 Як называецца навука, якая вывучае працэсы спараджэння і ўспрымання маўленчай дзейнасці чалавека?

- 1) этымалогія;
- 2) тэорыя мастацкага перакладу;
- 3) псіхалінгвістыка
- 4) этналінгвістыка
- 5) герменеўтыка .

126 Назавіце асноўныя задачы, якія вырашае прыкладная лінгвістыка.

- 1) аўтаматычная апрацоўка інфармацыі;
- 2) даследаванне сістэмна-структурнай арганізацыі мовы;
- 3) стварэнне штучнага інтэлекту;
- 4) вывучэнне антыномій мовы;
- 5) вызначэнне лінгвістычных універсалій;

127 Якія межы храналагічна ахоплівае першы этап у гісторыі агульнага мовазнаўства?

- 1) V ст. да н.э. – XIV ст.;
- 2) III ст. да н.э. – XVI ст.;
- 3) V ст. да н.э. – XVIII ст.
- 4) III ст. да н.э. – XIII ст.
- 5) V ст. да н.э. – XII ст

128 Мовазнаўства якой краіны лічыцца найбольш старажытным?

- 1) Кітай;
- 2) Індыя;
- 3) Егіпет;
- 4) Грэцыя
- 5) Турцыя.

129 Якія перыяды вылучаюцца ў гісторыі старажытна-грэчаскага мовазнаўства? Акрэсліце іх храналагічныя межы.

- 1) Філасофскі перыяд;
- 2) Неаграматычны перыяд;
- 3) Александрыйскі перыяд;
- 4) Параўнальна-гістарычны перыяд

5) Граматычны перыяд .

130 Каму належыць выказванне “Мова – душа народа і душа народа – яго мова”?

- 1) Сасюр
- 2) Гумбальт
- 3) Шлегель
- 4) Штэйнваль
- 5) Сепір

131 Чые гэта словы: “Мова – сістэма сістэм”?

- 1) Пауль
- 2) Якабсон
- 3) Сасюр
- 4) Томсан
- 5) Дэльбрук

132 Якім метадам даследуецца колькасная характарыстыка моўных з’яў?

- 1) апісальным
- 2) параўнальным
- 3) статыстычным
- 4) сінхранічным
- 5) дыяхранічным

133 Які слоўнік адлюстроўвае частату выкарыстання моўных адзінак у маўленні?

- 1) этымалагічны
- 2) гістарычны
- 3) энцыклапедычны
- 4) частотны
- 5) марфемны

134 Які метады вывучае тэрыторыю пашырэння моўнай з’явы на геаграфічнай карце?

- 1) псіхалагічны
- 2) апісальны
- 3) лінгвагеаграфічны
- 4) статыстычны
- 5) супастаўляльны

135 Як называецца група слоў з адной прадметна-паняцінай суаднесенасцю?

- 1) сінанімічная
- 2) стылістычная
- 3) паранімічная

- 4) лексіка-тэматычная
- 5) антанімічная

136 Як называецца сістэматызацыя лексічных адзінак паводле агульных характарыстык?

- 1) парадыгматыка
- 2) класіфікацыя
- 3) ідыяматыка
- 4) камбінаторыка
- 5) сінанімізацыя

137 Якім тэрмінам абазначаецца паняцце “адзінства ўзаемазвязаных элементаў”?

- 1) фанема
- 2) лексема
- 3) сістэма
- 4) прагмема
- 5) стылема

138 Якім тэрмінам абазначаецца паняцце “аб’яднанне сістэмы адзінак ў адно цэлае”?

- 1) парадыгма
- 2) структура
- 3) кампаненты
- 4) элементы
- 5) адзінкі

139 Як называецца стан і функцыянаванне мовы?

- 1) сінхранія
- 2) эвалюцыя
- 3) развіццё
- 4) узаемадзеянне
- 5) сінанімія

140 Як называюцца змены моўнай сістэмы ў працэсе гістарычнага развіцця?

- 1) статыка
- 2) парадыгматыка
- 3) сінтагматыка
- 4) дыяхранія
- 5) прагматыка

141 Назавіце тыпы моўных норм:

- 1) арфаграфічныя
- 2) арфаэпічныя
- 3) марфалагічныя

- 4) парадыматычныя
- 5) этнаграфічныя

142 Назавіце функцыянальныя стылі мовы:

- 1) навуковы
- 2) афіцыйна-дзелавы
- 3) літаратурна-мастацкі
- 4) сінтаксічны
- 5) лексічны

143 Назавіце асноўныя разнавіднасці узусу:

- 1) дыялект
- 2) гаворка
- 3) жаргон
- 4) літаратурная мова
- 5) стыль

143 Як называецца гістарычна сфарміраваная функцыянальная разнавіднасць мовы?

- 1) літаратурная мова
- 2) размоўнае маўленне
- 3) дыялект
- 4) жаргон
- 5) стыль

144 Якія ўзроўні выдзяляюцца ў сістэме мовы?

- 1) фанетычны
- 2) марфалагічны
- 3) лексічны
- 4) арфаграфічны
- 5) акцэнталагічны

145 З чым суадносіцца план выражэння моўных адзінак?

- 1) значэнне
- 2) думка
- 3) будова
- 4) форма
- 5) структура

146 З чым суадносіцца план зместу моўных адзінак?

- 1) форма
- 2) паняцце
- 3) граматыка
- 4) семантыка
- 5) значэнне

147 Якія адносіны адлюстроўваюць алафоны і аламорфы?

- 1) генетычныя
- 2) семантычныя
- 3) дэрывацыйныя
- 4) парадыгматычныя
- 5) сінтагматычныя

148 Назавіце тыповыя спосабы семантычнага развіцця:

- 1) сінанімія
- 2) антанімія
- 3) пашырэнне
- 4) звужэнне
- 5) перанос

149 Якім прыёмам узнаўляецца старажытная форма слова?

- 1) класіфікацыя
- 2) тыпалагізацыя
- 3) рэканструкцыя праформы
- 4) устанаўленне храналогіі
- 5) сістэматызацыя

150 Як называюцца агульныя ўласцівасці розных моў?

- 1) універсалія
- 2) аналогія
- 3) тыпалогія
- 4) полісемія
- 5) сінанімія

Пытанні да экзамену

1. Мова як аб'ект мовазнаўства. Класіфікацыя раздзелаў мовазнаўства.
2. Мова як знакавая сістэма. Тыпы і віды знакаў. Моўны знак і яго спецыфіка.
3. Тыпы і віды моўных знакаў. Функцыі моўных знакаў.
4. Мова як сістэма. Узроўні сістэмы мовы, іх адзінкі і катэгорыі. Асноўныя і прамежкавыя ўзроўні. Уласцівасці сістэмы мовы.
5. Мова як структура. Тыпы і віды сувязей паміж моўнымі адзінкамі. Парадыгматыка і сінтагматыка. Уласцівасці структуры мовы.
6. Мова і мысленне. Лагічны напрамак менталінгвістыкі. Моўныя адзінкі і лагічныя катэгорыі.
7. Псіхалагічны напрамак менталінгвістыкі. Тэорыя моўнай адноснасці.
8. Семіятычны напрамак менталінгвістыкі. Знакавая тэорыя мовы.
9. Кантэнсіўны напрамак менталінгвістыкі. Тыпы моўных значэнняў.
10. Мова і мысленне. Мова і свядомасць. Функцыі мовы і функцыі мыслення.

11. Мова і грамадства. Соцыялінгвістыка. Сацыяльная прырода маўленчай дзейнасці.
12. Мова і формы этнічнай сукупнасці людзей. Гаворка, дыялект, мова, сям'я моў.
13. Мова і формы гістарычнай сукупнасці людзей. Мова данацыянальнага перыяду (мова рода-племяннога ладу і мова народнасці).
14. Нацыянальная мова, яе спецыфіка, асаблівасці фарміравання, функцыянавання.
15. Мова і норма. Тыпы моўных норм. Уласцівасці моўнай нормы.
16. Сацыяльнае і тэрытарыяльнае вар'іраванне мовы. Узус, літаратурная мова і стыль.
17. Мова як канкрэтна-гістарычная катэгорыя. Функцыянаванне і развіццё мовы. Сінхранія і дыяхранія.
18. Мова і гісторыя. Знешнія і ўнутраныя фактары і прычыны моўнага развіцця.
19. Гісторыя мовы і гісторыя народа. Узаемадзеянне моў і моўных кантакты. Субстрат, адстрат, суперстрат.
20. Метад, методыка, метадалогія. Агульнанавуковыя і прыватныя метады даследавання.
21. Мова і маўленне, іх агульныя і адрозныя ўласцівасці.
22. Мова і маўленне. Функцыі мовы і кампаненты маўлення.
23. Механізм маўленчай дзейнасці чалавека, уласцівасці моўных знакаў у мове і маўленні.
24. Навуковае пазнанне як працэс. Спосабы навуковага даследавання.
25. Лінгвістычнае назіранне, эксперымент і мадэліраванне.
26. Класіфікацыя лінгвістычных метадаў даследавання.
27. Апісальны метады і яго асноўныя прыёмы.
28. Прыёмы знешняй інтэрпрэтацыі. Прыём лінгвістычнай геаграфіі. Прыём энцыклапедычнага вывучэння слоў.
29. Сацыялагічны прыём. Прыём тэматычных груп. Прыём нарматыўна-стылявой характарыстыкі моўных адзінак.
30. Прыём міжузроўневай інтэрпрэтацыі. Марфаналагічны прыём.
31. Прыём марфемнай марфалогіі. Прыём марфалага-сінтаксічнага даследавання.
32. Прыёмы ўнутранай інтэрпрэтацыі. Класіфікацыя і сістэматыка.
33. Дыскрэтны аналіз. Кампанентны аналіз семантыкі моўных адзінак.
34. Прыём семантычнай валентнасці. Спалучальнасць моўных адзінак.
35. Прыём паняццйнага поля. Рода-відавья адносіны моўных адзінак.
36. Парадыгматычны аналіз моўных адзінак. Апазіцыйны прыём даследавання.
37. Дыстрыбуцыйны прыём даследавання. Кантэкстны аналіз. Узуальнае і аказіянальнае ўжыванне моўных адзінак.
38. Трансфармацыйны прыём і яго выкарыстанне пры даследаванні апісальным метадам.

39. Параўнальна-гістарычны метады і яго прыёмы. Прыём генетычнай тоеснасці. Генетычная класіфікацыя моў.
40. Прыём рэканструкцыі праформ, прыёмы абсалютнай і адноснай храналогіі.
41. Гісторыка-параўнальны метады і яго прыёмы. Прыёмы ўнутранай рэканструкцыі, абсалютнай храналогіі. Тэксталагічныя прыёмы.
42. Супастаўляльны метады і яго прыёмы. Залежная і незалежная тыпалогія. Устанаўленне асновы супастаўлення.
43. Тыпалагічная характарыстыка і класіфікацыя моў.
44. Прыём моўных універсальных, фанетычных, марфалагічных, семантычных і сінтаксічных універсальных.
45. Перыядызацыя гісторыі мовазнаўства.
46. Старажытная класічная філалогія і пытанні мовазнаўства. Старажытнаіндыскае мовазнаўства.
47. Старажытнагрэчаскае і старажытнарымскае мовазнаўства.
48. Мовазнаўства эпохі Сярэдніх вякоў і Адраджэння. Ф. Скарына, М. Смярэцкі, Л. Зізаній, П. Бярында.
49. Мовазнаўства 17-18 стст. Шматмоўныя слоўнікі. Нарматыўныя граматыкі. “Российская грамматика” М.В. Ламаносава.
50. Параўнальна-гістарычнае мовазнаўства п. XIX ст. у Заходняй Еўропе. Ф. Боп, Я. Грым, Р. Раск.
51. Параўнальна-гістарычнае мовазнаўства п. XIX ст. у Расіі. А.Х. Вастокаў, І.І. Сразнеўскі.
52. Філасофія мовы В. Гумбальта. Антымоніі В. Гумбальта. Мова і нацыянальная свядомасць. Знешняя і ўнутраная форма мовы.
53. Марфалагічная класіфікацыя моў В. Гумбальта.
54. Натуралістычны напрамак ў мовазнаўстве. А. Шлейхер. А. Шлейхер – кампаратывіст. Генеалагічнае дрэва моў. Этапы і перыяды гісторыі моў, іх рэканструкцыі.
55. Младаграматызм у мовазнаўстве. Псіхалагізм і гістарызм младаграматыкаў. Законы моўнага развіцця, апісаныя младаграматыкамі.
56. Логіка-граматычны напрамак у мовазнаўстве. К. Бекер, Ф. Буслаеў.
57. Псіхалагічны напрамак у мовазнаўстве. Г. Штэйнталь, А. Патабня.
58. Казанская лінгвістычная школа. Вучэнне аб сістэме мовы.
59. Пытанні граматыкі, гісторыі мовы ў працах прадстаўнікоў КЛШ.
60. Маскоўская лінгвістычная школа. Пытанні сацыялінгвістыкі і гісторыі мовы.
61. Вучэнне аб граматычнай форме ў працах прадстаўнікоў МЛШ.
62. Ф. дэ Сасюр і яго лінгвістычная канцэпцыя. Мова і маўленне.
63. Вучэнне аб сістэме і знаканасці мовы ў працах Ф. дэ Сасюра.
64. Структуралізм і яго асноўныя разнавіднасці.
65. Пражская лінгвістычная школа, яе функцыяналізм, праблема тыпалагічнага даследавання.

4 ДАПАМОЖНЫ РАЗДЗЕЛ

**Установа адукацыі
“Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”**

ЗАЦВЯРДЖАЮ

Рэктар ГДУ імя Ф. Скарыны

_____ С.А. Хахомаў

“ _____ ”

Рэгістрацыйны № УД- _____ /вуч.

Модуль “Гісторыя і тэорыя мовазнаўства”

АГУЛЬНАЕ МОВАЗНАЎСТВА

Вучэбная праграма ўстанова вышэйшай адукацыі па вучэбнай
дысцыпліне для спецыяльнасці:

1-21 05 01

Беларуская мова і літаратура. Замежная мова
(англійская)

2023 г

Вучэбная праграма складзена на аснове тыпавай, зацверджанай 20.06.2017 г., рэгістрацыйны нумар ТД-А 609/тып. і вучэбнага плана ГДУ імя Ф. Скарыны спецыяльнасці “Беларуская мова і літаратура. Замежная мова (англійская)”, рэгістрацыйны № А 02-01-21 / ВП 10.07.2021.

СКЛАДАЛЬНІК:

А.А. Станкевіч, прафесар кафедры беларускай мовы, доктар філалагічных навук, прафесар

РЭКАМЕНДАВАНА ДА ЗАЦВЯРДЖЭННЯ:

Кафедрай беларускай мовы

(пракакол № 8 ад 27.04.2022);

Навукова-метадычным саветам ГДУ імя Ф. Скарыны

(пракакол № 4 ад 17.05.2022)

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Дысцыпліна з’яўляецца кампанентам установы вышэйшай адукацыі. Вывучэнне курса “Агульнае мовазнаўства” прадугледжана стандартам і вучэбным планам падрыхтоўкі спецыялістаў па спецыяльнасці “Беларуская мова і літаратура. Замежная мова (англійская)”.

Дысцыпліна ўваходзіць у модуль “Гісторыя і тэорыя мовазнаўства”. Дысцыпліна “Агульнае мовазнаўства” вывучаецца студэнтамі 2 курса

філалагічнага факультэта спецыяльнасці 1-02 03 03 “Беларуская мова і літаратура. Замежная мова (англійская)”. Вывучэнне дысцыпліны разлічана на 160 гадзін, з іх – 82 аўдыторныя (40 лекцыйных (з іх КСР – 6 г.), і 42 практычныя), 4 заліковыя адзінкі. Форма справаздачы - экзамен у 4 семестры.

Патрабаванні да кампетэнтнасці спецыяліста.

СК 3

Спецыяліст павінен:

Выкарыстоўваць паняццёвы і тэрміналагічны апарат лінгвістыкі, улічваючы ўнутраную структуру моўнай сістэмы, ажыццяўляць класіфікацыю і аналіз лінгвістычных адзінак пры апісанні моўнага матэрыялу.

Як адзначаецца ў адукацыйным стандарце, навучанне студэнтаў у вуні павінна сфарміраваць іх кампетэнтнасць, заснаваную на набытых ведах і сфарміраваных уменнях, цэласнасць засваення гуманітарных ведаў, іх узаемасувязь з будучай прафесійнай дзейнасцю, авалодванне метадамі сістэмнага і параўнальнага аналізу. Курс “Агульнае мовазнаўства” якраз і садзейнічае фарміраванню адзначаных сацыяльна-асобасных кампетэнцый выпускніка.

Актуальнасць выкладання курса “Агульнае мовазнаўства” тлумачыцца неабходнасцю тэрэтычнага падагульнення лінгвістычных ведаў, набытых пры вывучэнні папярэдніх мовазнаўчых дысцыплін.

Неабходнасць вывучэння курса дыктуецца таксама характарам універсітэцкай адукацыі, якая, у адрозненне ад педагагічнай, прадугледжвае агульную філалагічную падрыхтоўку і патрабуе знаёмства з сучаснымі лінгвістычнымі тэорыямі, актуальнымі метадамі і прыёмамі навуковага аналізу.

Мэтай вывучэння курса з’яўляецца авалодванне асновамі сучаснай тэорыі мовы і навуковай метадалогіі, паглыбленне і пашырэнне агульнай лінгвістычнай падрыхтоўкі студэнтаў.

Задачы вывучэння курса:

- засваенне асноўных паняццяў тэорыі мовы;
- знаёмства з важнейшымі этапамі і перыядамі развіцця навуковай думкі, асноўнымі лінгвістычнымі напрамкамі і школамі;
- авалодванне сучаснай лінгвістычнай тэрміналогіяй;
- фарміраванне навыкаў лінгвістычнага аналізу.

У выніку вывучэння дысцыпліны студэнт павінен ведаць:

- асноўныя лінгвістычныя напрамкі і школы;
- сутнасць мовы, заканамернасці развіцця і функцыянавання мовы як структурна арганізаванай сацыяльна абумоўленай знакавай сістэмы;
- сувязь мовы і маўлення, мовы і мыслення, мовы і грамадства, мовы і гісторыі;
- формы існавання мовы, унутраную будову мовы, моўныя адзінкі і іх узаемадзеянне;
- асноўныя лінгвістычныя і дапаможныя метады і прыёмы даследавання.

Студэнт павінен умець:

- адбіраць, аналізаваць і сістэматызаваць моўныя факты;
- прымяняць веды пра развіццё лінгвістычнага думкі ад старажытнасці да нашага часу;
- даследаваць моўныя факты апісальным, параўнальна-гістарычным і супастаўляльна-тыпалагічным метадамі;
- выкарыстоўваць набытыя тэарэтычныя веды на практыцы.

Студэнт павінен валодаць:

- навуковай тэрміналогіяй тэарэтычнага мовазнаўства;
- метадыкай лінгвістычнага назірання, эксперыменту і мадэліравання;
  - прыёмамі знешняй, унутранай і міжузроўневай інтэрпрэтацыі моўных адзінак.

Курс “Агульнае мовазнаўства” складаецца з трох самастойных, але ўзаемазвязаных раздзелаў: гісторыі мовазнаўства, тэорыі мовы, метадаў і прыёмаў лінгвістычнага аналізу.

У 1-м раздзеле асвятляецца паступальнае развіццё навукі аб мове, пачынаючы з часоў антычнасці і да нашых дзён, выдзяляюцца асноўныя этапы і перыяды ў гісторыі мовазнаўства ў адпаведнасці з важнейшымі лінгвістычнымі напрамкамі, традыцыямі і школамі.

У 2-м раздзеле разглядаюцца такія тэарэтычныя пытанні, як сутнасць мовы, яе паходжанне, грамадскі характар, сувязь мовы з іншымі аб’ектыўнымі з’явамі – маўленнем, мышленнем, знакаваць мовы і яе сістэмна-структурная характарыстыка.

У 3-м раздзеле студэнты знаёмяцца з паняццямі метаду, метадыкі, метадалогіі, разглядаюць навуковае пазнанне як працэс, аналізуюць этапы і спосабы навуковага даследавання, асноўныя і дапаможныя метады лінгвістычнага аналізу.

Вывучэнне курса агульнага мовазнаўства звязана найперш з такімі дысцыплінамі, як “Уводзіны ў мовазнаўства”, якая знаёміць студэнтаў з найбольш важнымі мовазнаўчымі паняццямі і тэрмінамі; “Сучасная беларуская мова”, якая дае ўяўленне аб сістэмным характары мовы і тыпах сувязі паміж моўнымі адзінкамі, “Гісторыя мовы”, якая паказвае гістарычную зменлівасць мовы, курсам “Культура маўлення і стылістыка”, у якім вызначаецца паняцце моўнай нормы і кадыфікацыі.

ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ

Раздзел 1. УВОДЗІНЫ

Тэма 1. Уводзіны. Мова як аб’ект мовазнаўства. Месца курса “Агульнае мовазнаўства” ў сістэме іншых лінгвістычных дысцыплін. Прадмет, задачы, будова курса, сувязь з іншымі дысцыплінамі. Асноўныя раздзелы курса: гісторыя мовазнаўства, тэорыя мовы, метады і прыёмы

лінгвістычнага даследавання, іх важнейшыя праблемы. Асноўная і дадатковая літаратура па агульным мовазнаўстве.

Раздзел 2. ГІСТОРЫЯ МОВАЗНАЎСТВА

Тэма 2. Гістарычныя перадумовы мовазнаўства як навукі. Перыядызацыя гісторыі мовазнаўства. Старажытнае класічнае мовазнаўства. Мовазнаўства Старажытнай Індыі (V ст. да н.э.). Веды і граматыка Паніні. Мовазнаўства ў Старажытнай Грэцыі. Філасофскі перыяд (V-III ст.ст. да н.э.). Пытанні мовазнаўства ў працах Арыстоцеля. Александрыіскі (граматычны) перыяд (III ст. да н.э. – IV ст. н.э.). Александрыіскія граматысты. Вучэнне аб часцінах мовы. Мовазнаўства ў Старажытным Рыме. Значэнне антычных даследаванняў у станаўленні мовазнаўства як навукі.

Тэма 3. Мовазнаўства ў эпоху сярэднявечча (V-XIII ст.ст.). Праблемы паходжання і сутнасці мовы. Дасягненні арабскага мовазнаўства ў галіне граматыкі і мовазнаўства.

Тэма 4. Мовазнаўства ў эпоху Адраджэння (XIV-XVII ст.ст.). Станаўленне нацыянальных моў і іх вывучэнне. Першыя славянскія граматыкі, граматыкі Л. Зізія, М. Сматырцага. “Усеагульная і рацыянальная граматыка” А. Арно і К. Лансло. Натуралістычныя тэорыі паходжання мовы з французскай і нямецкай філасофіі XVIII ст. (Ж. Русо, Д. Дзідро, Г. Лейбніц, І. Гердэр). Шматмоўныя слоўнікі-каталогі. Нарматыўныя граматыкі і слоўнікі. Слоўнікі П. Паласа, Л. Герваса, І. Фатэра, “Расійская граматыка” М.В. Ламаносава.

Тэма 5. Узнікненне параўнальна-гістарычнага мовазнаўства і параўнальна-гістарычнага метаду даследавання. Прадумовы развіцця кампаратывістыкі (развіццё жывых літаратурных моў, стварэнне перакладных слоўнікаў, адкрыццё еўрапейцамі санскрыту, работа па напісанні граматык і слоўнікаў розных моў. Этапы развіцця кампаратывістыкі. І. Скалігер, Лебедзеў, У. Джоунз, Ф. Шлегель. Праблема гістарычнай роднасці індаеўрапейскіх моў у працах Ф. Бопэ, Р. Раск пра падабенства моў і іх параўнальнае апісанне. “Нямецкая граматыка Я. Грыма”. Развіццё параўнальна-гістарычнага мовазнаўства ў Расіі. Праблемы перыядызацыі развіцця славянскіх і рускай моў, класіфікацыі славянскіх моў у працах А.Х. Вастокава. Даследаванне старажытнарускай мовы ў працах І.І. Сразнеўскага.

Тэма 6. Развіццё агульнага мовазнаўства і кампаратывістыкі ў другой палове XIX ст.

Філасофія мовы Гумбальта. Мова як дзейнасць і нацыянальная свядомасць. Мова як дынамічная з’ява. Супярэчнасці – аснова развіцця мовы. Унутраная і знешняя форма мовы. Мова як сацыяльная і псіхалагічная з’ява. Мова і дух народа. Мова і мысленне. Марфалагічная класіфікацыя моў. Уплыў В. Гумбальта на развіццё мовазнаўства. Неагумбальтыянства.

А. Шлейхер як заснавальнік натуралістычнага напрамку ў мовазнаўстве. Мова і прыродны арганізм. Гіпотэза пра два перыяды ў развіцці мовы. Асноўныя тыпы моў паводле марфалагічнай класіфікацыі А. Шлейхера. Тэорыя радаслоўнага дрэва індаеўрапейскіх моў. Прамова і яе рэканструкцыя.

Младаграматызм ў мовазнаўстве (Г. Пауль, К. Бругман, Г. Остграф, А. Лескін, Б. Дэльбрук). Младаграматыкі пра актуальнасць вывучэння жывых моў. Гістарызм і псіхалагізм младаграматыкаў. Вучэнне пра фанетычныя законы і змяненне значэнняў слоў. Роля аналогіі ў развіцці мовы.

Тэма 7. Логіка-граматычны і псіхалагічны напрамкі ў мовазнаўстве XIX ст. К. Бекер і Ф.І. Буслаеў. “Арганізм мовы” К. Бекера і філасофія граматыкі. Логіка-сінтаксічная школа ў Расіі (Грэх, Пераўлескі, Давыдаў). Лінгвістычная дзейнасць Ф.І. Буслаева. Мова і мысленне. Сінтаксічная тэорыя Ф.І. Буслаева. Логіка-фармальная аснова сказа.

Псіхалагічны напрамак у мовазнаўстве. І. Штэйнталь як заснавальнік псіхалагічнай школы ў мовазнаўстве. А.А. Патабня і яго лінгвістычныя погляды. Вучэнне пра сувязь мовы і мыслення ў розныя перыяды гісторыі чалавецтва. Вучэнне пра знакавы характар мовы. Вучэнне пра слова. Унутраная і знешняя форма слова, бліжэйшае і далейшае значэнні слова. Суадносіны граматычных і лагічных катэгорый.

Тэма 8. Неаграматызм і сацыялогія мовы. Казанская лінгвістычная школа. Лінгвістычная дзейнасць А.І. Бадуэна дэ Куртэнэ. Вучэнне аб фанеме. Прычыны развіцця мовы. Вучэнне пра суадносіны мовы і маўлення, статыкі і дынамікі. Вучэнне аб сістэме мовы. Пытанні тыпалогіі моў. Лінгвістычныя погляды М.В. Крушэўскага і В.А. Багародзіцкага.

Маскоўская лінгвістычная школа. Ф.Ф. Фартунатаў, А.А. Шахматаў, А.М. Пяшкоўскі. Суадносіны мовы і мыслення. Знешняя і ўнутраная гісторыя мовы. Вучэнне пра форму мовы. Формы словаўтварэння і формы словазмянення. Вучэнне пра словазлучэнне і сказ. Вучэнне пра генезіс індаеўрапейскай прамовы. Даследаванні ў галіне акцэнталогіі індаеўрапейскіх моў. Высновы пра заканамернасці моўных змен.

Тэма 9. Ф. Дэ Сасюр як заснавальнік сучаснай тэарэтычнай лінгвістыкі. Вызначэнне спецыфікі мовазнаўства як навукі. Адрозненне мовы і маўлення. Знешняя і ўнутраная, сінхранічная і дыяхранічная лінгвістыка. Вучэнне аб сістэме мовы. Сінтагматычныя і асацыятыўныя адносіны паміж моўнымі знакамі. План выражэння і план зместу моўнага знака. Значнасць і значэнне. Адвольнасць сувязі азначальнага і азначаемага і абавязковасць знака для мовы.

Тэма 10. Структуралізм у мовазнаўстве. Гістарычныя перадумовы ўзнікнення структуралізму. Разнавіднасці структуралізму. Пражская лінгвістычная школа. Функцыянальная лінгвістыка. Даследаванні ў галіне

фаналогіі. («Основы фонологии» М.С. Трубяцкого). Даследаванні ў галіне граматыкі (У. Скалічка, Р. Якабсон, В. Матэзіус). Функцыяналізм школы. Тыпалагічныя даследаванні.

Гласематыка. Капенгагенская школа структуралізму. Л. Емслеў. Лагічныя асновы гласематыкі.

Дэскрыптыўная лінгвістыка. Амерыканскі структуралізм. Э. Сэпір, Л. Блумфілд, З. Харыс, Ч. Хокет і інш. Распрацоўка метаду лінгвістычнага аналізу. Дыстрыбуцыйны аналіз. Метад непасрэдна складальных. Трансфармацыйны метада.

Тэма 11. Развіццё ўсходнеславянскага мовазнаўства ў XX ст. Праблема суадносін мовы і грамадства ў мовазнаўстве 20-30-х гадоў (Р.В. Шор, В.М. Жырмунскі, Л.П. Якубінскі і інш.). Агульналінгвістычныя погляды Л.У. Шчэрбы (1880-1944). “Новае вучэнне пра мову” М.Я. Мара (1864/65-1934). Агульналінгвістычныя праблемы ў працах Я. Дз. Паліванава (1891-1938). Агульналінгвістычныя погляды А.І. Смірніцкага (1902/03-1954). Тыпалагічная канцэпцыя І.І. Мешчанінава (1883-1967). Агульналінгвістычныя праблемы ў працах В.У. Вінаградава (1894/95-1969) (граматычнае вучэнне пра слова, лексікалогія і фразеалогія, сінтаксічная тэорыя, моўныя стылі, мова мастацкай літаратуры).

Уклад усходнеславянскіх лінгвістаў у тэорыю мовазнаўства.

Мовазнаўства на сучасным этапе (антрапацэнтрычны кірунак, пераарыентацыя з аналізу на сінтэз, пашырэнне колькасна-статыстычных метадаў, лінгвістычная універсалогія, камп’ютэрная лінгвістыка, тэорыя маўленчых актаў і маўленчага уздзеяння, функцыянальная граматыка, макракампаратывістыка і інш.).

Раздзел 3. ТЭОРЫЯ МОВЫ

Тэма 12. Мова і маўленне. Сутнасць мовы. Мова як універсальная з’ява. Мова і маўленне: агульнае і адрознае. Уласцівасці мовы і маўлення. Кампаненты маўленчай дзейнасці. Ф. Дэ Сасюр, Л.У. Шчэрба, А.І. Смірніцкі аб узаемасувязі паняццяў “мова” і “маўленне”. Адзінкі мовы і адзінкі маўлення. Механізм маўленчай дзейнасці чалавека. Матыў, унутранае і знешняе маўленне. Функцыі мовы і кампаненты маўлення.

Тэма 13. Знакавая тэорыя мовы. Агульнае паняцце пра знакі. Задачы семіётыкі і лінгвасеміётыкі. Будова знака. План выражэння і план зместу знака. Віды знакавых сістэм і іх характэрныя рысы. Прынцып класіфікацыі знакаў. Іх дыферэнцыяцыя паводле агульнасці функцыі і прызначэння, падабенства з адпаведнымі рэаліямі. Тыпы і віды моўных знакаў, іх функцыі.

Тэма 14. Мова як сістэмна-структурная арганізацыя. Размежаванне паняццяў “сістэма” і “структура” мовы. Знешняя і унутраная структура мовы. Асноўныя і прамежкавыя ярусы. Уласцівасці мовы як сістэмы. Уласцівасці мовы як структуры. Тэорыі структуры мовы.

Тэма 15. Мова і мысленне. Розныя ў гісторыі мовы погляды на суадносіны мовы і мыслення (В. Гумбальт, Ф. Дэ Сасюр, А. Шлейхер, Э. Бенвеніст і інш.). Функцыі мовы і мыслення. Генетычныя сувязі мовы і мыслення. Фізіялагічныя, сацыяльныя і гістарычныя фактары развіцця мовы і мыслення. Вербальнае і невербальнае мысленне. Псіхалагічна-фізіялагічныя сувязі мовы і мыслення. Лагічны, псіхалагічны, семіятычны і кантэнсіўны разгляд моўных значэнняў. Тыпы моўных значэнняў. Мова і пазнанне.

Тэма 16. Мова і грамадства. Соцыялінгвістыка і яе задачы. Сацыяльная прырода маўленчай дзейнасці. Уплыў мовы на грамадства і грамадства на мову. Адлюстраванне ў мове тэрытарыяльнай і сацыяльнай дыферэнцыяцыі грамадства. Нацыянальна-моўная палітыка. Мова як сацыяльна-гістарычная норма. Узус, літаратурная мова, стыль. Літаратурная мова як асноўная норма мовы. Сістэма стыляў мовы. Сацыяльныя сукупнасці людзей і сацыяльныя тыпы моў. Народнасць і яе мова. Нацыя і нацыянальная мова. Двухмоўе і мовы міжнацыянальных і міжмоўных зносін. Моўная камунікацыя ў шматнацыянальнай дзяржаве.

Тэма 17. Мова як канкрэтна-гістарычная катэгорыя. Стан мовы як дынамічная раўнавага, вар'іраванне як працэс развіцця мовы. Функцыянаванне і развіццё мовы, сінхранія і дыяхранія. Абумоўленасць гісторыі мовы гісторыяй народа. Узаемадзеянне моў і моўныя кантакты. Знешнія і ўнутраныя законы развіцця мовы. Узаемадзеянне сістэмы мовы і яе нормы, нормы маўленчай дзейнасці як асноўная супярэчнасць, якая выклікае развіццё мовы.

Раздзел 4. МЕТАДЫ І ПРЫЁМЫ ЛІНГВІСТЫЧНАГА ДАСЛЕДАВАННЯ

Тэма 18. Паняцці метаду, методыкі, метадалогіі. Апісальны метада. Філасофскі метада пазнання і метады прыватных навук. Навуковае пазнанне як працэс. Спосабы навуковага даследавання. Назіранне, эксперымент, мадэліраванне.

Традыцыйныя метады вывучэння мовы. Апісальны метада і яго прыёмы. Прыёмы знешняй, унутранай і міжузроўневай інтэрпрэтацыі. Апазіцыйны, дыстрыбуцыйны, дыскрэтны і трансфармацыйны аналіз.

Тэма 19. Параўнальны метада і яго прыёмы. Параўнальна-гістарычны і гістарычна-параўнальны метады. Прыёмы генетычнай тоеснасці, Методыкі знешняй і ўнутранай рэканструкцыі форм, прыёмы абсалютнай і адноснай храналогіі. Прыём этымалагічнага аналізу. Дыялектаграфічныя і тэксталагічныя прыёмы.

Тэма 20. Супастаўляльна-тыпалагічны метада і яго прыёмы. Супастаўляльна-тыпалагічны метада. Вызначэнне асновы супастаўлення. Залежная і незалежная тыпалогіі. Супастаўляльная інтэрпрэтацыя: структурная, семантычная, нарматыўная, стылістычная. Тыпалагічная

характарыстыка мовы і тыпалагічная класіфікацыя моў. Моўныя універсаліі і іх тыпы.

Тэма 21. Дапаможныя метады даследавання. Логіка-матэматычнае мадэліраванне. Статыстычны метад. Псіхалінгвістычныя прыёмы. Інструментальныя прыёмы. Аўтаматызацыя лінгвістычнага даследавання. Інфармацыйны пошук і абслугоўванне. Аўтаматызаваны пераклад.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНАЯ КАРТА

Нумар раздзела, тэмы заняткаў	Назва раздзела, тэмы заняткаў; пералік вывучаемых пытанняў	Колькасць аўдыторных гадзін			матэрыялае забеспячэнне заняткаў	літаратура	формы кантролю ведаў
		лекцыі	практычныя заняткі	Кіруемая самастойная работа			
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Уводзіны	2	2				
1.1.	1. Мова як аб'ект мовазнаўства Класіфікацыя раздзелаў мовазнаўства 2. Прадмет, задачы, будова курса, сувязь з іншымі дысцыплінамі, знаёмства з літаратурай	2	2			[2] [12] [5] [14]	
2.	Гісторыя мовазнаўства	12	14	6			
2.1	Антычнае мовазнаўства			2			рэфераты
2.2	Мовазнаўства эпохі Сярэднявечча			2			рэфераты
2.3	Мовазнаўства эпохі Адраджэння			2			рэфераты
2.4	1. Узнікненне параўнальна-гістарычнага мовазнаўства ў пач. 19 ст. у Заходняй Еўропе ў Расіі. 2. Перыядызацыя кампаратывістыкі 3. А. Шлейхер. Натуралістычны напрамак у мовазнаўстве. Гісторыя радаслоўнага дрэва, метадыка рэканструкцыі праформ	2	2				
2.5	1. Развіццё агульнага мовазнаўства і кампаратывістыкі ў другой палавіне XIX ст 2. Младаграматызм у мовазнаўстве. Гістарызм і псіхалагізм младаграматыкаў, законы моўнага развіцця 3. Філасофія мовы Гумбальта	2	2				
2.6	1. Маскоўская лінгвістычная школа		2			[1] [20]	

	2. Казанская лінгвістычная школа					[3] [22] [6] [15]	
	1 Логіка-граматычны напрамак ў мовазнаўстве 19 ст. 2 Псіхалагічны напрамак у мовазнаўстве 19 ст.	2	2				
2.7	Ф. дэ Сасюр і яго лінгвістычная канцэпцыя. 1. Мова і маўленне, іх адрозненне. 2. Сінхранія і дыяхранія. Знешняя і ўнутраная лінгвістыка. 3. Сістэмнасць мовы. 4. Знаканасць мовы.	2	2			[1] [20] [3] [22] [6] [15]	
2.8	Узнікненне структуралізму, яго асноўныя разнавіднасці. 1. Функцыянальная лінгвістыка (Пражская лінгвістычная школа). 2. Гласематыка (Дацкі структуралізм). 3. Дэскрыптыўная лінгвістыка (Амерыканскі структуралізм).	2	4			[1] [20] [3] [22] [6] [15]	
3.	Тэорыя мовы	10	10				
3.1.	Мова і маўленне. 1. Мова і маўленне: агульнае і адрознае. 2. Механізм маўленчай дзейнасці. 3. Функцыі мовы і кампаненты маўлення. 4. Моўная норма.	2	2			[2] [12] [4] [14] [5] [21] [10]	
3.2.	Мова як знакавая сістэма. 1. Знакавая тэорыя мовы. 2. Азначэнне знака, тыпы і функцыі знакаў і моўныя адзінкі. 3. Мова як сістэма, узроўні сістэмы мовы, іх адзінкі і катэгорыі. Асноўныя і прамежкавыя ярусы мовы, іх узаемадзеянне. 4. Тэорыя структуры мовы.	2	2			[2] [14] [4] [17] [5] [28] [9] [12]	

3.3.	<p>Мова і мысленне.</p> <p>1. Лагічны і псіхалагічны напрамкі.</p> <p>2. Тыпы моўных значэнняў.</p> <p>3. Лексічныя і граматычныя значэнні.</p> <p>4. Тэорыя моўнай адноснасці.</p> <p>Семіятычны і кантэнсіўны аспекты моўных значэнняў</p>	2	2			[2][14] [4][17] [5][28] [9] [12]	
3.4.	<p>Мова і грамадства.</p> <p>1. Сацыяльная прырода маўленчай дзейнасці. Сацыяльныя сукупнасці людзей і сацыяльныя тыпы моў.</p> <p>2. Формы гістарычнай сукупнасці людзей і мовы.</p> <p>3. Узус і сацыяльнае, тэарэтарыяльнае распластаванне мовы. Літаратурная мова. Стылі мовы.</p>	2	2			[2] [4] [5] [9] [11] [12] [14] [17] [23]	
3.5	<p>Мова і гісторыя</p> <p>1. Мова як канкрэтна-гістарычная катэгорыя.</p> <p>2. Функцыянаванне і развіццё мовы.</p> <p>3. Знешнія і ўнутраныя фактары моўных змен.</p> <p>4. Тыпы моўных змен.</p>	2	2				
4.	Метады і прыёмы лінгвістычнага даследавання.	12	16				
4.1.	<p>Узаемаадносіны лінгвістычнай і метадалогіі іншых навук.</p> <p>1. Метад. Методыка. Метадалогія.</p> <p>2. Агульнанавуковыя спосабы даследавання.</p> <p>3. Назіранне, эксперымент, лінгвістычнае мадэліраванне.</p> <p>4. Класіфікацыя асноўных метадаў лінгвістыкі.</p>	2	4			[2] [4] [5] [12] [14] [17] [24] [28] [30]	
4.2	<p>1. Апісальны метады і яго асноўныя прыёмы.</p> <p>2. Прыёмы ўнутранай інтэрпрэтацыі</p> <p>3. Прыёмы знешняй і міжузроўневай</p>	2	4				

	інтэрпрэтацыі						
4.3.	Параўнальны метады. 1. Параўнальна-гістарычны метады. Устанаўленне генетычнай тоеснасці. 2. Прыёмы рэканструкцыі праформ, адноснай храналогіі. 3. Гісторыка-параўнальны метады і прыёмы абсалютнай храналогіі, унутранай рэканструкцыі, тэксталагічных прыёмы	2	2			[2] [17] [4] [24] [5] [28] [12] [30] [14]	
4.4	Супастаўляльна-тыпалагічны метады 1. Прыёмы супастаўляльна-тыпалагічнага метаду. 2. Тыпалагічная характарыстыка і класіфікацыя моў. 3. Моўныя універсаліі	2	2				
4.5	Дапаможныя метады даследавання 1. Статыстычны метады 2. Інструментальныя прыёмы 3. Псіхалінгвістычныя прыёмы	2	2			[2][17] [4] [24] [5] [28] [12] [30] [14]	
4.5	1. Логіка-матэматычнае мадэляванне. 2. Аўтаматызацыя лінгвістычнага даследавання 3. Інфармацыйны пошук 4. Аўтаматычны пераклад	2	2			[2][21] [4] [23] [5] [29] [12] [14]	
Усяго	82	34	42	6			

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

ІНФАРМАЦЫЙНА-МЕТАДЫЧНАЯ ЧАСТКА

Пералік практычных заняткаў

1. Мова як аб'ект мовазнаўства. Класіфікацыя раздзелаў мовазнаўства.
2. Параўнальна-гістарычнае мовазнаўства ў пач. 19 ст. у Заходняй Еўропе і Расіі. А. Шлейхер.
3. Младаграматызм. В. Гумбальт.
4. Маскоўская і Казанская лінгвістычныя школы.
5. Логіка-псіхалагічны і лагічны напрамкі ў мовазнаўстве.
6. Ф. дэ Сасюр.
7. Структуралізм. Функцыянальная лінгвістыка.
8. Гласематыка. Дэскрыптыўная лінгвістыка.
9. Мова і маўленне.
10. Мова як знакавая сістэма.
11. Мова і мысленне.
12. Мова і грамадства.
13. Мова і гісторыя.
14. Метад, методыка, метадалогія. Назіранне, эксперымент, мадэліраванне.
15. Агульнанавуковыя і прыватныя метады. Класіфікацыя лінгвістычных метадаў.
16. Апісальны метады і яго прыёмы. Прыёмы ўнутранай інтэрпрэтацыі.
17. Прыёмы знешняй і міжузроўневай інтэрпрэтацыі.
18. Параўнальны метады, яго віды і прыёмы.
19. Супастаўляльна-тыпалагічны метады і яго прыёмы.
20. Дапаможныя метады даследавання. Статыстычны і псіхалінгвістычны метады.
21. Аўтаматызацыя лінгвістычнага даследавання. Інструментальныя прыёмы.

Формы кантролю ведаў

1. Тэставыя заданні.
2. Рэфератыўныя работы.

Тэмы тэставых заданняў

1. Апісальны метады і яго прыёмы.
2. Параўнальны метады, яго віды і прыёмы.
3. Супастаўляльна-тыпалагічны метады і яго прыёмы.
4. Параўнальна-гістарычнае мовазнаўства 19-20 стст.
5. Структуралізм і яго разнавіднасці.

Тэмы рэфератыўных работ

1. Мовазнаўства Старажытнай Індыі. Веды і граматыка Паніні.
2. Старажытнагрэчаскае мовазнаўства. Філасофскі перыяд. Лінгвістычная дзейнасць Арыстоцеля.
3. Александрыйскі перыяд старажытнагрэчаскага мовазнаўства.
4. Старажытнарымскае мовазнаўства. Пытанні мовы ў працах Квінтыліяна.
5. Арабскае мовазнаўства. Дасягненні арабскага мовазнаўства ў граматыцы.
6. "Усеагульная і рацыянальная граматыка" А. Арно і К. Лансло.
7. Мовазнаўства эпохі Адраджэння.
8. Мовазнаўства 17-18 ст. ст.
9. Параўнальна-гістарычнае мовазнаўства ў Заходняй Еўропе ў пач. 19 ст. Ф. Боп, Р. Раск, Я. Грым.
10. Развіццё параўнальна-гістарычнага мовазнаўства ў Расіі ў пач. 19 ст. А. Х. Вастокаў, І. І. Сразнеўскі.
11. А. Шлейхер-кампаратывіст і заснавальнік натуралістычнага напрамку ў лінгвістыцы.
12. Младаграматызм у мовазнаўстве 19 ст.
13. Філасофія мовы В. фон Гумбальта.
14. Казанская лінгвістычная школа. І.А. Бадуэн дэ Куртэнэ, М. В. Крушэўскі.
15. Маскоўская лінгвістычная школа. Ф.Ф. Фартунатаў, А.А. Шахматаў.
16. Лінгвістычная дзейнасць Я. Ф. Карскага.
17. Лінгвістычная дзейнасць Фердынанда дэ Сасюра.
18. Функцыянальная лінгвістыка. Пражскі структуралізм.
19. Гласематыка. Дацкі структуралізм.
20. Дэскрыптыўныя лінгвістыка. Амерыканскі структуралізм.

Метадычныя рэкамендацыі па арганізацыі і выкананні КСР па дысцыпліне "Агульнае мовазнаўства"

На самастойнае навучанне выносяцца наступныя тэмы:

- "Перыядызацыя гісторыі мовазнаўства. Старажытнае класічнае мовазнаўства. Мовазнаўства Старажытнай Індыі, Грэцыі, Рыма".
- "Мовазнаўства ў эпоху Сярэднявечча (V-XIII ст.ст.). Праблемы паходжання і сутнасці мовы. Дасягненні арабскага мовазнаўства ў галіне граматыкі і мовазнаўства."
- "Мовазнаўства ў эпоху Адраджэння (XIV-XVII ст.ст.). Станаўленне нацыянальных моў і іх вывучэнне. Першыя нарматыўныя граматыкі і слоўнікі."

Самастойнае вывучэнне адзначаных тэм мае на мэце:

- вызначыць асноўныя накірункі развіцця мовазнаўства ад старажытнасці да 18 ст., якія абумовілі фарміраванне галоўных лінгвістычных напрамкаў і школ, акрэслілі прадмет і аб'ект даследавання, прадвызначылі выдзяленне асноўных раздзелаў знешняга і ўнутранага мовазнаўства;

- умець сістэматызаваць і навукова асвятляць сукупнасць лінгвістычных ведаў, якія склаліся ў мовазнаўстве ад антычнасці да нашых дзён;

- развіць уменні і навыкі творчага, практычнага прымянення лінгвістычных ведаў пры самастойнай інтэрпрэтацыя фактычнага матэрыялу.

Вучэбная праграма КСР

2.1 Тэма “Перыядызацыя гісторыі мовазнаўства. Старажытнае класічнае мовазнаўства. Мовазнаўства Старажытнай Індыі, Грэцыі, Рыма” – 2 гадзіны, 1 семестр.

Мэты: 1) авалодаць звесткамі па развіцці антычнага класічнага мовазнаўства, асэнсаваць значэнне антычных даследаванняў у станаўленні мовазнаўства як навукі, засвоіць яго асноўныя этапы і перыяды развіцця: Мовазнаўства Старажытнай Індыі (V ст. да н.э.). Веды і граматыка Паніні. Мовазнаўства ў Старажытнай Грэцыі. Філасофскі перыяд (V-III ст.ст. да н.э.). Пытанні мовазнаўства ў працах Арыстоцеля. Александрыйскі (граматычны) перыяд (III ст. да н.э. – IV ст. н.э.). Вучэнне аб часцінах мовы. Мовазнаўства ў Старажытным Рыме; 2) сфарміраваць лінгвістычныя кампетэнцыі ў прымяненні атрыманых ведаў і выкарыстанні іх у мовазнаўчай дзейнасці.

Віды заданняў з улікам модульнай складанасці па тэме “Перыядызацыя гісторыі мовазнаўства. Старажытнае класічнае мовазнаўства. Мовазнаўства старажытнай Індыі, Грэцыі, Рыма”.

А) Заданні, якія фарміруюць веды па вучэбным матэрыяле на ўзроўні разпознавання:

- 1 Вызначце паняцце “класічная філалогія”.
- 2 Пералічыце асноўныя этапы і перыяды развіцця мовазнаўства.
- 3 Назавіце асноўныя пытанні мовазнаўства ў працах Арыстоцеля.
- 4 Назавіце лінгвістычныя праблемы ў працах Квінтыліяна.

Форма выканання задання – групавая і індывідуальная.

Форма кантролю задання – тэст.

Б) Заданні, якія фарміруюць кампетэнцыю на ўзроўні ўзнаўлення:

1. Дайце азначэнне паняцця “Александрыйская школа ў мовазнаўстве”.
2. Назавіце асноўныя граматычныя школы ў антычным мовазнаўстве .
3. Якія асноўныя праблемы ўздымае Цыцэрон у кнізе “Тры трактаты аб арацарскім мастацтве” ?
4. Што такое атыцызм і азіянізм?

Форма выканання задання – групавая і індывідуальная.

Форма кантролю задання – рэфераты.

В) Заданні, якія фарміруюць кампетэнцыю на ўзроўні прымянення атрыманых ведаў:

1. Вызначце асноўныя прынцыпы сінхранічнага апісання мовы.
2. Апішыце галоўныя аспекты дыяхранічнага падыходу да мовы.
3. Укажыце сутнасць сацыялінгвістычнага падыходу да мовы.
4. Адзначце асаблівасці псіхалінгвістычнага падыходу да аналізу мовы.

Форма выканання задання – групавая і індывідуальная.

Форма кантролю задання – рэфераты.

Вучэбна-метадычнае забеспячэнне:

Вучэбныя дапаможнікі:

1. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М., 1970.
2. Березин Ф.М. История лингвистических учений. – М., 1975.
3. Гируцкий А.А. Общее языкознание. Мн., 2003.
4. Кодухов В.И. Общее языкознание. – М., 1074.
5. Кондратов Н.А. История лингвистических учений. 3-е изд. М., 2006
6. Рагаўцоў В.І. Гісторыя мовазнаўства. Магілёў, 2005.
7. Рагаўцоў В.І. Практыкум па гісторыі агульнага мовазнаўства. Мн., 2001.

Тэма 2.2 “Мовазнаўства ў эпоху Сярэднявечча (V-XIII ст.ст.). Праблемы паходжання і сутнасці мовы. Дасягненні арабскага мовазнаўства ў галіне граматыкі і мовазнаўства.” – 2 гадзіны, 1 семестр.

Мэты: 1) вызначыць асноўныя накірункі развіцця мовазнаўства ў эпоху Сярэднявечча (V-XIII ст.ст.); 2) сфарміраваць лінгвістычныя кампетэнцыі ў прымяненні атрыманых ведаў і выкарыстанні іх у мовазнаўчай дзейнасці.

Віды заданняў з улікам модульнай складанасці па тэме ““Мовазнаўства ў эпоху Сярэднявечча (V-XIII ст.ст.). Праблемы паходжання і сутнасці мовы. Дасягненні арабскага мовазнаўства ў галіне граматыкі і мовазнаўства.”

А) Заданні, якія фарміруюць веды па вучэбным матэрыяле на ўзроўні разназнавання:

1. Што вивучала гамілетыка? Назавіце сачыненне св. Аўгісціна і пытанні, якія ён разглядае.
2. Назавіце працы К. Тураўскага, вызначце іх ролю ў развіцці ўрачыстага царкоўнага красамоўства.
3. Якую ролю адыграла дзейнасць Аўраама Смаленскага ў развіцці мовазнаўства эпохі сярэднявечча?

4. Чаму ў эпоху Сярэднявечча найбольш спрыяльныя ўмовы для развіцця мовазнаўства рыторыкі былі на Беларусі і ўкраіне

Форма выканання задання – групавая і індыўдуальная.

Форма кантролю задання – тэст.

Б) *Заданні, якія фарміруюць кампетэнцыю на ўзроўні ўзнаўлення:*

1. Дайце азначэнне тэрмінам , якія выкарыстоўваюцца ў граматычных тэорыях.

2. Дайце азначэнне тэрмінаў гамілетыка, красамоўства, пропаведзь.

3. Сфармулюйце асноўныя палажэнні вучэння аб красамоўстве.

4. Назавіце асноўныя тэорыі паходжання мовы.

Форма выканання задання – групавая і індыўдуальная.

Форма кантролю задання – рэфераты.

Вучэбна-метадычнае забеспячэнне:

Вучэбныя дапаможнікі:

1. Березин Ф.М., Головин Б.Н. *Общее языкознание.* – М., 1970.

2. Березин Ф.М. *История лингвистических учений.* – М., 1975.

3. Гируцкий А.А. *Общее языкознание.* Мн., 2003.

4. Кодухов В.И. *Общее языкознание.* – М., 1074.

5. Кондратов Н.А. *История лингвистических учений.* 3-е изд. М., 2006

6. Рагаўцоў В.І. *Гісторыя мовазнаўства.* Магілёў, 2005.

7. Рагаўцоў В.І. *Практыкум па гісторыі агульнага мовазнаўства.* Мн., 2001.

Тэма 2.3. “Мовазнаўства ў эпоху Адраджэння (XIV-XVII ст.ст.). Станаўленне нацыянальных моў і іх вывучэнне. Першыя нарматыўныя граматыкі і слоўнікі.”

Мэты: Вызначыць станаўленне нацыянальных моў і іх вывучэнне. Засвоіць выданне першых нарматыўных граматык у Расіі і замежных краінах, іх ролю ў развіцці мовазнаўства;

2) сфарміраваць лінгвістычныя кампетэнцыі ў прымяненні атрыманых ведаў і выкарыстанні іх у мовазнаўчай дзейнасці.

Віды заданняў з улікам модульнай складанасці па тэме ““Мовазнаўства ў эпоху Адраджэння (XIV-XVII ст.ст.). Станаўленне нацыянальных моў і іх вывучэнне. Першыя нарматыўныя граматыкі і слоўнікі.”

А) *Заданні, якія фарміруюць веды па вучэбным матэрыяле на ўзроўні разпознавання:*

1 Вызначце паняцце “нарматыўная граматыка”.

2 Пералічыце асноўныя граматыкі, выдадзеныя ў эпоху Адраджэння.

- 3 Назавіце слоўнікі нацыянальных моў, выдадзеныя ў эпоху Адраджэння.
- 4 Назавіце лінгвістычныя праблемы ў “Усеагульнай і рацыянальнай граматыцы” А. Арно і К. Лансло.

Форма выканання задання – групавая і індывідуальная.

Форма кантролю задання – тэст.

Б) *Заданні, якія фарміруюць кампетэнцыю на ўзроўні ўзнаўлення:*

1 Акрэсліце змест першых славянскіх граматык Л. Зізанія, М. Смарыцкага.

2. Ахарактарызуйце шматмоўныя слоўнікі-каталогі.

3. Вызначце сутнасць натуралістычнай тэорыі паходжання мовы.

4. Што такое нацыянальная мова?

Форма выканання задання – групавая і індывідуальная.

Форма кантролю задання – рэфераты.

В) *Заданні, якія фарміруюць кампетэнцыю на ўзроўні прымянення атрыманых ведаў:*

1. Вызначце асноўныя формы апісання мовы.

2. Акрэсліце паняцце нарматыўная граматыка, нарматыўны слоўнік.

3. Укажыце сутнасць сацыялінгвістычнага падыходу да мовы.

4. Адзначце асаблівасці натуралістычнага падыходу да аналізу мовы.

Форма выканання задання – групавая і індывідуальная.

Форма кантролю задання – рэфераты.

Вучэбна-метадычнае забеспячэнне:

Вучэбныя дапаможнікі:

1. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М., 1970.

2. Березин Ф.М. История лингвистических учений. – М., 1975.

3. Гируцкий А.А. Общее языкознание. Мн., 2003.

4. Кодухов В.И. Общее языкознание. – М., 1074.

5. Кондратов Н.А. История лингвистических учений. 3-е изд. М., 2006

6. Рагаўцоў В.І. Гісторыя мовазнаўства. Магілёў, 2005.

7. Рагаўцоў В.І. Практыкум па гісторыі агульнага мовазнаўства. Мн., 2001.

РЕКОМЕНДОВАНАЯ ЛИТЕРАТУРА

Асноўная

1. Алпатов В.М. История лингвистических учений. 4-е изд. М., 2005.
2. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М., 1970.
3. Березин Ф.М. История лингвистических учений. – М., 1975.
4. Гируцкий А.А. Общее языкознание. Мн., 2003.
5. Кодухов В.И. Общее языкознание. – М., 1974.
6. Кондратов Н.А. История лингвистических учений. 3-е изд. М., 2006.
7. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. Мн., 2004.
8. Маслова В.А. Лингвокультурология. М., 2001.
9. Мечковская Н.Б., Норманн Б.Ю., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Структура языка. Типология языков и лингвистика универсалий. 2-е изд. Мн., 1995.
10. Мечковская Н.Б., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Сущность и история языка. 2-е изд. Мн., 1993.
11. Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика. 2-е изд. Мн., 2004.
12. Плотнікаў Б.А. Агульнае мовазнаўства. Мн., 1994.
13. Плотников Б.А. Общее языкознание: Семинарий. Мн., 1986.
14. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства. Магілёў, 2006.
15. Рагаўцоў В.І. Гісторыя мовазнаўства. Магілёў, 2005.
16. Рагаўцоў В.І. Практыкум па гісторыі агульнага мовазнаўства. Мн., 2001.
17. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства: Практыкум. Магілёў, 2007.

Дадатковая

18. Алиференко И.Ф. Современные проблемы науки о языке. М., 2005.
19. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. История языкознания. М., 2007.
20. Амирова Т.А. Из истории лингвистики XX века: структурно-функциональное языкознание (истоки, направления, школы). М., 1999.
21. Белянин В.П. Психолингвистика. М., 2003.
22. Березин Ф.М. История советского языкознания: Некоторые аспекты общей теории языка: Хрестоматия. 2-е изд. М., 1988.
23. Горелов И.Н., Седов К.Ф. Основы психолингвистики. 3-е изд. М., 2001.
24. Засорина Л.Н. Введение в структурную лингвистику. М., 1974.
25. История лингвистических учений: Древний мир. Л., 1980.
26. История лингвистических учений: Средневековая Европа. Л., 1985.
27. История лингвистических учений: Средневековый Восток. Л., 1981.
28. Левицкий Ю.А. Общее языкознание. 3-е изд. М., 2008.
29. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. 4-е изд. М., 2005.

30. Лингвистика XX века: система и структура языка: хрестоматия: в 2 ч./ сост. Е.А. Красина. М., 2004. – Ч. 1.

Слоўнікі

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. 4-е изд. М., 2007.
2. Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневіча. Мн., 1994.
3. Булахов М.Г. Восточнославянские языковеды: Библиографический словарь: В 3 т. Т. 1-3. Мн., 1976-1978.
4. Васильева Н.В., Виноградов В.А., Шахнарович А.М. Краткий словарь лингвистических терминов. 2-е изд. М., 2003.
5. Лингвистический энциклопедический словарь. 2-е изд. М., 2002.
6. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. 2-е изд. М., 2004.
7. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. М., 2007.
8. Сцяцко П.У., Гуліцкі М.Ф., Антанюк Л.А. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. Мн., 1990.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

ПРАТАКОЛ УЗГАДНЕННЯ РАБОЧАЙ ПРАГРАМЫ ПА КУРСУ
 “АГУЛЬНАЕ МОВАЗНАЎСТВА”
 З ІНШЫМІ ДЫСЦЫПЛІНАМІ

№ п/п	Назва дысцыпліны, з якой патрабуецца ўзгадненне	Кафедра, якая забяспечвае вывучэнне гэтай дысцыпліны	Прапановы кафедры аб зменах у змесце работнай праграмы	Прынятае кафедрай рашэнне
1	Уводзіны ў мовазнаўства	Кафедра беларускай мовы	Больш увагі звяртаць на фарміраванне ў студэнтаў лінгвістычных ведаў	Рэкамендаваць да зацвярджэння вучэбную праграму ў прадстаўленым варыянце. Пратакол № _____ ад “___” _____ 20__ г
2	Гісторыя беларускай літаратурнай мовы	-//-	Выдзяляць месца пытанняў агульнага мовазнаўства ў працах беларускіх моваведаў.	
3	Сучасная беларуская мова	-//-	Садзейнічаць сістэмна-структурнаму падыходу да вывучэння мовы	
4	Культура маўлення і стылістыка	-//-	Садзейнічаць фарміраванню паняцця моўнай нормы і выпрацоўцы практычнага размежавання мовы і маўлення.	
5	Історыя рускага літаратурнага языка	Кафедра рускай мовы	Звяртаць увагу на развіццё лінгвістычнай тэорыі ў працах рускіх лінгвістаў	

ДАПАЎНЕННІ І ЗМЯНЕННІ ДА ВУЧЭБНАЙ ПРАГРАМЫ ПА
ВЫВУЧАЕМАЙ ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЕ
НА _____ / _____ ВУЧЭБНЫ ГОД

№ п/п	Дапаўненні і змяненні	Абгрунтаванне

Вучэбная праграма перагледжана і адобрана на пасяджэнні кафедры
беларускай мовы (пратакол № _____ ад _____ 20 г.)

Загадчык кафедры беларускай мовы
д.ф.н., прафесар

А.М. Воінава

Дэкан філалагічнага факультэта
УА “ГДУ імя Ф.Скарыны”
к.ф.н., дацэнт

А.М. Палуян

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ